

HOLMI

XV. évfolyam 1. szám

2003. január

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bíráló), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona*: Burokban születtem (*Részletek*)
(*Sajtó alá rendezte Borgos Anna*) • 3
- Borgos Anna*: Kifelé a burokból (*Harmos Ilona*
kiadatlan önéletrajzához) • 18
- Lator László*: Szarvasbögés • 27
A tér, a tárgyak • 28
- Kőríz Imre*: „Flaccus arany lantja mit énekel” • 29
Horatius: Szír fuvoláslányok... • 37
Ez volt minden imámban... • 40
Torquatushoz (*Kőríz Imre fordításai*) • 42
- Lanczkor Gábor*: Horác • 43
Horváth Elemér: suora beatrice • 44
az ismeretlen asszonynak • 45
amor sanctus • 46
antiochia 1148 • 46
- Békés Pál*: Ördögszekér • 47
Turbuly Lilla: Az elhagyott lakás • 72
Imre Flóra: Korčula • 73
Téli depresszió • 73
Ronsard utánaszámol • 74
- Lövétei Lázár László*: Homokóra • 74
Ludassy Mária: Az emberiség pártja (*Hume*
tanulmánya az erkölcs alapelveiről) • 75
- Kiss Lajos András*: Erkölcs és társadalmi integráció • 90
Szuly Gyula: Hogy én nem felejték, felejtse • 97
Szajó László: Légy évszak • 100

- Lapok a „Mindenes könyv”-ből. *Tolnay Károly* levelezéséből
és naplófeljegyzéseiből (I) (*Közreadja*
Lenkei Júlia) • 101
- Hidvégi Máté*: „Aki tud, nem beszél”. Miklós Pál
(1927–2002) • 117
- Lengyel Balázs*: Két dokumentum • 119
- Domokos Máttyás*: Iván • 122

FIGYELŐ

- Báthori Csaba*: Fél múlt jelen (Lengyel Balázs:
Ki találkozik önmagával?; Origo) • 124
- Miklós András*: Az állam mint cselekvő lény
(Anthony de Jasay: Az állam) • 129
- András Edit*: Mindenholt jó, de legjobb közből
(Bán Zsófia: Amerikáner) • 139
- Csont András*: Spleen de Berlin
(Die Dreigroschenoper –
Berlin, 1930) • 142

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona

BUROKBAN SZÜLETTEM

Részletek

Sajtó alá rendezte Borgos Anna

A burkot – olyan, mint a szárított marhabél, zizeg, ha hozzáérek – piros selyemzacskóban, fekete bársonyszalagon nyakamban viseltem.

„Kötélen fogsz meghalni” – ijesztget Margit, második nagylány néném.

„Szerencsés leszel” – vigasztal Gyula bátyám.

Mindent elhiszek, amit a felnőttek mondanak. De miért is mondanak kétféle? Ötödik testvérem, Aranka „pfuj”-t mond, ha erre fordul a szó. „Szégyelld magad.” Mint ha az a megszáradt hártya a fogantatás szégyenének s a szülés borzalmának igazibb bizonyítéka volna, mint maga a gyermek.

„Szégyelld magad” – ezt minduntalan hallom.

[...]

Amikor megszülettem, s papa megtudta, hogy lánynak születtem, ezt mondta: „A fene egye meg.” Ezt papa – később rájöttem erre – csak azért mondta így, mert nem tudott tökéletesen magyarul. A tótságból származott, leginkább németül beszélt, s valószínűleg csak annyit akart mondani, hogy „ejnye” vagy „az áldóját” vagy „a teremtésit”, csak valami indulatszót akart mondani. Biztosan jobban örült volna, ha a halott Imruska helyett megint fiút kap. A fiúnak mindenki jobban örül, mint a lánynak. Abban az időben a szülők őszintébben bevallották, hogy fiúnak jobban örülnek, mint lánynak. Harminc-negyven évvel később ezt letagadták, még önmaguk előtt is. Az első világháború után egy időre kiábrándultak a fiúkból, s később kiábrándultak a lányokból is. Nekem sokáig fáj, amikor megtudtam, hogy édesapám azzal fogadott, „a fene egye meg”.

[...]

Gyulát hazahozták a Vöröskeresztből. Vesebaja van és szívbaja. Mindennap forró fürdőbe ültetik, a kádat leborítják lepedővel, s a lepedőn akkora lyukat vágtak, hogy kiférjen rajta a feje. „Gyógyíthatatlan” – mondja Mari.

En azt gondolom, „gyógyíthatatlan” azt jelenti, hogy örökké, mindennap forró fürdőben kell ülnie, amit letakarnak lepedővel, s csak a fejét dughatja ki egy lyukon keresztül, de egy délután, mikor már megittam az uzsonnakávémát, s éppen beleharraptam a kifli csúcsába, egyszerre furcsa, hideg kiabálás kezdődött nálunk és nagy futkosás.

„Meghalt, meghalt” – kiabálták összevissza hangon.

Nem bírtam lenyelni a kifli csúcsát, fuldokolni kezdtem és köhögni. Amikor láttam, hogy mindenki sír, én is sírva fakadtam, és mindenkihez odamentem, és mondtam, ne sírjanak, hiszen látják, én se sírok. Erre még jobban elkezdtek sírni, papa is, mama is, Mari is és az összes gyerekek és én is.

Azóta Gyulát mindnyájan úgy mondjuk: „Szegény Gyula”. Én nem sorolom többé

a nevét, így mondom: Dóra, Margit, Edith, Arany, Ernő, Ilka, Sándor, Vilma, Endre. Kihagyom, de amikor Margit után érek, eszembe jut, csak nyelek, és nem mondom.

A tükröket letakarták lepedővel, a nagy, földig érő tükröt is. Gyulát is letakarták lepedővel. Mari bevezetett, hogy nézzem meg, és búcsúzzak el tőle, föltakarta az arcát, de én nagyon féltem, nem láttam semmit. Mindenki elment hazulrul, temetésre, csak papa maradt otthon meg mi, kicsik. Mama fekete csipkekendőt köt a fejére, félek, olyan, mintha szegényasszony lenne, batyut kötnének a hátára, és elmenne szolgálni. Papa ruhástul fekszik az ágyon, nézi a plafont, nagyon köhög. Rázkódik a teste, olyan sovány, mintha csak ruha feküdne az ágyon.

Én félek, ha Mari nincs itthon.

Mama azt mondja, én hoztam a járványt a házba. Akkor hát én vagyok az oka, hogy Gyula meghalt. Én és papa. Azért köhögünk mindketten. Sokszor fuldoklok is. Ha eszem, torkomon akad a falat, mint akkor a kifli csúcsa. Papa ilyenkor haragszik.

[...]

Én már négyéves koromban tudtam olvasni és írni palatáblára palavesszővel, és úszni is, pedig sohase tanultam se írni, se olvasni, se úszni. Ügyes és okos vagyok. Ha a házban valamit nem találnak, csak nekem kell szólni, biztosan megtalálom.

„Csodagyerek” – mondják. „Csak ne volna olyan istenverte rossz.”

Sokat bőgök. Nem fogadok szót. Méregzsák vagyok. Vilmával nem akarok játszani, lökdösöm. Örökké a nagyok között koslatok, mindenbe beleütöm az orrom. „Enfant terrible” – mondja mama. Olyan könyveket olvasok, amelyek nem nekem valók. Aranka kikapja a kezemből, bőgök, aztán megint elveszem a könyvespolcra. Ha nyomtatott betűt látok, olyan érzés fog el, mintha gazdag lennék. Az egész házban papa olvas legtöbbet meg én. Papa „oroszkat”, németül, én magyarul olvasok „minden szemetet”, ami a kezembe akad. Olvastam egy könyvet, egy nagylány volt ráfestve, csipkés, fehér bugyiban, egyik lábát székre tette, mint aki öltözködik. Az egész családban híres lettem, hogy még csak ötéves vagyok, és Zolát olvasom.

[...]

Mama nem spórol az étellel. Szekérszámra vásárolja a dinnyét, finom, rücskös kantalup dinnyét, óriás görögdinnyét, Mari is alig bírja fölemelni. Deszkán gurítják le egyenként a pincébe, hogy jó hidegek legyenek. A kútba is leengedik, vödörrel. Ha megérezem a sárgadinnye édes-csípős illatát, sikítani szeretnék örömben, a görögdinnye vörösségére kikerekedik a szemem, mint a macskának a sötétben, s a testemben érzek jót, ha ropog, amikor lékelik és felszeletelik. Fél dinnyében vajakalok a kezemmel. Földieper, százezer édes-szagos mellbimbó, bíborszín cseresnye kosárszámra, zöld-arany körte, lágy barack, fészes szőlő, harsány alma puttonyszámra, víg narancs ládaszámra, csörgő dió zsákszámra. Az életnek efféle gyönyörűségei napról napra, óráról órára soha nem fogyó gazdagságban áradtak felém. A rózsás-lágy kenyér, a komoly hús, a tej, a vaj, cukor, nem győzőm felsorolni, nem győzőm jelzővel, sokat ígértek, s még többet adtak. Reggeli, tízórai, ebéd, uzsonna, vacsora, s még közbe-közbe is, egyik evéstől a másikig a várakozás a következőre, s öröm az előbbiért, segített elviselni a majdnem elviselhetetlen életet. Ezen a téren semmi sérelem nem ért, ámbár az is lehetséges, hogy éppen az orális kielégülés határtalan lehetőségei még fokozták a kielégületlenség érzését, s nehezítették a lemondást másféle kívánságaimról. Annyi kétségtelen, hogy éhséget sohasem éreztem, s az étvágyam percekben belül, csodálatos tökéletességgel kielégülhetett.

[...]

Papa és mama mindig és föltétlenül egyetértenek. Valami ellágyuló hangon szólnak egymáshoz, egészen másképpen, mint mihozzánk, gyerekekhez. Mama velünk afféle parancsoló, örökké elégedetlen modort használ, papa hideg udvariassággal bánik a gyerekeivel, ezt az udvarias hidegséget némelykor felváltja az izzó harag, de egymás iránt olvadó gyöngédséggel viseltetnek. Én sokszor azt érzem, hogy ők ketten sajnálják egymást azért a sok bánatért, gondért és bosszúságért, amit mi, gyerekek okozunk nekik, bűnösnek is érzik magukat ebben, s igyekeznek jóvátenni valamit abból, amit velünk és általunk vétkeztek egymás ellen. Sokszor azt kell éreznem, hogy valamennyien terhükre vagyunk, boldogabbak lennének kettesben, nélkülünk, s ha választaniok kellene, bármelyikünket, talán valamennyiünket gondolkozás nélkül eldobnának egymásért. Véletlenül odacsöppent, megtúrt, kisebb-nagyobb vadállatokat látnak bennünk, jól tartanak, etetnek, vigyáznak egészségünkre, igyekeznek nevelni, nehogy még több bajt okozunk. Félnak tőlünk. Egyik oldalon vannak ők ketten, a másikon mi, a gyerekek, az üvöltő, veszedelmes csorda. Mama később, sokkal később egyszer be is vallotta, hogy sohase akart gyereket, s ennek ellenére csaknem minden évben világra hozott egyet.

Ma már nem hiszem el mamának ezt a vallomását. Inkább hiszek abban, hogy aki nem akar gyereket, annak nem is születik gyereke, s csakis annak születik, aki akar, s anyyi, ahányat akar, hiába mondja s talán hiszi is az ellenkezőjét. Igenis azt gondolom, hogy mama akarta ezt a sok gyereket, s papa is. Természetesen olykor szívesen eltűntette volna valamennyit a föld színéről, olykor másnak akarta volna őket, mint amilyenek, s a néma vagy hangos harc szülők és gyermekek közt, nyíltan és elbújtatva nálunk is dúlt, mint sok más helyütt a földgolyón. Szeretet és gyűlölet, kétség és bizonyosság, szégyen és büszkeség nagy ingadozásokkal váltogatták egymást.

Azt gondolom, hogy szüleim egymáshoz való kapcsolata sem volt oly egységes, olyan zavartalan, mint amilyenek kívülről látszott. Közöttük is dúlt a néma harc a hatalomért s talán önmagáért a harcért is. Anyám nyíltabb kártyákkal játszott, hangosan követelte jussát, a sokgyermekes anya trónját, apám passzívan, betegséggel, csenddel védekezett. Anyám sokszor érezhette ingadozni a trónt, amelyet ficáncoló, gonosz gyermeki vállak tartottak. Talán hatalmas testi súlya is arra lett volna jó, hogy biztosabban üljön benne, s az időnkénti tagfájdalmak egy-egy nyekkenésre jelentkeztek.

Később, papa betegségének előrehaladásával egyéb hiányok is támadtak. Sok-sok év után anyám vallott erről. „Ha láttam parasztleányeket dolgozni a mezőn, el kellett szaladnom a közelükből, olyan szenvedélyes vágyat éreztem ölelő karok után.” Szégyenkezve hallgattam ezt a vallomást. Később az is eszembe ötlött, hogy talán háziiorvosunk is át-átsegítette mamát a válságos órákon. Némelykor feltűnően sok időt töltöttek egymással.

Anyám ebben az időben már tudta, mit jelent férfi mellett férfi nélkül élni. Tudta, hogy nemsokára egészen magára marad. Sietett férjhez terelni alig felserdült leányait.

[...]

Abban az iramban, amilyenben egyre több és több gyerek született nálunk, egyre nagyobb lakásba költöztünk. A majolikacsészés, lógó petróleumlámpa csörgő láncával lekerült a mennyezetről, összetört tagokkal hevert valami távoli sarokban, a másik lakásban már nyugtalanul libegő lepkelángokba bámultak fényt kereső gyerekszemek, a harmadikban kísérteties, fehéren izzó, harisnyás Auer-égők rémítettek, mint fehér harisnyába bújtatott, halott gyereklábak. A Keleti pályaudvar közvetlen közeléből – ezen a pályaudvaron érkezett papa és mama, már három gyerekkel, Dórával, Margit-

tal és Gyulával a Tótságból, R...ról – néhány utcával beljebb, majd ismét beljebb költöttünk. A vadonatúj, körúti ház másodemeleti hatszobás, fürdőszobás, erkélyes lakásában már telefon csörgött, és szénszálas villanykörték égtek a sokágú csillárokon. [...] Ebben az új házban, ahol most lakunk, tábla hirdeti vasbetűkkel a kapu alatt, hogy a hálózás, koldulás, kintornázás szigorúan tilos. [...]

Harminckét lakó lakik benne, s mi vagyunk köztük a legfőbbek. Én minden egyes lakót, aki ugyanabban a házban lakik, amelyikben mi (a nyaralóban mindenkit, aki a mi utcánkban lakik), rokonunknak és egymással összetartozónak érzem. Még a szigorú házmestert is, akit itt házfelügyelő úrnak kell szólítani. Kezdetben úgy mondtam, házfelügyelő bácsi, de ő azt felelte, kikéri magának, ő nem bácsi, ő úr. Sokáig házfelügyelő úrbácsinak hívtam. De most már csak házfelügyelő úrnak. Rokonunknak érzem a varrónőket, akik egész álló esztendőben berregtetik nálunk a varrógépet. Fejes bácsit, a házi orvosunkat, ő mindennap fölkeres bennünket, s némelykor bezárkózik mamával a hálószobába, a kofaasszonyokat, akik állandóan hordják a mérhetetlen sok ennivalót, a postást, aki levelekkel jár lakásról lakásra, csak a németkisasszonyunkat nem érzem rokonunknak, mert német, nem itt született Magyarországon, hanem Hamburgban, cipfes szoknyát hord, és örökké kiabál, „Ilká, Ilká, kommen Sie, jausen”. [...] Rokonunknak tekintem Mari udvarlóját is, a Bakófit. Bakófi egy Kerepesi úti férfiruhaüzletnek a behívója. Föl s alá sétál a bolt előtt az utcán, s az arra menőket rábeszéli, hogy vásároljanak. Mama azt mondja, becsalja a boltba a vevőket.

Bakófi szép ember. Nekem nagyon tetszik, legalább úgy, mint Marinak, mert Mari sokszor kiabál is vele, sír, és ilyenkor kirohan a lépcsőházba, s egy csomóban kihajítja azokat az ékszereket, amiket Bakófi ajándékozott neki. A vékony arany karkötők, apró zsuzsuk, láncocskák, gyűrűk édesen csöngettyűzve ugrálnak lefelé a második emeletről, a lépcsőház sűrke gránitfokain, zengő kíséretül Mari átkozódásaihoz. Ezek az ajándék ékszerek úgy havonta egyszer leröppennek a lépcsőházban, s mégis, hogy, hogy nem, újra visszakerülnek Mari gyöngyházkagylókkal kirakott, vörös selyemmel bélelt kis dobozába, egy-egy örökre elgurult gyűrű vagy vékony aranyreif kivételével. Mari célozgat, hogy a házfelügyelő úr megtalálta, s nem adta vissza ezeket az eltűnt apróságokat.

[...]

Mama is, Mari is egyre sűrűbben járnak színházba. Bakófi el-elmaradozik, s Mari már csaknem minden este az Operában ül. Minden este átélem a magány boldogtalanságát, a válás keservét. Hiába maradtak otthon a többiek. Mama főpróbákra is elmegy. „Anyátok már úgyszólván a színházban lakik, csodálom, hogy ebédelni és aludni még hazajár” – gúnyolódik Borcsa néni mély hangján, ha délelőtt nem találja mamát itthon.

„Téged csaknem a Nemzeti Színházban hoztalak a világra, a Medea előadásán. Alig tudtam hazaérni a színházból. Talán attól lettél olyan tragikus, mint a Jászai Mari” – mondja mama.

[...]

Lakik a házban egy asszony, attól is félek. [...] Ez az asszony ott lakik velünk egy gangon, szoba-konyhás lakásban, három lányával. Margit azt mondja rá, hogy örült. Mari azt mondja, vén boszorkány. Mama azt mondja, boldogtalan teremtés, szegénysége miatt olyan mérges. [...] Tépi a lányainak a haját, mint Hófehérkéét a mostohája, pedig nem is mostohájuk nekik. Ilyenkor a házfelügyelő úr felkiabál nagy hangján az udvarból, de a Hoffmanné – így hívják – azzal se törődik. Még vasárnap délután is, mi-

kor az egész házban csend van, egyszerre elkezdődik a sikítás. [...] Hoffmanné mosni jár, s lassan-lassan, szörnyű ütlegek és hajtépcs között felneveli a leányait, akik mind a hárman szorgalmas, derék munkáslányokká válnak, megkeresik kenyerüket, s anyjukat is eltartják öregségére.

[...]

Föltöttünk, a nagy lakásban egy fogorvos lakik. Onnan is hallatszik némelykor sikítás, de azokat nem látom, hát nem törődöm velük. [...] Fönn, a harmadik emeleten lakik még egy néni, akihez gavallérok járnak, a szép néni, nem ez a neve, csak mi úgy hívjuk, mert szép ruhában jár, szépen fel van bodorítva a fényes, fekete haja, s a dundus arca szépen ki van púderezve lilás színűre, olyanra, mint az orgonavirág, s a szaga is olyan finom, mint az orgonának. Szép néni engem hív, hogy menjek fel hozzá, ad cukrot, de mama megtiltotta. Sajnálom, mert szép néni nagyon tetszik nekem, ha kikönyököl a szobája ablakán, a két melle mintha ki akarna ömleni az ablakon, mint amikor Mari Endrét szoptatta, s kigombolta a derekát.

Fönn, a harmadik emeleten lakik a Weiszné, a férje hordár, vörös sapkája van, és lehet küldözgetni. Egyik lányuk Hajnal, másik Angyal. Weiszné szobaurakat tart, a szép néni is tart szobaurakat, gavallérokat, mondja mama, a harmadik emeleten a Lovászné is tart szobaurakat, és a Fördösné is.

A földszinten egy bábaasszony lakik, annak nincs gyereke, szobaurakat se tart, ahhoz csak lefátyolozott nők jönnek, és némelykor ott fekszenek nála betegen. Mama azt mondja, hogy egyszer még lecsukják. [...] Az első emeleten, velünk egy gangon lakik a legjobb barátnőm, a Schwartz Terka, a papája ügynök, és nagyon jóra való népek, azt mondja mama.

Ha most visszagondolok, úgy látom, hogy akkoriban az egész házat kissé a házmeister szempontjából is mérlegeltem. Az utcai lakók tekintélyesebbek voltak az udvari lakóknál, az első emeletiek a második emeletieknél, a második emeletiek a harmadik emeletieknél. Tudtam azt is, hogy gazdag és szegény, tanult és nem tanult ember között van különbség, de úgy képzeltem, hogy csak annyi, mint ugyanabban a családban a kisebb és nagyobb, jobb és rosszabb gyerekek között. A tiszta, rendes, csendes lakóknak több becsülés járt. A jobb módúak, a csinosabbak áhítatot keltettek bennem, a házmeisterben is. Osztályzatokat adtam, mint az iskolában. Voltak 1-es, 1/2-es, 3-as, 3/4-es és ötös osztályzatú lakók. Hoffmanné ötöst kapott tőlem, a Szép néni 1-est, Terkáék 1/2-et.

Szabályos budapesti bérház volt ez. Kicsiben az egész város benne tükröződött, mint – hogy szokásos hasonlattal éljek – a tenger egyetlen cseppjében az egész tenger.

Rozika volt az egyetlen a házban, akire ez a nyárspolgári mérlegelés nem vonatkozott. Őt fenntartás nélkül imádtam, csaknem úgy, mint Marit. Rozikáék nem voltak gazdagok, sem tiszták, azt hiszem, posokna is lehetett náluk, ha a folyosón a lakásuk előtt elmentem, a nyitott ablakokon át fojtogató bűz szívárgott az udvarra. Az ő kis szobájukból, ahol öreg anyjával és még öregebb apjával, a zsidó templomszolgával lakott, pállott, nehéz konyhaszagot, bűdös pipa- és öregasszonyszagot éreztem, az albérlők szobájából pedig a hideg cigarettafüst és izzadt harisnyaszag keveréke áradt.

Rozikát most valóban úgy látom, mint valami boldog, ficánkoló halacsokát a ház medencéjének pállott vizében. Rozika az egész házban otthonos volt. Ha valahol rétest sütöttek, Rozikát kínálták meg vele először, a frissen kisült kenyeret Rozikával kóstoltatták meg, ha valaki új ruhát kapott, neki mutatta meg legelőbb, fiatal lányok első vérzésüket neki súgták meg elsőül, gyerekek neki mutatták meg a bizonyítványukat előbb, mint a szüleiknek, cseléd lányok vele olvastatták föl a hazulról kapott leveleket.

A karácsonyi ajándékokat ő látta meg elsőnek, a betegek őt kérték magukhoz előbb, mint az orvost. Népszerűsége vetekedett Mariével.

„Rozika, Rozika!” – süvöltött napjában tízszer is a kiáltás végig a gangokon, le vagy föl a második emeletre, s Rozika máris libegett az ajtón kifelé, kecsesen és begyesen, vitte, mondhatnám, rázza a púpját. Rozika púpos volt, de ezt még most is nehezemre esik így kimondanom. Akkoriban sem én, sem a többiek a házban erről egyáltalán nem vettünk tudomást, s kissé mindig zavarba jöttem, ha mama azt mondta: „Hívjátok be a púpos lányt foltozni.” Rozika foltozta szakadt fehérneműinket, javította lyukas harisnyáinkat.

Tudtam én azt, hogy ő púpos, de olyan öntudatosan, olyan büszkén viselte púpját, hogy eszembe se juthatott, hogy az valami, ami nem kellemes. Sőt, talán még irigyeltem is érte. Rozikának elől volt egy kis púpjá, hátul nagyobb. Sovány arcocskája volt, mégis roppant nagy feje. Fakószőke, vékony szálú haját ezer apró gyűrűbe bodorította, úgy, hogy a feje sovány nyakacsokáján akkorának hatott, mint valami leesni készülő, egyensúlyát veszítő, óriás kerti golyó. Rozika szeme vizeskék volt, s ha beszélt vagy nevetett, a szájában két szürkésen opálos hamis fogsor mozgott. A hamis fogai aránytalanul nagyok voltak.

Most megint rosszul esik nekem, hogy így elmondva úgy hangzik, mintha minden csúnya lett volna Rozikán.

Nagyon nehéz valakiről pontos képet adni. Azt azonban nem győzöm hangsúlyozni, hogy mi ott a házban Rozikát nem láttuk csúnyának, sőt éppen nagyon érdekesnek, különösnek és varázsosnak. Például vékony, fehér bőre volt, nyáron szeplők bújtak ki naptól féltett, rizsponnal fehéritett arcán és karján. Mármost azt is lehet mondani, hogy rossz minőségű, vérszegény és nyiszlett bőre volt, de azt is, hogy nagyon finom, áttetsző volt a bőre. Mi a házban az utóbbit mondtuk.

Rozika csak akkorka volt, mint egy hat-hét éves gyerek. Pici kezű, kicsi lábú, hangja édes, vékony, mint a cukorfonál. Mármost igazán mondom, hogy ő is nagyon büszke volt a fényes és finom, keskeny kezére és lábára, és én is nagyon bámultam ezért. Hogy hány éves lehetett Rozika, azt sem akkor nem sejtettem, sem most nem tudnám megmondani. Lehetett tizenhét, de lehetett negyven is. Annyi bizonyos, hogy hangsúlyozottan nőiesen és kacérul viselkedett. Sohasem láttam még nőt olyan elfogulatlan biztossággal bánni férfiakkal, mint ahogyan ő bánt.

A házban nagyon sok fiatalember lakott. Nemcsak Rozikáék, de csaknem minden lakó tartott albérlőt. Vidéki fiúk, ügyvédbojtárok, kezdő mérnökök, egyetemi hallgatók bandukoltak a lépcsőházban, az akkor divatos felleghajtóban, sápadt, pattanásos arccal. Délutánonként hegedűszó hálózta keresztül-kasul az emeleteket vékony hangpántlikákkal. Rozika iránt valamennyi „szobaúr” érdeklődött. Ablakából sohasem fogott el a virág, zsebéből a selyemcukor és csokoládé. A házban minden gyerek kezesezája ragadt a Rozikától kapott cukroktól. Holdas, meleg estéken, amikor az egész ház sokszor éjfélig is künn üldögélt a folyosón, ki-ki a maga lakása előtt, Rozika fiatalemberekkel pusmogott. Csiklandó nevetések röppentek széjjel körükből. Rozika egy percig sem volt egyedül, sohasem volt elhagyatott, sohasem láttam szomorúnak vagy csüggedtnek. Még csak tévovázónak sem. Maga volt a biztonság és elégedettség, a büszkeség s a kegyeket osztó női öntudat.

A gyerekek cseperedtek, a nagylányok férjhez mentek a házban. Rozika édesanyja meghalt. A ház nyájas családi élete folytatódott tovább. Talán csak annyi volt a változás, hogy Rozika még többet pusmogott az albérlő fiatalemberekkel, a modora szaba-

dosabbá vált, sokat és hangosan nevetett, trillázott kristálytisztza, vékonyka hangján, jelentős pillantásokat váltott, és valami titokzatosság ömlött el rajta.

Egyszer télen meghűlt, nagyon köhögött. De azért nem feküdt le. Piros hárászken-dőjébe burkolózva járt-kelt tovább a házban, egyik lakótól a másikig, le-föl az emele-teken, vagy órák hosszat ácsorgott fiatalemberekkel künn a havas folyosón. Vékonyan köhécselt. Mari ajánlotta is neki, hogy feküdjék le, de ő különös mosollyal azt felelte, hogy a világért sem fekszik le, mert még azt hihetnék a házban, hogy gyereket hajtott el, és azért kell feküdnie. Manapság mindent könnyen ráfognak a lányokra. A világért sem fekszik le.

Az utcára sohasem ment. Ki nem tette a kapun a lábát. Sem egyedül, sem mással. Talán attól félt, hogy ott künn olyan lett volna ő, mint valami csúnya, ijedelmes bogár, amelyik a fal mellett mászik, és mindenki látná, hogy milyen. Benn a házban az ott-hon varázsa királykisasszonnyá változtatta. Künn bámesz szemek viszolygó idegenség-gel meredtek volna rá, benn mindenki örvendező, sugárzó mosollyal fogadta, ahány-szor csak látta.

A szörnyűség is akkor történt vele, amikor egyszer mégis elment hazulról.

A zenetanár esténként valami színházi zenekarban muzsikált, és hozott neki két színházjegyet. Rozika elment az albérlőjével a színházba. A színházból valami zenés kávéházba mentek, aztán – ilyenformán hallottam, mert egész őszintén nem mondták meg nekünk, kislányoknak – egyfogatúba ültek, és kimentek kocsikázni a Stefánia út-ra, a Városligetbe, a Víztorony irányába, onnan még tovább. A rákosi réteknél találták meg reggel a gyári munkások meggyilkolva.

Megölték, mint azokat szokták, akiket szégyen szeretni.

[...]

Nem tudom, mamát micsoda becsvágy hajtotta arra, hogy időközönként elküldjön bennünket, gyerekeket meglátogatni Karolin nénit, de annyi szent, hogy sem a néni-nek, sem nekünk nem szerzett vele semmi örömet. Engem mindig megviselt ez a látogatás, s a nénit és a papagájt határozottan földúlta. Ilyenkor még rekedtebb hangon rikácsoltak mind a ketten.

Karolin néni gyűlölte a gyerekeket. Éles, hideg szemmel nézett ránk, s ellenséges izgalom fogta el, ha valamelyikünk betette a lábát a lakásába. Ha egy ló jött volna fel az utcáról sáros patáival, az sem hozhatta volna jobban ki a sodrából.

Karolin néni morva származású volt, és házasság révén került rokonságba velünk. Anyám egyik unokabátyjának, Norbert bácsinak volt a felesége. Ritkán láttam őt, de mama – általánosító hajlama szerint – naponta többször emlegette Karolin nénival kapcsolatban a morvák legfőbb erényét, a takarékoságot. Egyrészt, hogy példának állítsa elénk, másrészt, hogy önmagát ostorozza Karolin nénitől olyannyira különböző tulajdonságaiért. Naponta hallottam, hogy Karolin néni kétszer főzi meg a feketebor-sot s a köménymagot a levesben. Nem ugyanabban a levesben, hanem miután leszűrte a levest, félreteszi, megszáritja a feketeborsot meg a köménymagot, s más alkalommal főzi meg, más levesben. Arról is tudomást szereztünk, hogy Karolin néni háztartásában milyen kevés só fogy egy esztendőben, holott a só nem is lehet kétszer megfőzni a le-vesben. Nálunk rengeteg só fogyott. Csaknem naponta feldőlt ebédnél, vacsoránál a só- és paprikatartó. Rengeteg pohár törött. Havi számlánk volt az üvegesnél. Karolin néninél sohasem tört el egyetlen pohár sem huszonöt év óta, s amióta férjnél volt, ugyanazt az egy szál varrotűt és gyűszűt használta. [...]

Karolin nénitől sohasem kaptunk semmit. Enni sem, egy falatot sem. Pedig hogy sze-

rettem enni, különösen máshol, idegenben. A konyhája nagy volt, csempés, hideg és fehér. Olyan rend volt benne, mint az elemi iskolás könyvbe lerajzolt konyhában. Nem úgy, mint nálunk, otthon. Öreg, mogorva szakácsnéja örökösen harisnyát javított, fehérneműt foltozott a konyha melletti cselédszoba ablakánál. Talán nem is főztek itt.

Karolin néninek nagy lakása volt saját házában – három háromemeletes bérháza volt Budapesten –, bennünket azonban csak a konyhán keresztül engedtek be az egyik szobába, abba, amelyikben a papagáj hintázott boltíves, aranyozott, rácsos kalitkájában. Ezt kaptuk ajándékba Karolin nénitől. Egy percre megnézhattuk a papagájt, Lórit. Nem tudott sokat ez a Lóri, csak éppen a nevét mondogatta egyre: Lóri! Lóri! Öreg papagáj lehetett már. Ő volt Karolin néni egyetlen pazarlása. Mert úgy látszik, még ő sem lehetett el valamiféle pazarlás nélkül. Vajon él-e még Lóri? Karolin néni már nem él.

Aznap, amikor Budapesten kitört a kommün, s minden vagyonát elszedték tőle, levetette magát egyik házának harmadik emeletéről. Szörnyethalt.

Vajon miért tette? Hiszen olyan kevés feketebors, köménymag és só kellett neki.

[...]

A szégyen különös érzés. A szemiben érzi az ember, a vállában, egész a háta közepéig és a nyálában. A szeme lecsukódik, a vállá és a háta meggörcsül, a nyála összefolyik. Az egész olyan összecsucós érzés, süllyedős. Azért is kérde mama: „Nem süllyedsz a föld alá szégyenedben?” A harag kinyílós érzés. A szemiben érzi az ember, a mellében, a combjában és a kezében. Minden kinyílik tőle, csak a keze szorul ökölbe, de az is fölemelkedik. A félelem a legrosszabb, azt az ajkában érzi az ember, a fejében, a torokban, a szívében és a hasában, egész testében. A félelem szédülős érzés. Amikor egészen kicsi voltam, még nem éreztem szégyenlést, az még az előtt volt, mielőtt sarlachba estem, és Gyulát megverte papa. Talán akkor kezdődött az igazi, nagy szégyen, a legnagyobb. Azelőtt bátran fölemeltem a szoknyámat, még az ingemet is, azt mondtam: „Ha nem tetszik, tegyen róla, itt a panoráma.” Harag is, szégyen is, rosszaság is valami nagy félelemmel kezdődött. Vagy nem tudom egész biztosan, talán előbb jött a harag, azután a félelem, hogy meghalok, vagy előbb a félelem, azután a harag. Amikor egészen kicsi voltam, nagyon jó kislány voltam – mama mondja –, de most... Jaj...

[...]

Én félnék a mennyországban, mert nagyon magas van, a padláson is félek, amikor fölérök, olyan félős bizsergést érzek a hasamban, mintha valami ki akarna folyni belőlem. Amikor hintán repülök, akkor is érzem ezt. Ha mászom fölfelé a hintakötélen, azután fölülről hirtelenül lecsúszom, vagy amikor belekapaszkodom az ajtókilincsbe, s a két térdem odaszoritom a nyitott ajtó oldalához, s úgy nyekergetem az ajtót, akkor mást érzek, de arról nem szabad tudni senkinek a világon. Azt a jót én magamtól találtam ki, más senki nem is tudja. Csak az van benne, hogy utána félni kezdek valamitől, magam sem tudom, mitől, attól, hogy meg fogok halni, vagy valami betegségtől.

[...]

Színház, színház. Sokszor arra gondolok, hogy a színház az én házam, az én kedvéért van a világon, nekem építették. A Népszínház oly közel is van, csak kinézek az ablakon, odalátok. A színésznők az én kedvemért játszanak. Blaha Lujza, Hegyi Aranka, Csatai Zsófi, Kürty Klára, mind, mind ott laknak a közelünkben, s ha nem is ugyanabban a házban, ahol mi, de mégis némi rokonságban, a környező házakban. Az erkélyünkről látom őket, és a tömeget is. Várják a kiskapunál őket, hallom az éljenzést, látom a tolongást körülöttük, látom a mosolyukat, virágok között, látom, hogy kifogják kocsijukból a lovakat, s a közönség maga húzza a kocsit. Mama ritkán beszél könyvekről. Goethe, Schiller, Heine. Ezeket még az intézetből tudja. Alig hallok másról. Zolát

említi némelykor, furcsa mosollyal. Jókait a nagylányok számára vette. Dosztojevszkij, Tolsztoj papának való, de a színészekről s főképpen a színésznőkről naponta beszél. Még akkor is érdeklődéssel, izgalommal, ha megvetéssel szól róluk.

„Milyen frechek, kóristánék – mondja –, mellcsokrot tűznek ki az utcán.” Én azt hiszem, kóristáné az, aki mellcsokrot tűz ki az utcán, frech pedig az ingovány.

[...]

Beírtak a harmadik gimnáziumba. Az Én Ujságom helyett a Magyar Lányokra fizetett elő mama. Kezdem tudni, miért akarta papa kikereszteltetni a gyerekeit, hogy kevesebbet szenvedjenek. Papának igaza volt. Mennyit szenvedek. A tanárok, tanárnő nagyságák engem csak úgy szólítanak ki felelni: „Adler, jöjjön ki.” A nem zsidó lányokat – megfigyeltem, hogy csak őket – a keresztnévükön szólítják. [...] A nagyságák sok lányt tegeznek is. Zsidót egyet se. A nem zsidó lányok egymást is mind tegezik, s a keresztnévükön szólítják, engem csak a vezetéknevemen, de így se igen szólnak hozzám. Egy más közt pusmogznak, tízpercben csak együtt sétálnak.

Micsoda beteg vágy él bennem az ő szeretetük után, a tanárok s a nagyságák szeretete után? A harag s a féltékenység észrevétlen pillanatok alatt sóvár szerelemmé, elviselhetetlen vággyá változik. Csak őket nézem, őket figyelem. Miért? Miért? – kérdezem magamban. Jobbak, mint én? Jobban tanulnak? Szebbek, mint én? Különbek, mint én? Nem, nem. Poldika, ha felelni hívják, csak áll, mint szamár a hegyen, Jolánka cédulája, amit Erzsikének akart átnyújtani, véletlenül az én padomra röpített. Disznóságok voltak ráírva arról, hogy születik a gyerek, „bábaasszony, krisztírozás, fürdőszoba” volt beleírva. [...] Meg vagyok mérgezve. Ha az utcán megyek, azt figyelem, ki zsidó, ki nem az, látszik-e az arcán, az arca vonásain. Egészen megzavarodtam. Semmi másra nem tudok igazán figyelni.

S a nagysága, a magyar és történelem nagysága, Radnótyné. Hiába tudom a történelmet s a magyart úgy, mint senki, hiába szavalom szóról szóra a verseket olyan szépen, hogy a lányok néma csendben hallgatják, csak keresztülnéz rajtam. Hiába kísérem a háta mögött egész hazáig mindennap, a lakása kapujáig, dobogó szívvel, s várom, hogy egyszer megszólítson, nem szólít meg, ellenséges hidegség árad belőle. Átok, átok. Halál, boldogtalanság, szerelem, egy szóban. Nyomasztó, hátráltató, csüggesztő szerelem. Mérgezett tudomány. [...]

A nem zsidó lányokkal nem akarok barátkozni. Senkivel sem akarok. Mama olyan megvetően tudja mondani, „olyan, mint egy közönséges zsidó lány”, s nekem, ha kócos vagyok: „olyan vagy, mint valami boglyas zsidó lány”. Az osztályban nem boglyasak a zsidó lányok, mégse akarok velük barátkozni. Van köztük rossz tanuló, van jó tanuló. Nem akarok velük barátkozni. Csak a nem zsidókkal szeretnék, de azok nem hívnak maguk közé. Papának igaza volt. Nagyon sokat szenvedek.

Az igazgató úr is csak Adlernek szólít, s nem szól hozzám az órán kívül, nem úgy, mint sok más lányhoz, akinek a papáját tisztelteti, de délután a táncórán behívott az irodába, kigombolta a fehér flanelblúzomat, s belenyúlt a blúzomba, a szakállát pedig hozzádörzsölte a számhoz. Úgy félttem. Jó, hogy már vége a táncóráknak. Otthon nem mondom meg senkinek.

[...]

Dóra, Margit, Edith férjhez ment, Gyula, Imre meghalt. Otthon van még Arany, Ernő, Ilka, Sándor, Vilma, Endre. Olyan ez, mintha egy csomó fogat kiszedtek volna az ember állkapcsából. Foghíjas, rossz érzés kevesebbnek lenni. Félek a csöndtől, a csönd a halálra emlékeztet, hasonlít a halálra, s veszekszem az egész világgal, lármázom, bő-

gök, jeleneteket csinálók, tennem kell a csönd ellen valamit, hogy körülvegyen a régi zaj, a régi mozgás, a régi élet.

Papa is egyre betegebb, egyre kevesebbet törődik velünk. Ő már nem is papa, csak beteg a házban. Télen Svájcban, Olaszországban üdül, nyáron, mint minden esztendőben, most is Rohicsra vagy Gleichenbergbe utazik, s tovább marad ott a szokottnál. Minthogyha a lányok férjhez adásában se venne részt, csak éppen hogy a hozományt rakja ki, mert hozomány kell. Ha lány van, pénz is kell hozzá, a föld alól is elő kell teremteni. Az, hogy lánynak hozomány kell, magától értetődő, afölött vitatkozni sem érdemes. Fiúnak nem kell hozomány, inkább ő kap. Nem csodálom, hogy nagyobb becsben tartják a fiút. [...] Mindegyik lány nevén van egy takarékpénztári könyv, s papa sietve, szinte utálkozva nyújtja át mamának, rendelkezék vele, vegye meg a bútort, kelengyét, a briliánsgyűrűt, briliáns fülbevalót, s a többit továbbítsa a boldog vőlegénynek. A vőlegényt papa „megnézi magának”. Sovány, hosszú nyakát még magasabbra nyújtja, szemüvegét föltolja homlokára, felnéz a könyvből, s úgy figyeli egy-két percig udvarias, távolian közönyös mosollyal. Ez a mosoly mintha még azt is mondaná: „Nekem már amúgy se sokáig lesz szerencsém önökhöz, vőm uraim, ennél fogva nem érdemes bővebb ismeretséget kötnünk egymással. Feleségem józan, értelmes asszony – mindenesetre igen tevékeny –, ő önöket választotta, én belenyugszom. Érezzék jól magukat nálunk, s a vitás ügyeket intézzék el egymás között. Nekem kímélnem kell gyöngé egészségemet. Alázatos szolgálja. Volt szerencsém.” Papa elhárítja magától a felelősséget. Annál jobban vállalja mama. Úgyszólván már egyébbel sem foglalkozik.

[...]

Arankával nincs könnyű dolga a mamának. Hiába szeretne már mindenáron túladni rajta, a világban új szellők fújdognak, és Arankát elkapta a sodruk. Gimnázium, egyetem megnyílt a lányok számára. Aranka egyik osztálytársnője orvosnak tanul. A „század végi” s a „század eleji” lányok már nem rettegnek annyira szüleiktől, mint a régiek. Aranka szembeszáll mamával, s mamában is megrendült kissé a régi biztonság. A lányok házassága nem egészen sikerült úgy, ahogy képzelte. Dóra ugyan nem panaszkodik [...], mama szíve mégis elfacsarodik, ha sorsára gondol. Csúnya férj mellett, vidéki kisvárosban szüli egyik gyermeket a másik után, homloka máris ráncosodik, arca, keze érdes, mint valami parasztasszonyé, színházat egész évben se lát, könyvet nem olvas, a lelket belefojtja az anyagba.

[...]

Éjszakáinként nyugtalanul alszom, furcsa, zavaros álmaim vannak, nehezen ébredek, reggelenként fáradt vagyok. A borjúhústól irtózom, egészen rosszul leszek a szagától. Nem tudom, mi van a szaglással, olyan érzékeny. A mama szagától, ha megérezem, legszívesebben nekiszaladnék a világnak. Savanyúságot ennék reggeltől estig. Valamelyik nap megettem egymagam egy nagy üveg ecetes uborkát.

Ma szép, langyos, tavaszi este volt. Kihajoltam a gyerekszoba nyitott ablakán, kikönyököltem a gang felé. Árvay odaódalgott. Kezemet nyújtottam neki, ő megfogta, és sokáig tartotta a kezében. Olyan furcsát éreztem a derekamban. Árvay megkérdezte, mit gondolok, kit fog ő feleségül venni, ha elvégzi a Műgyezetemet. „Nem tudom” – feleltem, de gondoltam, engem. „Gondolkozzék” – mondta, és furcsán mosolygott. Én is mosolyogtam. „Hát én kihez fogok feleségül menni, mit gondol?” – kérdeztem. „Hozzám” – mondta Árvay, és felém akart hajolni. Szerencsére nem volt senki a gyerekszobában, nem látták meg. Mari kiabált kintről, hogy jöjjenek ágyazni segíteni.

Mikor le akartam feküdni, rettentően megijedtem. Az ingemen észrevettem vala-

mit. Olyasmit, mint amikor kicsi koromban eprezni mentünk. Tudtam róla, hogy ez van, lányok sugdosták az iskolában, s a testvéreim alsószoknyáin is észrevettem a nyomát. Időnként éjszakára piros barhent vagy perkál alsószoknyát öltöttek, de beszélni még senkivel nem beszéltem erről a dologról. Aranka fülibe súgtam. Aranka pofon ütött. „Nem vagyok rá kíváncsi. Nekem ne mondj ilyen szemtelenségeket, te taknyos, tartsd magadban. Nem muszáj azt az egész világnak kikürtölni.” [...] Kisompolygok Marihoz. Úgy intézem, hogy észrevegye. Amikor meglátja, szó nélkül kétszer pofon vág. Nem erősen, de mégis pofon ütött, engem, a cseléd. Elképedek, alig tudok szóhoz jutni, azt hiszem, most tüstént nekiugrom, és kikaparom a szemét. „Hogy szép piros legyen, ne legyen sápadt” – mosolyog cinkos babonásággal. [...] Fölvatott ezzel a két pofonnal, s most már én is beszélhetek és tudhatok sok mindentről.

[...]

Nincs egyetlen jó barátom se. Még leginkább nagymamával mernék őszintén beszélni, de ő ritkán van minálunk, mostanában többnyire Dani bácsiéknál él Selmecen. [...] Nagymamával sok mindentről őszintén mernék beszélni, tudom, hogy ő nem árulna el, és nem is szidna, de azért a hintakötélről, a zongorázás unalmáért kárpótlásul szerzett örömeiről s arról, hogy szerelmes vagyok, neki se mernék szólni. Senkinek, soha a világon. Sok mindenre még gondolni se merek, ha muszájna rágondolni, vörös leszek, mint a főtt rák, és hirtelen elúsztatom magamtól ezeket a gondolatokat valahová másfelé, egy távolibb helyre. Vannak dolgok, amik bennem vannak, de azért végig nem gondolom azokat, sok mindenre egyáltalán nem gondolok. Egyre nő, egyre halmozódik az, amire nem merek gondolni. Már egész nagy domb van belőle. Vajon el lehet-e valaha hordani ezt a nagy dombot?

[...]

Papa roppantul felizgatta magát a kérőkkel. Másnap fel se tudott kelni az ágyból. [...] Orvostanárok jönnek, konzíliumot tartanak, a legfőbb közöttük papa fölé hajol, megsimogatja a vállát. „Nem lesz semmi baj, meg fog gyógyulni” – biztatja. Papa kék szemével szomorúan mosolyog, fölemeli sovány, szőrös karját, s lemondóan legyint. A hálóing ujjja olyan bő már, hogy egész vállig csúszik egy kis mozdulatra. A tanár elmegy, mama is papa fölé hajol. „Hallottad, mit mondott. Nem lesz semmi baj, meg fogsz gyógyulni.” Papa már csak a száját mozgatja: „Svindli.” Pezsgőt iszik, mint a lumpok, francia pezsgőt. [...]

Különös, mama nincs annyira megrémülve, mint Mari. Mama szereti a mozgást, az eseményeket, felvillanyozzák őt, talán még akkor is, ha ilyen rettentőek. Tevékenykedik, mint mindig, most még nagyobb lendülettel, mint egyébkor. Kicsit színház ez neki, a percben él, és nem gondol a következő percre. Én éppen ellenkezőleg, örökké attól rettegek, ami majd történni fog.

Este – úgy tíz óra lehet – készülünk lefeküdni, mama kijön papa szobájából. Nyugodtan, egyszerűen mondja: „Gyertek, búcsúzzatok el apátoktól.” Úgy mondja ezt mama, mintha még mindig nem hinné, ami be fog következni, úgy mondja, mintha papa csak éppen el akarna utazni kis időre, s a gyerekeknek illik elköszönni tőle.

A cipőm már ki van gombolva, nem akarok így bemenni, keresem a cipőgombolót, nem találom. Amikor végre megvan, egész testemben remegek, nem tudom begombolni a cipőm, ferdén gombolom, két gomb le is pattan. Nem, nem akarnék bemeni. Hiába húzom az időt, benn vagyok a hálószobában. Papa szeme félig nyitva, bajusza kókadt, élettelen, álla szürkés, szőrös, feje hátrahajtván, nyaka félelmesen hosszú, ádámcsutkája, mint lerágott csirke mellcsontja, hegyesen mered, két lábát – nincs be-

takarva, hosszú, köpfer alsónadrágja bokáján bekötve –, két sovány karját nagy ívben, ütemesen jobbra-balra veti, mintha fektében táncot járna, valami bosnyák táncot, bő, fehér bugyogóban, nem is ő maga, csak a csontjai, két csontkarja, csontlába. Eddig még talán sohase táncolt életében. Most táncol először, és micsoda lendülettel. Ilyen széles mozdulatot még nem láttam tőle. Hogy búcsúzzak el? Törődik is ő velem, törődik is ő velünk. Réges-rég elbúcsúzott ő tőlünk, évek során át távolodott, egy év óta talán már a szeme se igen látott bennünket. Rég eltávozott ő a család bűvköréből, nagyobb hatalom előtt táncol és illeg most, kellett magát. [...]

Papa ravatala a szoba közepén magasan, fekete lepellel van leborítva. A pap magas, kővér, szakállas. Bő, fekete talárban van, ötszögletű, fekete selyemsapka a fején, vállán fekete-fehér csíkos gyapjúkendő. Hív bennünket, gyerekeket, hogy búcsúzzunk el a koporsótól. Egymást lökdössük, egyik sem akar előbb menni. „Kor szerint” – mondja a pap. Amikor rám kerül a sor, hozzám hajol, nevem kérdezi. „Ilona” – suttogom. „Zsidó nevem?” „Nem tudom.” Sohasem tudtam, hogy zsidó nevem is van. „Lea” – mondja ő. Ráhagyom. Érdekes név, tetszik nekem. Lea. Lágyan omlatag név. S mintha valami ajándékot kaptam volna ezzel az új névvel. A pap éneklő hangon héberül kezd beszélni, s közben többször beleszövi, Lea. Rettenetesen nevetséges ez a héber beszéd itt benn a lakásunkban, amiből csak azt értem, hogy Lea. Nem tudok uralkodni magamon. Kitor belőlem a hangos, harsogó kacagás.

Borzasztó. Nevetek az apám koporsójánál. Hangosan, ellenállhatatlanul nevetek. Nem bírom abbahagyni. Először nevetek hangosan életemben. Miért nevetek, miért? Csak nem azért, mert a pap héberül gajdol? Milyen nevetséges és milyen borzalmas.

„Nevetőgörcs” – sopánkodik mama, engem sajnál, magához ölel. Vállára hajtom a fejem, s ott a vállán ráz a szűnni nem tudó kacagás. Most először hajtom mama vállára a fejem. A nevetés zokogásba csap, Mari elvezet, lefektet egy díványra. Mire magamhoz térek, üres a ház, magam vagyok. Papát elvitték. [...]

Szegény Gyula halála után tíz évig senki se halt meg a családunkban, s most, ebben az évben egymás után négy is. Legelőször nagypapa aludt el végleg a dívány sarkában, mosolyogva, majd Malvin néni kővér testét, most papa csontvázát tették a koporsóba, s nagymama is haldoklik, a „pesti”. Ó, nagymama okos asszony, úgy akar kiszökni a világból nyolcvankét évesen, hogy ne tudjon a gyászról, a legnagyobbáról, ami érte, legöregebb fia haláláról. Betegen feküdt már akkor, s gyöngéd gyermekei nem vallották be előtte.

Jaj, de kegyetlen ez az én mamám, belesúgta a haldokló fülébe. „Szegény Vilimnek üzentem vele.” „Kohn hat immer schlechtes Petroleum gehabt” – sóhajtotta nagymama, és meghalt. Ez volt a válasz. Mamának tréfálkozni is kedve van. „Mehr licht. Nagyanytoknak is az volt az utolsó szava, ami Goethének.”

[...]

A pénzzel valami zavar van nálunk; mama rémüldözik, sopánkodik, izgatottan dörzöli a derekát, lazítja a kontyát. Míg papa élt, sohase beszélt velem pénzről. Ha megkérdeztem, mi mennyibe került, azt felelte, „ne törődj vele, az nem gyerek gondja”. Azt hittem, pénzről nem is igen illik beszélni, mint a pisilésről. Most még villamospénzt se akar adni, „járjatok gyalog, fiatal a lábad, nem fog megártani”, mondja. Ha égve hagyom a villanyt, kiabál, hogy oltsam el, járkál utánam, és oltogatja. Szidja a fiúkat, hogy könnyelműek, hogy más fiú ebben a korban már pénzt keres, segíti anyját. Sándort kivette az ötödik gimnáziumból, s az üzletre fogta. Ő maga semmit sem ért

hozzá, hiába biztatják a rokonok, hogy nézzen ő utána, ki nem menne a telepre egy világért sem. Megbízik Dezső sógoromban, Feri bácsiban és Sándorban.

A rokonok azt tanácsolják, hogy menjünk kisebb lakásba, de mama nem akar. „A lakás az egyetlen, amiről nem mondom le.” Elköltözünk, de még nagyobb lakást vesz mama, új házban. Külön szobát kapok, sárga selyemtapétával, fehér bútorokkal. Eddig még egyik testvéremnek se volt külön szobája. A g...i nyaralót s a földeket el kellett adni. „Majd megyünk másüvé nyaralni” – mondja mama. „Nekem úgymint fürdő kell, a reumámnak.” Jaj, de fáj a szívem.

[...]

Mama beíratott a varróiskolába. Dicsérnek, hogy ügyes vagyok, kicsit tetszik is a gondolat, hogy magam varrom majd a ruháimat, de mintha állandóan valami lebegő félálomban élnék, nem tudom egész valóságnak elfogadni a varrni tanulást. Annyira másféle környezet ez, mintha idegen országba kerültem volna. Főképpen a szagokat tűröm nehezen, a bársonyok, selymek, kartonok szaga a varrólányok izzadságszagával, a vasaló szénszagával s a vaskályha füstjével vegyülve kóvályogtatja, nehezíti a fejem. Este, ha hazamegyek – egyedül, Fräulein-kíséret nélkül –, férfiak megszólítanak az utcán. [...] Hogy megjíjdek tőlük, hangos szívdobogást kapok, mert az utcán rendszerint éppen nagy álmódzásból riasztanak föl. Az utcán menve legjobb elképzelni mindenféle történeteket, jót, mindig jót, egyszerű, jó mesetörténeteket, amikben mindnyájan biztonságba és jólétbe kerülünk, kincses meséket. A babonámat is megzavarják a megszólítással, mert az utcán mindig babonázok. Például úgy, hogy a járdaszélen kell végigmennem az egész utcát, nem szabad lelépnem a szegélyről, különben nem sikerül az, amit kívántam; vagy kockakövekkel kirakott utcákon minden harmadik kockába kell lépnem, hogy baj ne legyen, vagy pedig minden egyes ház falát megérinteni a tenyeremmel.

[...]

Hű, mi van Margitéknál. Minden áldott nap veszekedés, még verekedés is. [...] Margiték megint velünk laknak egy házban, a harmadik emeleten. Margit fut le hozzánk, Mari fut fel hozzájuk, a gyerekeket lehozza. [...] „Mit tudok én tenni?” – kérdezi mama. „Ha nem tudsz vele élni, hagyd ott, gyere haza a gyerekekkel. Egyebet nem mondhatok, lesz, ahogy lesz.” [...]

A hozományból sincs már meg semmi. Az üzletünk sincs már meg. „Tönkretették” – sopánkodik mama. „Egy ilyen remek üzletet. Dezső sógorom, Feri bácsi s a kövér kutyá Sándorunk.” [...]

„De sok asszony otthagyná az urát, ha lenne hová mennie” – ezt nagymama mondja sírva Arankának, mert Aranka is szeretné otthagyni, mint Edithke és Margit. Nagymama szava olyan, mint a langyos kamillatea.

Még egy éve sincs, hogy papa meghalt. Most megint velünk van Margit is a két gyerekkel és Edithke. Aranka mégse jön, mert az ő ura diplomás ember, azért tűrnie is kell sok mindent, azonkívül megint másállapotban van, a negyedikkel. Csupa fiú.

Nem értem, hogy lehet az, hogy egyik ember nem szeret a másikkal együtt maradni, ha már egyszer ismeri, pláne, ha már a férje. Én mindenkit, akit csak ismerek, magam köré szeretnék gyűjteni, hogy együtt maradjunk, és soha senkitől se kelljen elválni.

Mama nem bánná, ha Aranka is otthagyná az urát, „azt az állatot”. Úgy látszik, minden férj állat, csak Dóra férje nem az, és papa nem volt az, de ő meghalt.

[...]

Mama trafikot vett Edithke hozományán. Üzletünk már nincs. Egyik hivatalnokunk, recsegő hangú, nagy kezű, nagy lábú, magas fiatalember, Arankának kérője volt, Aranka nem ment hozzá, mert nem „diplomás”, átvette a telepeket. Biztatja mamát, ne féljen, amíg őt látja, mindene meglesz, akárcsak papa élne, s rólunk, gyerekekről is úgy fog gondoskodni, mintha saját gyerekei lennének. Csak nagyon-nagyon kevés pénz jut mamának az üzletből. Mama kezét csapdossa. A hivatalnok nyájasan, kegyetlenül mosolyog. „Az üzlet, üzlet.” A színdarabban is benne van. [...]

A hivatalnok nem jó ember. Félek tőle. Nem megyek többet az irodájába. Tudom, érzem, hogy bosszút akar állni rajtunk, mert Aranka nem ment hozzá feleségül.

[...]

Varrok. Hurkolom a kapcsokat, dugdosom a halcsontokat vászonbélések oldalába. Köhögök. Egész télen görcsösen köhögök. Varrok, varrok, és köhögök. Nem beszélek semmit, talán egy szót se, csak éppen a legszükségesebbet, ami már úgyszólván önmagától buggyan ki a számon. Mit beszéljek? Kivel beszéljek? Azt kellene kikiabálnom, hogy minden szokatlan, minden ellenséges, ami körülvesz. Ordítva kellene kérdezniem, hogy mi az élet értelme. Miért varrok? Mi felé megyek? Miért nincs elég pénzünk, amikor pedig régebben volt? Miért ül mama a dohány- és pisiszagú trafikban, míder nélkül, bő slafrokban, kötényben, amikor pedig olyan szépen, keményen föl tudott öltözködni? Miért kártyázik Ernő? Miért sánta Lacika, s Margitunk miért vesznek annyit mamával? Miért boldogtalan Aranka?

Esténként lecsillapszik a köhögésem, enyhül a szomorúságom, s valami másféle nyugtalanság fog el. „Bei Tage hektisch, abend elektrisch” – legyint mama. [...]

Tavasszal mégis aggódni kezd mama. Sovány vagyok, görbén járok, s éjszakánként izzadtan hánykolódom. Az orvos tengerpartot ajánl, mama előteremti a pénzt. Az egészség mindennél fontosabb, mondja. Milyen jó, milyen gondos, s én mégis sokszor ellenségesen érzek iránta. Miért nem enged a magam útján? Miért akar mindent és mindenkit a hatalmában tartani a gondoskodásával, az intézkedéseivel? Miért tud mindent olyan nagyon jól? Miért olyan biztos ebben az életben? Miért akar engem megváltoztatni, még akár meg is gyógyítani, ha beteg vagyok? A tüdőbaj szép és érdekes betegség. Kaméliás hölgy, Gautier Margit, Bohémélet, Mimi. Én nem akarok meggyógyulni. Egész életemben fiatal akarok maradni, kicsit lázas, kicsit köhögős, nem nagyon hasznos. Gyűlölöm a nagy egészséget, a nagy biztonságot, s olykor mégis azon kapom magam, hogy hasonlítok mamához. Intézkedem, rendezkedem, úgy érzem magamban az életerőt, mintha óriás, léggel telt gömb lennék, s emelkednék a magasba, máskor meg mintha kiszivattyúzták volna a levegőt belőlem, bizonytalanul imbolygok, petyhüdten összecsupkodom. Szörnyű két ellentét viaskodik bennem. Mintha papa és mama oly nagyon különböző természete, sőt fizikuma váltakozna bennem, sokszor napjában többször is. Sürgő-forgó, tevékeny, segíteni kész bábaasszonyból, bátor, harcoss, vidám, izmos leányból beteg angyalá, sértődött ördöggé varázsolódom. Csak a színpadon lehet ennyi s egymástól ily különböző szerepet játszani egy színésznőnek.

[...]

Triesztből Velencébe utaztunkban a hajón bemutatkozik egy fiatal csehországi német gyáros. Üveggyáros. Velencei üvegholmit gyárt Prága mellett. Jó alakú, könnyed mozgású fiatalember, de már önálló foglalkozása van, nem tanuló többé, nem diák, ez számomra olyan furcsa, mintha tanító volna, s nekem kicsit félnem kellene tőle. Két külön világ van, a gyerekek világa s a felnőtteké. Hiába vagyok már otthon a férjhez adó, a legöregebb, mégse tudom magam felnőttnek érezni. Fogom-e tudni valaha? A gyáros, Herr Kanitz Velencében is mindenütt a nyomomban van.

Zongorakisasszonyommal és családjával utaztam együtt, órájuk bízott mama, s úgy van, hogy a Lídón maradunk egy hónapig. A sós tengeri levegőtől várja mama a gyógyulást. Zongorakisasszonyom megkér, hogy hozzak el valami csomagot számára a Hotel Bauer Grünwaldból. Este van, édes velencei este, a telehold kotnyelesen bámul csaknem a szánkba, akkora pofája van, mint valami népszónoknak, s úgy ágál, illeg az égbolton, szinte furcsa, hogy hangját nem hallatja, s nem ordít, kiabál, szaval a világnak.

Herr Kanitz elkísér. „Egy csókot” – könyörög. „Egy csókot” – erőszakoskodik. Meg akar ölelni. Rémulten fölugrom a lassan sikló, fekete függönyös, fekete koporsó mélyéből. „Hozzám ne nyúljon, mert beugrom a vízbe.” Görcsösen, védekezőn tartom magam elé két öklömet. Hangomban olyan elszántság süvít, hogy a fiatalember megadóan visszaül a helyére. Magam is bizonyos vagyok benne, hogy ha mégis megcsókol, beugrom a Canale olajosan-ólmosan néma vizébe. Elnyelt volna a sötétség. Egy áldozattal több a velencei éjszakában. Egy fiatal hullával több a sóhajok hídja alatt. Facino Cane, s Mari ponyvafüzetei valóra válva.

De miért rettegek olyan halálosan egy csóktól? „Halálos csók.” „A szerelem gyermeke.” Minden, minden, ami nyomtatva van, az a valóság, az, ami bizonyosan megtörténik, s velem – azt érzem – olyasmí fog történni, amit megírnak könyvbe, amit eljátszanak színpadon. Medea, Kleopátra, Ofélia vagyok, s nem egy budapesti kereskedő csinos, fiatal lánya, akit – pompás partie – feleségül akar venni egy dúsgazdag, jóképű és fiatal csehországi német üvegyáros. „Most Konstantinápolyba utazom üzleti ügyben, ott maradok néhány hónapig, asszonynevőrem is él ott, hazafelé menet kiszállok Budapesten, s megkérem a kezét anyjától. Eljön hozzám feleségül?” „Igen” – rebegem. Az az érzésem, hogy mást nem lehet mondani most, csak azt, hogy „igen”. Ez az egyetlen szó, ami megment a „csóktól”.

Abbáziában töltünk néhány hetet. Turri, a göndör hajú, kövérkés, fekete fiú, mihelyt észreveszi, hogy a vízben vagyok, körülöttem evez csónakjával. Mindennap virágcsokrot küld a szobámba, követeket küld hozzám, fiatal rokon lányokat, akik tört németességgel arra kérnek, hogy engedjem bemutatkozni Turrit, Fiumében élő unokabátyjukat, a világhíres egyetemi tanár unokaöccsét. „Nem, nem, nem lehet. Odaígérkeztem már valaki másnak, nem ismerkedhetem többé férfival, nem állhatok szóba senkivel.”

Elutazunk, haza. Még tart a nyár, s én G...re megyek. Házunkat eladtuk már, de mama nem tud megválni a helytől. Bérbe veszi azt a házat, amelyikben oly sokáig éltünk, mindig, amióta csak emlékszem. Nagymama is künn van nálunk, ott tölti a nyarat.

Ó, micsoda rettegés, micsoda félelem. Turri annyit bámult a lapos háztetőről, éreztem felém áramlani a villamos erőt, hipnotizált, s nekem most gyerekm fog születni. Törvénytelen gyermekem. „A szerelem gyermeke.” Budapestten öles plakátok mutatják Svengálit, Trilby rossz szellemét, akarátának rabját. Turri is fekete, mint Svengáli, olasz is, és annyira, de annyira bámult. Turri szebb és érdekesebb, mint a cseh gyáros. Azzal beszéltem, megkérte a kezem is, Turrival meg se ismerkedtem, s mégis attól rettegek, hogy gyermekem szugerált belém. Éjszakákat nem alszom. Nem bírom tovább. Meg kell mondanom nagymamának.

Nagymama álmélkodva néz rám. „Végy néhány meleg fürdőt” – mondja csendesen, s ettől a csendes, nyugodt mondattól úgy megnyugszom egyszeribe, mintha már ki is keltem volna a meleg fürdőből.

[...]

Szavalok, szavalok, minden szabad percemben. Gyűlölöm a varrni tanulást. Csinálom, csinálom, de csak úgy, mintha örökké lázas lennék. Semmi se valóságos, minden nagyobb vagy kisebb a valóságnál, és minden lebeg. Nem lehet kibírni.

„Te, menjünk el egy színészhez, szavalj neki, én elkísérlek” – biztat Terka. „Hát ha mama megtudja?” „Nem tudja meg. Miért tudná meg? Elmegyünk Császár Imréhez, ő tanár a színiakadémián.” Terka gépíró nő valami újságnál, onnan tudja.

A felesége nyit ajtót, szép, szőke, testes nő. Már sokszor láttam színpadon őt is. Jól játszik, de nem olyan érdekesen, mint a Jászai vagy a Márkus Emília. Csak rést nyit az ajtón, úgy szól ki ellenségesen, hogy nem lehet bejönni, a férje nem fogad senkit. „Gyérünk el B...hez” – mondja Terka, annak nincs felesége. Megkérdezzük a címét a színház portásától. Ha már belekezdünk, csináljuk végig. Egyébként is, ha valamit elhatározok, abból nem engedek. Rettenetes elszántsággal, tűzön-vízen keresztül hajszolom.

Régi házban, csigalépcső visz fel a harmadik emeletre. (Oh, hányszor álmodtam később, hogy ezeken a lépcsőkön megyek, megyek fölfelé.) Minden emeleten kis kopott, öreg nénikék dugják ki a fejüket kíváncsian. A „művész úr”-nál is egy ilyen kis kopott, öreg nénike nyit ajtót, beengednek bennünket. Heves, büntudatos szívdobogással lép be. Lesütöm a szemem, nem merek föltekinteni. A színész kérdezi nevemet, családi körülményeimet. Mondom, hogy apám már nem él, anyámnak kis dohánytőzsdéje van.

„Tud valami verset mondani?” „Tudok” – hebegem. Terka veszi át a szót. „Minden verset tud” – túlozza. „Mondd el a Heten vagyunk-at” – biztat. „Heten vagyunk, uram, heten” – mondom a verset, s a végén a könnyek is kibuggyannak a szememből. „Mondjon még valamit.” „Vajúdó, lázas éj, jó volt temetkezni, jobb volna most nékem a föld alatt lenni” – búgom, s ha fölpillantok, látom a színész nagy, tágra nyílt, figyelő és egyben bűvölő szemét, azután hallom varázsos, zengő hangját. „Be kell iratkoznia a színművészeti akadémiára.” „Nem fog engedni a mamám” – susogom. Ott állok egy karosszék támlájához támaszkodva. Közel lép hozzám, s egyik karját egész hosszában karomra fekteti. Fölcsap bennem a még soha nem érzett láng, arcom tüzel, valami forró édességet érzek. Oh, ha örökre itt maradhatnék, ez alatt a védő-támadó kar alatt! „No, majd én beszélek a kedves mamával” – mondja játékosan.

Borgos Anna

KIFELÉ A BUROKBÓL

Harmos Ilona kiadatlan önéletrajzához

Kosztolányi Dezsőnével mint alkotóval nem foglalkozott sokat az irodalomtörténet; sem személye, sem művei nem tűntek önmagukban eléggé érdekesnek egy alaposabb vizsgálódás számára. Figurájára és írásaira nagyrészt úgy tekintettek, mint eszköze, forrásra Kosztolányi alaposabb megismeréséhez. Ez részben szükségszerű: az általános írófeleség-pozíció túl kézenfekvő alapot nyújt hozzá Kosztolányinének férjéről írott életrajza, de a vele készült interjúk és a róla szóló írások is Kosztolányi köré épülnek. A fenti, eddig kiadatlan önéletrajzi írás néhány részletének közzététele és az ehhez írott kommentár erejéig most fordítani szeretnék ezen a látószögön, és Harmos

Ilonának Kosztolányihoz közvetlenül nem kötődő gondolatait, hajlamait, élményeit, körülményeit igyekszem bemutatni és értelmezni.

Kosztolányi Dezsőné, művésznevén Görög Ilona, eredeti nevén Harmos Ilona, született Schlesinger Ilona 1885. február 21-én látta meg a napvilágot. Apja fakereskedő, anyja a losonci postamester lánya. A losonci házasságkötés után a pár Gödöllőre, majd Budapestre költözött, Ilona már itt született. Személyiségének alakulása szempontjából meghatározónak érzi a testvérsorban elfoglalt pozícióját: tizenegy gyerek közül ő a nyolcadik. *„Ordítanom kellett, hogy meghallják a hangomat [...] Rájöttem, hogyan kell magam felé fordítani mások figyelmét.”* Az erőteljes önérvényesítő készségek mellett ugyanakkor különféle *„idegbetegségek”*, szorongások is gyötrik – félelem a sötétben, fuldoklási rohamok, rémlátás, sírógörcs, dührohamok és gyakori betegeskedés.

A viszonylag jómódú, zsidó polgári család az apa halála után elszegényedésnek indul. Anyja dohánytőzsdét nyit, lányát kiveszi a gimnáziumból, és varrni taníttatja. Ilona azonban más terveket szövöget; házbeli barátnőjével titokban felkeresi Császár Imrét, a Nemzeti Színház színészét, a Színművészeti Akadémia tanárát, hogy hallgassa meg. Ő nem fogadja, de egy másik színész meghallgatja, biztatja, tehetségesnek találja, és Ilona ősszel beiratkozik a Színművészeti Akadémiára. A rokonok dühösek, anyja évekig alig szól hozzá, pedig Ilona szerint titokban örül a dolognak, saját becsvágya elégül ki általa. Az akadémián elismerik, sikerei vannak, sok szerepet kap. Egyik vizsgája után Beöthy László szerződteti az akkor nyíló Magyar Színházhoz, s ott szinte minden főszerepet rá oszt. A színház azonban anyagilag sikertelennek bizonyul, kénytelen populárisabb darabok, bohózatok felé fordulni, ebben a szerepkörben pedig Ilona kezd fölöslegessé válni. Nagy Endre hívja az Andrássy úti kabaréhoz, itt azonban még rosszabbul érzi magát. Türelmetlenségében újra beiratkozik a gimnáziumba, érettségizni akar, orvosnak menni, de ez már nem sikerül. Keserű, ingerlékeny, szorongó időszaka ez, amit néhány rosszul végződött szerelem is felerősít.

S ekkor történik a sokat idézett, kissé bohózszerű, de a komoly folytatás lehetőségét rejtő megismerkedés Kosztolányival. 1910 tele, bemutató a Vígszínházban. A szünetben Kéri Pál újságíró lép oda Kosztolányihoz, aki történetesen Ilona mellett ül, ekkor még ismeretlenként. Beszélgetni kezdenek, majd Kéri így szól: *„Kérem, mutasson be a húgának.”* Maguk is rácsodálkoznak a hasonlóságra, beszédbe elegyednek, s a színházból már ismerősökként távoznak. Ezután sokat találkoznak, eleinte véletlenül, azután már szándékosan is. Egyfajta pajtáság alakul ki közöttük, ami azért nem mentes az érzéki vibrálástól. Kosztolányi nem szerelmes, de folyton keresi Ilona társaságát. Sokat viaskodnak, harcolnak egymással. Ilona, hogy elkerülje az újabb szenvedéseket, egy vidéki társulathoz szerződik. Ott rosszul érzi magát, visszajön Pestre, feldúlt, önbizalma romokban. Közben folyamatosan gyötrik egymást Kosztolányival, szakítanak, újra kibékülnek. A kor morális zsargonja szerint *„fonák”* helyzet alakul ki: Ilona nem tudja, mit várhat ettől a kapcsolattól, s úgy érzi, a külvilág szemében *„becsülete”* forog veszélyben. Ismét vidékre menekülne, amikor Kosztolányi feleségül kéri. 1913. május 8-án házasodnak össze. A pajtáskodó játékoság továbbra is jellemzi kapcsolatukat, ezt erősíti külsejük testvéri hasonlósága is, amit Ilona *„az idegrendszer hasonlóságának”* tulajdonít.

Ilona egy ideig még játszott, illetve szavalt (később is), de Kosztolányi mellett lényegében felhagyott a színjátszással. Ugyanakkor, nyilván férje hatására is, egyre több köze lett az íráshoz. 1930 körül kezdett publikálni, először riportokat, majd novellákat, melyek többek között a *Nyugat*, a *Szép Szó*, a *Pesti Napló*, a *Pesti Hírlap*, a *Pester Lloyd* és

a *Haladás* hasábjain jelentek meg. Sokat fordított is férjével együtt: német, francia, angol prózát, színdarabokat. Legismertebb munkái kétségtelenül a Kosztolányiról és Karinthy Frigyesről írott életrajzok. A háború után megjelent még TŰZES CIPŐBEN című könyve, amely az ostrom alatti, fiával együtt átélt bujkálások megrázó dokumentuma.

A fenti részletek Harmos Ilona kiadatlan önéletrajzából (vagy önéletrajzi regénykísérléséből) származnak. A szövegen csak néhány helyesírási jellegű változtatást tettem. A kézirat összességében 170 oldalnyi, korrektúrázott, minden bizonnal kiadásra szánt szöveg, az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában található Kosztolányi-hagyaték része. (Ms 4631/54–55.) Ebből igyekeztem egy lehetőség szerint reprezentatív, ugyanakkor valamelyest sűrített-kerekített válogatást készíteni. A keletkezés időpontjáról, körülményeiről, motívumairól keveset tudunk. Egyetlen rész utal arra, hogy az írás időpontja legkorábban 1919-re tehető (Karolin néni öngyilkossága a kommün „kitörése” után). Stílusa és (ön)reflexiói kiforrottak, az írás érett, „felnőtt” szöveg, és bár a jelen és múlt idejű igék váltakoznak, nyilvánvaló, hogy visszagondol gyerek- és kamaszkori élményeire, még ha ezek az élmények naplószerűen élnek is. Elképzelhető, hogy korábbi naplójegyzetek alapján fogott neki egy viszonylag összefüggő szöveg megírásának. Az önéletrajz egyes részei más formában bekerültek a Kosztolányi-életrajzba, annak önmagáról, családi hátteréről, szakmai és személyes hányódásairól szóló részébe. A visszaemlékezés tizenhat éves koránál sajnos lezárul (vagy inkább megszakad) – azon a ponton, amikor egy színész biztatására először komolyan felmerül, hogy beiratkozik a színiakadémiára.

Többek között az önéletrajzi emlékezet rekonstrukciós, szerkesztői stratégiai szempontjából is érdekes volna tudni, hol van a „jelen”, az a vonatkoztatási pont, ahonnan a szerző visszanéz. Harmos nem összefüggő történetet ír; noha az időrend viszonylag következetes, különböző típusú emlékfragmentumokat helyez egymás mellé egyfajta laza asszociációs rendet követve. Feltehetőleg – mint a legtöbb önéletrajzi szövegben – itt is keveredik a dokumentálás, a (pszichológiai és irodalmi) önkifejezés és az önelhelyezés, -integrálás igénye. Olyan történet létrehozásáé, rekonstruálásáé, amelynek főhőse a – személyek és események rendszerében elhelyezett – önéletrajzi én. A történet rögzítése és formába öntése az „én” rögzítésének és formába öntésének igényét is magában foglalja.

A szövegben felbukkanó szereplők és események túlnyomó része életrajzi tény; ennek alapján joggal minősíthetjük önéletrajznak. A műfaj kérdése azonban nem ennyire egyértelmű. Túl azon a premisszán, hogy minden önéletrajz sokrétűen megkonstruált narratívum, ily módon a fikció egy formája, számos jel mutat arra, hogy a szöveg regénynek íródott, és szépirodalmi szöveggént is olvasható. Az egyik ilyen, viszonylag kézenfekvő jel a nevek megváltoztatása. Saját nevét többszörösen is módosítja a szerző: először Adlerként szerepelteti magát, ezt (a zsidó vonatkozású részek „semlegesítésével” együtt) Bokrossá változtatja. Testvérei is következtelenül, hol saját nevükön, hol fiktív néven szerepelnek. Egy másik ilyen nyom: Harmos az első oldalakon minden I/1. személyű igét és névmást következetesen I/3. személyűre korrigál ceruzával. Ez később elmarad, és az emlékezés túlnyomó része I/1. személyben íródik, de ez a távolítás is felveti annak lehetőségét, hogy a szerző szépirodalmi szöveggé igyekezett formálni a valós, önéletrajzi anyagot. Végül, az egész szöveg megformálása, a beiktatott dialógusok, a markáns portrék, a „csattanók”, a narráció, mind a modern lélektani regény hatását keltik és konvencióit követik. Az itt szereplő témák egy részét Harmos publikált vagy kéziratban maradt novelláiban fel is dolgozza.

Az „emlékirat” több szempontból is izgalmas dokumentum. Egyfelől – Kosztolányi felől – olvasva tartalmi és stílári jellemzői hozzáadhatnak valamit az általunk ismert Kosztolányi-képhez, illetve a házasság mögött álló, a házastársakat összekötő motívumokhoz. Ha összevetjük Kosztolányi családi, társadalmi hátterét Harmos Ilonával, a fontos különbségek mellett (vidék/főváros, keresztény/zsidó) hasonlóságokat is találunk. Jómódú keresztény középosztály, illetve zsidó (alsó) középosztály; a műveltség, a kultúra, egyszersmind az anyagiak szem előtt tartása. A családi atmoszférát tekintve, Ilona élénk hangulatú otthona felidézi – ha nem is a Kosztolányi-féle szülői ház, de az anyai Kosztolányi nagymama otthona, a „Grósz-ház” mozgalmas világát. Az élet-erő, életöröm és az erős szorongások együttes jelenléte ugyancsak mindkettejüket jellemzi. (Félelem a betegségtől, a sötétől, vagy Kosztolányi szorongásai a zuhanástól vö. Ilona fulladásfóbiája.) A figurák, viszonyok, lelkiállapotok, apró részletek rögzítése erőteljes, ha tetszik, Kosztolányit idéző megfigyelő- és íráskészségről, lélektani hitelességről tanúskodik. De egy-egy Harmos-novellába illő, illetve novellaként fel is dolgozott, balladaszerű tömörséggel megírt téma is felbukkan. Ilyen a púpos Rozika halála, a takarékos Karolin néni élete és öngyilkossága vagy a cseléd története.

Másfelől, társadalomrajzként olvasva, a szöveg mozaikokat villant fel egy huszadik század eleji, jómódú, bár már a deklasszáció jeleit is mutató fővárosi zsidó polgárcsalád mindennapjaiból és a szerző érzékletes megfigyelései nyomán a társadalom más rétegeiről is.

Harmadrészt – és nem utolsósorban –, Harmos Ilona „felől” olvasva, nyomon követhetjük egy tudatos, önmagára és a világra élesen és érzékenyen reflektáló tizenéves lány személyiségének alakulását, örömeit, konfliktusait, szorongásait, vonzalmait a múlt századfordulón. Pontosabban azt, hogy hogyan néz vissza a szerző önmagára és környezetére életének egy későbbi periódusából. Feltehetőleg olyasmiket is „meglátat” korábbi önmagával, amikre tizenévesen még nem reflektált ilyen élesen. A szöveg rendkívül személyes, őszinte; meglepő tabumentességgel vall vétségekről, indulatokról, testiségről.

A címben szereplő „burok” szimbólum többször visszatér, és jelentésrétegei is többszörösek. Legközvetlenebb értelmében a burok, a burokból születés szerencsét jelent. Ugyanakkor, amennyiben a testiséghez, a fogantatáshoz és a szüléshez kapcsolódik, szégyenteljes dolog is, aminek említése undort és helytelenítést vált ki. Ilona fulladásos, pánikszerű szorongásos rohamait szintén egyfajta burokképzettel hozza összefüggésbe, ahonnan nem tud időben kiszabadulni. Ez közvetettebb, általánosabb bezárt-ságérzetre és az ezzel kapcsolatos ellenállásra, félelmekre, fóbiákra is utalhat. A burok mint a védettség és a bezártság kettősségének, a körülvettség igényének és kényszerének metaforája, plasztikusan vetíti előre Harmos biztonságot és önállóságot illető szükségleteinek konfliktusát.

Érdekes közelebről szemügyre venni néhány visszatérő és beszédes témát, motívumot a szövegből.

A legkonzisztensebb szín, amely végigkíséri a történetet, a családé. A szülők, testvérek, nagyszülők, nagynénik élvezetes jellemrajza és viszonyaik jellemzése alkotja az emlékirat jelentős részét. Kilencen vannak testvérek (kettő meghalt), és az életkor szerinti hierarchia meglehetősen nagy közöttük. Az otthoni atmoszféra élőnek, melegnek és liberálisnak látszik. Ezt elsősorban az anya testesíti és teremti meg, aki egyfajta „mater familiaris”-ként vagy jiddische mámeként intézkedik, gondoskodik, aggódik a család tagjai és ügyei felett. Gyakorlatias, földközeli, ugyanakkor művészelkű

irodalom- és színházrajongó, tele aktivitással és valószínűleg beteljesületlen ambíciókkal is. (Egy nemzeti színházbeli MEDEA-előadás után szülte meg Ilonát, „*majdnem a színházban*”). A családi dinamikában egyfajta ellenpontot jelent az apa, akinek beteg, szótlan, de annál súlyosabb jelenléte egyszerre vált ki rajongást és szorongást Ilonából. Alig kommunikálnak, mégis ő a legfőbb rettegett és imádott figura a számára. Tüdőbetegsége miatt – bár talán nemcsak ezért – soha nem érinti meg Ilonát, aki ezt mélyen fájlalja. Apjához fűződő bonyolult érzelmi viszonyulására jellemző, hogy ravatalánál, a kaddis közben (sírógörcsbe torkolló) nevetőgörcs fogja el. Ilona viszonya tehát egészen különböző a két szülőhöz (ez valószínűleg nem kivételes), és mint látni fogjuk, személyiségének kettősségeit is szülei eltérő alapvonásaihoz kapcsolja. A szülők közti viszonyt harmonikusnak, gyengédnek, elfogadónak látja, amiben mintha ők, gyerekek volnának az egyetlen konfliktusforrás. A kölcsönös elfogadás mellett vagy mögött időnként azért zajlanak „*néma harcok a hatalomért*”. A harmóniát más szempontból zavarhatja anyja testi kielégületlensége, amire Ilona meglehetősen nyíltsággal utal.

Az emlékezésből kiderül, hogy a család anyagi biztonságban él. Nem kell takarékoskodniuk az élelemmel vagy a színházjeggyel, és a hozománnyal is csak egy kicsit. Belvárosi nagy lakás, vidéki nyaraló, kocsik, lovak, hintó, pazar vendégségek, esküvők, cseléd, német Fräulein, zongorakisasszony, gimnázium. Hivatalosan az apa rendelkezik a wertheimkassa kulcsával, vagyis az anyagiakkal. Félig titokban (valójában az apa hallgatólagos beleegyezésével) azonban anyja is „hozzáfér” a kasszához. „*Nem akarom izgatni apátokat, neki nincs belátása, nem tudja, mennyi kell, de ha egyszer kell, hát kell – magyarázza mama.*” Úgy tűnik, Ilona egzisztenciálisan és érzelmileg is biztonságos, gondtalan légkörben nő fel. Ami az egzisztenciális biztonságot illeti, ez az apa halála után (Ilona tizenöt éves ekkor) érezhetően megváltozik. Az általa igazgatott fatelepet fiúk és vejek veszik át, akik kevesebb érzékkel és gonddal bánnak a pénzzel. Anyja dohányboltot nyit, melyet „*irodalmi trafik*”-nak becéznek, mert színésznők és írók igen gyakori látogatók benne. A nyaralót eladják, új (bár nem kisebb) lakásba költöznek. Ilona a hatodik gimnázium (azaz tizenhat éves kora) után abbahagyja tanulmányait, és varróiskolába megy szakmát tanulni. Itt rendkívül szenved, zárkózottá, (kényszer)neurotikussá válik, fizikailag is megbetegszik, anyja pedig szokásos gyakorlatiasságával előteremti a pénzt egy abbáziai gyógyüdülésre.

Külön kell szólni a cselédéről. Jáger Mari meghatározó figurája, része a családnak, Ilona életében is fontos szerepe van. (Rimaszombaton született, hamar árvaságra jutott, két évet szolgált Andrassy Gyuláéknál Tiszadobon, aztán Losoncra került, ott teherbe esett a cukorgyári inspektortól, a gyereket dajkaságba adta és elveszítette. Ezután került Pestre a Schlesinger családhoz, először szoptatós dajkának.) Az anyai melegséget és szigort is megtestesíti, de felelőtlenebb, pajtáskodóbb, szókimondóbb módon. Félelmetes dolgokat mond ki, ezzel egyszerre ijeszt és megnyugtat. Nagyon jó dolga van Harmoséknál, legalábbis az átlagos cselédhelyezethez képest; valóban szinte családtag, kevés kontrollban részesül, udvarlója ott alhat nála, Ilona anyja rendszeresen vele jár el színházba stb. Úgy tűnik, a család és a cseléd kölcsönösen becsben tartják egymást. Mari értékeli az emberi bánásmódot, ugyanakkor, egyfajta fegyvertényként, időnként előhozakodik azzal, hogy milyen előkelő családoknál szolgált ő korábban. Alakja mindenképpen foglalkoztathatta Harmos Ilonát, ezt bizonyítják a novelláiban felbukkanó cselédfigurák. Kosztolányi-életrajza tanúsága szerint tőle származik az ÉDES ANNA-történet ötlete is (bár Mari a legkevésbé sem Édes Anna-szerű figura).

Rendkívül érdekes, ahogyan Harmos Ilona megjeleníti annak a körüti, gangos bérházak lakóit és sajátos belső életét, amelyben gyermek- és kamaszkorát töltötte. A ház a társadalom keresztmetszetét reprezentálja; a földszint és az emelet, az udvari és utcai front szociális szinteket is képvisel. Mindenki ismeri a másik életkörülményeit, a lakók között a szociális különbségek ellenére intenzív, szinte rokoni kapcsolat van. Ilona mindenkivel hangot talál, ugyanakkor, mint írja, a nagyon szegényektől és a nagyon előkelőktől is tart. Érzékeli, elsajátítja a hierarchiát, és viszonylag előkelő helyzetük miatt voltaképpen kényelmesen is érzi magát benne. „Az egész házban majdnem csupa olyan asszony lakik, akiknek nem kell azt mondanom, kezét csókolom. Ők mondják nekem, jó napot, Iluska.” „Harmínckét lakó lakik benne, s mi vagyunk köztük a legfőbbek” – írja némi gyerekes dicsekvéssel. A rövid életképekből különféle életetekbe nyerhetünk bepillantást. A házfelügyelő „úr” (nem bácsi) félelmetes, hatalommal rendelkező figura. A földszinten egy bábaasszony, egy „helyszerzőné” és egy pincér lakik. Markáns figurák még a velük egy szinten lakó, a lányait ütlegelő, félelmetes Hoffmanné vagy a titokzatos „szép néni” a harmadik emeletről. Később felbukkan egy műegyetemista albrélő, Árvay Béla, aki tartózkodóan, de kitartóan udvarol Ilonának. Van azonban egy lakó, aki nem sorolható be a fenti rendszerbe: a szegény, rossz külsejű, púpos Rozika az egész házban népszerű, mindenki számára vonzó lény – de soha nem lép ki a házból. Itt kívül van a társadalmi hierarchián, normarendszeren, ami a külvilágban kegyetlenül érvényes volna rá. Harmos Ilona azt érezte, hogy tragédiáját az okozta, hogy kilépett a házból, a biztonságos és elfogadó „burok”-ból.

A társadalmi viszonyokra, megkülönböztetésekre való reflektálás visszatérő motívumai a szövegben a zsidósághoz fűződő megjegyzések, érzések. Az 1900-as években járunk, az asszimilációs folyamat a tetőponton van, Ilona mégis (vagy épp ezért) az antiszemitizmus egyértelmű jeleit tapasztalja különféle helyzetekben. Zsidók és parasztok egymást csúfolják (azzal, hogy zsidók, illetve parasztok), de több közülük van egymáshoz, mint az úri nem zsidókhöz. Az iskolában a tanárok a vezetéknevükön szólítják, megkülönböztetik a zsidókat, a keresztény diáklányok nem barátkoznak velük. Ilonát mélyen sérti, dühíti, megalázza a helyzet, mégis szinte szerelmes intenzitással vágyik a keresztény „úrilányok” és „nagyságák” társaságára, szeretetére, és – bizonyos fokig internalizálva a zsidóellenességet – elutasítja a zsidók barátságát. Figyelemre méltó, hogy Harmos Ilona valamilyen – magyarázat után „kiáltó” – okból egyes helyeken utólag kihúzta a zsidósággal kapcsolatos kitételeket, s ezzel élet (és értelmét) vette a mondatoknak. Pl. „Néhány lányt a keresztnevükön szólítanak”, míg az áthúzás alatt olvasható eredeti változat: „A nem zsidó lányokat a keresztnevükön szólítják.” Én ezen a ponton önkényesen, az ultima manus elvének ellentmondva az eredeti változatot közlöm, tekintettel a kérdés jelentőségére. A szöveg keletkezési időpontjának ismerete talán ennek a kérdésnek a megoldásában is segítene.

A kikeresztelkedés gondolata komolyan felmerül a (máskülönben a közönyösséggel apolitikus) apában. „Egy néni jön hozzánk, mama barátnője. – Csodálom, Flórikám, hogy keresztény emberhez adod a lányodat. [Margit vőlegénye keresztény.] Mi van abban? – csodálkozik mama. – Manapság? Az én uram azt mondja, legszívesebben valamennyi gyerekét kikereszteltetné, hogy jobb soruk legyen, és kevesebbet szenvedjenek majd ebben az életben.” A vőlegények nagyrészt mégis zsidók, és ez, úgy tűnik, legalább annyira választás, mint társadalmi szükségszerűség. A család nem vallásos, de bizonyos vallásos rituálékat – zsidó temetés, esküvő, tükörletakarás halálesetkor, tányértörés eljegyzéskor – megőriztek a kiemelt alkalmakra.

Konkrét politikai események vagy politikai ideológiák említése egyébként nem jellemző; ezek valószínűleg kevésbé foglalkoztatták Ilonát, hacsak nem olyan látványos eseményekről volt szó, mint Kossuth Lajos temetési menete, amit az ablakukból követhettek, vagy Rudolf trónörökös öngyilkossága, amely pikáns részleteivel a paraszt-asszonyok pletykáiban is szerepelt. Úgy tűnik, a családban anyja érdeklődik leginkább a politika iránt, apja egészen apolitikus. *„Én függetlenségi voltam, és az is maradok – mondja mama –, apátokat nem érdeklí a politika. Neki elég, ha alsózik, vagy a Lippertnél sörözik. Nem értem, hogy nem lehet érdeklődni ilyesmi iránt.”* Amikor Wekerle-párti kortesek jönnek hozzájuk, *„mama kérte a papát, szavazzon a függetlenségre, de papa csak mosolygott”*.

Harmos Ilona gonddal rögzíti lelkiállapotainak legkülönbözőbb árnyalatait, szintjeit és minőségeit. Intenzíven, minden érzékszervével megéli az érzelmi és érzéki állapotokat. Ezek között sok olyan örömteli élmény van, mint a játék (ipics-apacs, sötétbújóska...) vagy a határtalan orális élvezetek. A nagy evések, a mindig rendelkezésre álló, végtelen mennyiségű étel, az azonnal kielégített testi szükségletek Ilona szerint abban is szerepet játszhattak, hogy később nehezen tudott kivárni, lemondani.

A legtöbb érzelmi beszámoló azonban különféle feszültségekről, dühről, félelmekről, bűntudatról, babonákról, szorongásos fuldoklási rohamokról (burok) vagy valamilyen általános, látszólag indokolatlan nyugtalanságról szól. Az első nagy trauma, ami erős bűntudatot von maga után, egyik öccse, Gyula halála. Gyula tőle kapta el a skarlátot, aminek szövődményeibe belehalt, s ez mély nyomot hagy Ilonában. Egy rózsalapásról számol még be, amikor apja (először és utoljára) nagyon megverte; ez is rossz, kínos emlék, de legalább konkrét és „levezekelt”. Leltárszerűen sorolja, mi mindentől fél: *„Az Isten még jobban ver, mint a Hoffmanné. Nagyon-nagyon félek az Istentől. Most már az Istentől félek a legjobban, utána papától, a konstáblertől, a veszett kutyától, Jack a hasmetszőtől, a házfelügyelő úrtól, Hoffmannétől, Borcsa nénitől s a sötét szobától.”* Igen plasztikusan, „szinesztétikusan”, primer testi fogalmakkal írja le a szégyen, a harag, a félelem érzését és ezek összefonódásait.

Sok ellentmondásos vonást is észlel magában, s ezeket úgy interpretálja, mint anyja és apja különböző természetének és fizikumának megnyilvánulásait. Az ügyesség, az okosság, a szépség, az egészség éppúgy megvan benne, mint a „hódasság”, a dacosság, a betegesség, a „rosszaság”. A rendezkedés, a gyakorlatias erő és a tétova, szorongó gyengeség egyaránt részei személyiségének (ezek Kosztolányi mellett is jellemző vonásai, szerepei lesznek). E sokféleség kapcsán felbukkan a színpad, a színésznőség képe is. Nem mint rá vonatkozó lehetőség, csak mint hasonlat, ténymegállapítás, de nyilvánvaló, hogy ez az asszociáció a színésznőséget már tapasztalt Ilonában merül föl. *„Szörnyű két ellentét viaskodik bennem. Mintha papa és mama oly nagyon különböző természetű, sőt fizikumú váltakozna bennem, sokszor napjában többször is. Sürgő-forgó, tevékeny, segítőtől kész bábaasszonyból, bátor, harcos, vidám, izmos leányból beteg angyallá, sértődött ördögé varázsolódom. Csak a színpadon lehet ennyi s egymástól ily különböző szerepet játszani egy színésznőnek.”*

Az érzések között kiemelt szerep jut a szerelemnek, a lelki kötődéseknek és a testi vonzalmaknak. Ennek két, egymással összefüggő vetülete van, a szöveg mindkettőt tárgyalja. Az egyik a két nem közötti kapcsolat hivatalos, társadalmi formákhoz és elvárásokhoz kapcsolódó oldala. Az udvarlások, vőlegények, a hozományról folyó viták és esküvői előkészületek, ceremóniák. Férfiak jönnek leány- és hozományezőbe. *„Ötezer forint, három szobabútor, kelengye, briliánsgyűrű és briliánsfüggő, ez egy-egy lány hozománya. Arankának többet fog kelleni adni, mert ő kevésbé szép, mint a többiek. De Margitnak mégse du-*

kál kevesebb, amiért ő a legszebb. Talán tízezer is lehetne adni? Diplomás ember, ügyvéd vagy orvos nem vesz el lányt tízezeren alul. Némelyik huszonötezeret is kér. Nem lehet többet adni. Hat lány van, papa beteges, a nagyszülőket is támogatni kell, a fiúkat taníttatni. Ötezernél több nem jut egy lányra.”

Ebben a vonatkozásban a szerelem nem nagyon fontos szempont, sőt a szerelmi házasság inkább hátrány, mint előny, mivel elhomályosítja a tekintetet a racionális megfontolások előtt. A lánynak előbb-utóbb (a saját érdekében) férjhez kell mennie, ez pedig nem érzelmi, hanem sokkal inkább társadalmi és egzisztenciális szükségszerűség. „– Talán szerelemből akarsz férjhez menni? – kérdezi mama [Dóra nővérét] olyan felháborodva, mintha azt kérdezné, talán tolvajlásból akarsz élni egész életeden át? [...] Tisztességes ember, szép jövedelme van – mondja mama. – Mindenki dicséri, csak jót hallok felőle. [...] – Miért kell nekem kereskedőhöz mennem? – siránkozik Dóra. – Mert diplomás nem vesz feleségül – kiabál mama. – Valami kishivatalnokhoz akarsz menni? Havi ötven forintból akarsz megélni?” (Ezt a kiszolgáltatottságot, egyenlőtlenséget visszhangozzák később Kosztolányi szavai is. Amikor Ilona házasságuk után azt panaszolja neki, hogy csak „szánalomból” vette el, ezt válaszolja: „A férfi sohase nőszül önként, mindig a nőnek kell akarnia a házasságot. A házasság bizony már csak a szerelem polgári lebonyolítása, szükséges rossz.” L. Kosztolányi Dezsőné: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ. Holnap Kiadó, 1990. 168. o.) Hogy „új szelek” is fújnak, azt Aranka nővérenek nehezkesebb férjhez adása, valamint Margit és Edithke viszonylag gördülékenyen lezajló válása is mutatja. Ehhez persze az a liberális, konvencióktól viszonylag mentes felfogás is kell, ami a családot jellemzi.

A vonzalmak nemiséggel kapcsolatos rétegei, illetve maga a testiség sokszor felbukkan a szövegben. A vonzalom testi megélése erősen összefonódik a szégyennel s ennyiben a társadalmi normákkal, tabukkal is. A szerelem alapvetően tiltott, szégyenteljes állapot, de többek közt ebben rejlik vonzereje is. Élvezet és tilalom egymással kibogozhatatlan kölcsönhatásban áll. A szerelem voltaképpen kellemetlen állapot: elsősorban tilalmat, veszélyt, szégyent, ugyanakkor valamiféle éterien narcisztikus élvezetet jelent Ilona számára. Nem annyira azt, hogy ő vágyik valakire, mint azt, hogy belé szerelmesek; hogy épp ki, az voltaképpen felcserélhető. Leginkább tanára, bizonyos Radnótyné iránt érez aktív, idealizáló sóvárgást.

„Talán ez a szerelem? Öröm azért, mert tetszünk valakinek? Izgalom és félelem is. Tudom, hogy tilos, tudom, hogy veszélyes, tudom, hogy szörnyű szégyen, zűrzavar, veszekedés támadna belőle, ha megtudnák. Mégse mondom, hogy ne írjon. Szükségem van izgalomra, titokra, félelemre, veszélyre. Főképpen veszélyre s menekésre az utolsó pillanatban. [...] Szerelmes vagyok Árvay Bélába és Radnótynéba, a magyar- és történelemtanárnőmbé, akit hazáig kísérgettem a háta mögött, és ő sohase szólított meg, sohase nézett rám kedvesen. Óbelé még szerelmesebb vagyok. Őrá még sokkal többet gondolok, mint Árvayra. [...] A szerelem sok kellemetlenséggel jár, mégse lehet ellene tenni. Olyan, mint a nők visszatérő betegsége s mint a gyerekszületés. Szégyen, bűn, fájdalom, titok és büszkeség. Akár akarja az ember, akár nem: van. Most, hogy Árvay Béla nincs a közelemben, még kétféle vagyok szerelmes. Egyiket Major Bandinak hívják, másikat doktor Nagy Gézának. Mind a ketten Margitunknak udvarolnak, rám se hederítenek.” Első valódi udvarlója egy házbeli műegyetemista, Árvay Béla, aki kitaróan kísérgeti. Amikor anyja délre küldi erősítő kúrára, a hajón felbukkan egy csehországi német üveggyáros, aki már feleségül is kéri. Nem tudni, mennyire komoly szándékkal – valószínűleg inkább arról lehet szó, hogy ekkoriban a közeledés egyetlen elfogadható formája, szalonképes kerete (hacsak nem valami „könnyű nőhöz” közeledtek) a lánykérés volt. Ab-báziában egy olasz fiú kering körülötte, ő komolyabban megéri, és noha egy szót

sem beszélnek egymással – Ilona már „elköteleződött” a gyárosnak –, mégis naiv tudatlansággal retteg attól, hogy teherbe esett.

A szerelemmel és testiséggel kapcsolatos szégyenérzet azonban nem okoz annyira erőteljes elfojtásokat, hogy ne írna meglehetősen nyíltsággal testi történésekről, érzésekről is. Ilyenek például a szexualitással, gyerekszületessel kapcsolatos mendemondák, „illetlenségek”. *„Arról se szólok, hogy egy lány [...] velem jött hazafelé az utcán, s kérdezte, tudom-e, hogy születik a gyerek. Azt mondtam, nem tudom, pedig valamit tudok róla, ha nem is az egészet, legalábbis tudom, hogy illetlenül születik. [...] Vegytanórán a lányok susstorogva nevettek, »hogya két különmű test parányi részecskéi egymással érintkeznek, harmadik test keletkezik«. Gondolom én is, hogy ez is valami gyerekszületés-féle, de biztosat egyáltalán nem tudok.”*

Szépségének tudatos viselése, élvezete legalább annyira jellemző rá, mint a saját testével kapcsolatos szégyenérzetek és idegenség. *„Margit egy reggel lejött hozzánk, még csak ingben, alsószojnyában voltam. Megfogta az ingemet, elhúzta, belenézett. – Milyen fejlett – csodálkozott. Ha Edithnek ekkora didije volna. – Azt hittem, a föld alá süllýedek szégyenletemben. Tudtam, hogy nagylányoknak és asszonyoknak van mellük, de arra sohase gondoltam, hogy nekem is lesz, arra se, hogy az lassan fejlődik. Azt hittem, az egyszerre nő ki, s nekem soha. Nem is gondoltam rá egyáltalán. [...] Faj, ezek a nagyok, hogy nem szégyellik magukat. Mikor egészen kicsi voltam, én sem szégyelltem magam, mindig szídtak, »szégyellj magad, szégyellj magad«, most én szégyellem, ők nem szégyellik magukat.”*

Az első menstruáció élménye hasonló zavart és ijedséget kelt benne, és hasonló félismeretekről számol be. Nővére valamiféle szemérmertlenségként értékeli, amikor megosztja vele a dolgot. A cseléd szintén indulatteli reakciójában ugyanakkor benne van a felnőtté avatás gesztusa is, s Ilona ezt érzékelvén a zavar és ijedelem mellett némi büszkeséget is érez. Nagyfokú nyíltsággal beszél olyan dolgokról is, amelyekről még mostanság is tabu volna szólni egy hasonló jellegű szövegben. A maszturbációról van szó – ezt a kifejezést a gyermek Ilona (pontosabban a gyermek Ilonát felidéző felnőtt Ilona) persze nem használja, csak azt érzi, hogy ez valami „jó”, amit ő talált ki. Hogy mégis kapcsolódhat hozzá némi bűntudat, azt csak az „esemény utáni” homályos félelem jelzi.

Irodalmi érdeklődése és a – később valósággá vált – színésznőség vágya egyaránt korán megmutatkozik. Ilona már egészen kicsi gyerekkorától rendkívül gyorsan tanul meg verseket fejből. Arról nem beszélve, hogy, mint írja, négyévesen már tud olvasni, és el is olvas mindent, ami a keze ügyébe kerül, még Zolát meg Tolsztojt is. Előadói affinitása, tehetsége is van, anyja folyton „szavaltatja” a vendégek (többek közt Pósa bácsi) előtt – ezzel nyilván meg is erősíti előadói hajlamait. A színészet a varrólányság, a tisztességes (alsó) középosztályi lét alternatívája is: kitörés egy társadalmi emelkedéssel ugyan feltétlenül nem járó, de izgalmasabb, színesebb és személyiségét erősebben megmozgató világba. Anyja irodalmi és színházi érdeklődése, latens ambíciói is ebbe az irányba mozdítják. De Ilona végül is titokban, anyja tudta nélkül teszi meg az első lépéseket. Ezen a nagy külső-belső változásokat ígérő ponton azonban véget ér a kézirat.

Lator László

SZARVASBŐGÉS

A jelenés nem jön, hiába várom,
ha jönne is: szólítom – nem felel.
Összecsúszik az ébrenlét s az álom,
a test a lélek ködképeivel.
A valószínűtlen látóhatáron
sovány kísértetek füstölnek el.
Most már sokáig gunnyaszt reggelente,
csöpp koponyája bolyhos és kerek,
a sárfészek sötét testmelegében,
álmában nagy vizeket lát a fecske.
A szakadékos Öreghegy felett
mozdulatlan szárnyon kering a három
egerészölyv, fájdalmas vijjogással,
egymás mellett, egymás alatt,
egymásnak s egymástól suhamlanak,
a végtelen jelét írják az égre,
de nincsen, aki hallja-lássá.
Mindenfelől özönlő seregével
hirtelen tör lakóira az éjjel.
Hasára fordul, meggörbíti térdben
a bal lábát, felnyomja tomporát,
dombja alatt negyedtenyérnyi éden.
A part síkos, homályos sűrűjében
csörtetnek vagy főszegett fővel állnak,
felbődülnek – nem: hördülnek vadállat-
indulattal agancsuk összecsattan.
Megnyílik öble, hogy magába nyeljen,
ez a sosem-látott-nem-ismerem,
ez az arctalan és személytelen,
ez az öröktől csillapíthatatlan,
örökké húsrá éhes szerelem,
ez a közös együtt- és egyedüllét,
hogy tiltakozzon veresége ellen,
külön-külön és együtt odagyúlik
minden eleven, úgy akarja: játsszák
el, hogy az ígéret beteljen,
az oly igen romlékony földi lények
megsemmisülését-feltámadását.

A TÉR, A TÁRGYAK

Hetedikén hét éve. Évek, évek!
De mit jelent az év, a nap, az óra?
Jelekkel nem tagolható az élet –
mit mondhat egy-egy kerek fordulója?
Mindenfelé nyitott időben élek.

De micsoda hatalma van a térnek!
Testetlenül is megképzik a teste
a Bimbó út kőtámfalának esve.

S a dolgokban milyen sűrű derengés!
Színét a hóka fonák visszahívja.
Hány homorú halotti maszk, amellyel
sokáig őriz egy arcot az ember.
Egy rég porrá lett világ negatívja.

Van, hogy az elhomályosult jelentést
a fényes féleszmélet újraírja.

Elfelejtett pincékből szabadulva
egymás után kirajzanak a tárgyak,
vállkendő, fésű, puderes szelence,
összefüggéseikbe visszaállnak.

Folyik emebből amabba az áram,
langy testmeleggel töltődnek fel újra.
Beköltözik, mi is, valami lélek?
jó ideje lakatlan otthonába.

Nem, nem lélek, a térben tévedezve
bolyongó lény plazmája, szinte-teste,
talán valamely felsőbb akaratnak
enged, az úr goromba közönyén át
az küldi a lefokozott anyagnak
egy szép egészre valló maradékát.

Kőríz Imre

„FLACCUS ARANY LANTJA MIT ÉNEKEL”

Ladislao Lator, circa lustra quindecim

Van egy reklámfilm, egy sportruházati cégé, amelynek egy hírlapi kritika így foglalja össze a tartalmát: „*nem egy bizonyos cipő vagy ruha a hirdetés tárgya, hanem két ember, akik fröcskölnek, lökdösis egymást az esőben, és láthatólag jól érzik magukat közben, míg az öltönyös úr az esőcseppes autóablak mögött csak a fejét csóválja az időjárás látva*”. „Ilyen pontatlanul nem lehet kritikát írni – jegyzi meg egy szakértő barátom a cikk olvastán –, az az ember a Ferguson, a Manchester United edzője, és a Van Nistelroy ül mögötte.” Amikor kicseréljük újságjainkat, ugyanabban a lapban, egy interjúban ezt olvasom: „*A költők ingerlékeny népség*»; ez már a régi rómaiak számára is közmondásos igazság volt.” „Ez a cikk nincs megszerkesztve, valahogy tudatni kéne, hogy ez Horatius-idézet” – jegyzem meg erre most én, némi büszkeséggel fordulva tizenhárom és fél éves sportruházat-szakértő barátomhoz, hogy lám, én is értek valamihez.

Pedig talán nem is kéne fontoskodni, lábjegyzetelgetni. A műveltek és a sznobok csak hadd örüljenek, hogy ők felismerik: a „*genus irritabile vatum*” Horatius-idézet – a többieknek meg úgymint mindegy. Végül is lehet-e nagyobb dolog annál, hogy a költő műve folklorizálódik? Talán csak egyvalami: ha olvassák.

De Horatiust manapság nem nagyon olvassák. Műveiből az utókor költészete kitermelt és feldolgozott minden hasznosítható értéket, hangulatot, életérzést, magatartást, műfajt és stílust: versei két évezreden át szívódtak fel a későbbi irodalom tudatalattijába, olyan sikeresen, hogy végül szinte maradéktalanul fel is szívódtak benne. A köztudatban néhány szlogen és szentencia maradt: *carpe diem, procul negotiis, aurea mediocritas*, a költők ingerlékeny népség, vajúdnak az ércnél maradandóbb hegyek, miközben a jó Homérosz is el-elszundít. A költőből lassan – szerencsére elég lassan – szobor lett, leltárba vették, raktárba került. A görögül nem tudó középkor lakonikus megjegyzését átalakítva: „*Latina sunt, non leguntur*” – latinul van, nem olvassuk, azaz Horatius megszámoltatott, megméretett, és nehéznek találtatott.

Alighanem a korábbi nagy sikernek van most a börtje. Nincs olyan magyar összefoglalás Horatius utóéletéről, amely megkerülhetné Berzsenyi költészetét, aki csakugyan elválaszthatatlan Horatiustól, de a hatás a hagyomány sajátos viselkedésére jellemző módon: visszafelé is érvényesül. A „*lángkebelű fiú*” (Vörösmarty), „*a zúzott homlokossal próbált lehetetlen*” (Lator László) költője, „*az ő magyar síkságon antik Ossa*” (Tóth Árpád) olyan árnyékot vet a háta mögé, amelyben a latin költő szívárványos gazdagsága kivehetetlen marad, és Horatius csak mint monumentális, szoborszerű alak rémlik elő. Berzsenyi hatása lehet, hogy Horatiust azóta többnyire „ím”-mel, „ám”-mal, „ah!”-hal meg „ól!”-val fordítják. Ráadásul az antológiák, iskolai szöveggyűjtemények is inkább csak a „*lángkebelű*” váteszt mutatják belőle. És azt is hogyan!

Még az ódaköltészetének rehabilitálására tett utolsó, sajnálatosan visszhangtalan erőfeszítés, az Európánál 1985-ben megjelent kötet új fordításai között is jócskán van

olyan, amely csak a berzsenyies pátoszt zengeti vissza, anélkül, hogy azt is megpróbálná megszólaltatni, ami Berzsenyi számára egyáltalán érdekessé tette Horatiust: a költőt. Az ún. „római ódák” közül a hatodik Lator László által készített fordítása már az első versszakban megzendíti azt a hangot, amelyet a kötetben közölt másik fordítás rögtön az első betűvel elvét. „*Rádszáll atyáid vétke, lakolni fogsz / helyettük is, míg isteneid ledőlt / hajlékait s füstfogta régi / szobraid újra nem ékesítéd*” – mondja a Lator-féle fordítás, míg a másik így szól: „*Ó, Róma, szörnyű vétkeidért lakolsz, / míg fel nem épül templomaid ledőlt / oltára, míg füstös romok közt / szobraid éjféketén merednek.*” Lator Horatiusa nem deklamál (mint a másik: „*Ó, Róma*”), hanem váteszileg egyből a tárgyra tér: „*rádszáll*”, ami éppoly baljós kezdet, mint az eredeti „*delictá*”-ja („*bűnök*”). Aztán nem mondja, csak minden szavával sugallja, hogy a vétkek „szörnyűek”; az ő mondatában a templomok nem maguktól „épülnek” (hanem úgy kell őket „ékesíteni”), és nem a romok jelzője a „füstös”, hanem a szobroké (amelyek nála persze nem is „merednek”), sőt ez a jelző nem is a „füstös”, hanem egyenesen „*füstfogta*”. Ugyanez a helyzet az utolsó versszakkal is: „*Rontó időnk mit meg nem emésztene? / Elődeinknél már szüleink kora / Satnyább, s mi náluk is silányabb / atyjai még gonoszabb fiaknak!*” A másik megoldás: „*Mindent felőlőlám, a falánk idő! / Már őseinknél lagymatagabb szülők / dajkálta romlott faj vagyunk, még / nemtelenebb unokák szülői.*” Nem is kell a „falánk idő őrlésére”, a „lagymatagabb szülők dajkálta romlott faj” stílári zűrzavarára szót vesztegetni: elég egy hézagpótlónak – ahogy Berzsenyiek mondták: sütésnek – odatett „lám”, hogy egymagában agyoncsapja Horatiusban a költőt. Ellenben ki ne hallaná meg az „*elődeinknél már szüleink korá*”-ban Berzsenyit: „*Eldőeinknek bajnoki köntösét*”?

Ahogy az első könyv hatodik versének Várady Szabolcs-féle fordításában – „*Méltón festeni az ércmezű Marsot [...] sikerülhet-e?*” – a MELISSÁHOZ szavai visszhangoznak: „*Ki tudja méltón festeni a huszárt, / S bús arculatját harcai közt*”. Itt aztán jön egy amolyan Berzsenyi-féle, „*midőn*”-nel bevezetett, fellegettorlaszoló mellékmondat, majd újra a kérdés: „*Ki tudja méltán írni az öklelő / Hajdú vívását*”, hogy aztán szemernyi kétség se maradjon az olvasóban a költői kérdésre adott – horatiusian magabiztos, ugyanakkor horatiusi understatementtel elhallgatott – választ illetően: „Kicsoda tudná mindezt? Hát, nem akarok ujjal mutogatni...”

De persze Horatius nem érthető meg kizárólag Berzsenyiből, hiszen ami a puritán, absztinens és kedélybeteg Berzsenyinek (már amilyen a *mi* Horatiusunk volt) atrapp és kulissza, az nagy elődje számára még mindennapi realitás: fején gyakran villogott balzsamomos kenet, s ami jelen volt, forró szívvel ölelte. Mindenesetre ilyen vonások is megrajzolhatók ódái alapján, amelyek nélkül ma valószínűleg egyszerű szatirikusnak vagy filozofálgató-esztétikázó levélírónak tartanánk. Ezt egyébként nem mindig becsülték le ennyire: például a középkor elismerését – ami nélkülözhetetlen volt művei pusztá fennmaradásához is – éppen a levelekből és szatírákból kimazsolázható erkölcsi szentimentáknak köszönhetette. De ezek a latin világossággal megfogalmazott, klasszikus sorok, amelyeket kisiskolás nagyapáink még vastag ceruzával húztak alá memorizálandó penzumként, összefüggésükből kiragadva manapság keveseket hoznak lázba.

Sőt, Horatius egyenesen mintha két szék közt a pad alá esett volna: a versízlés változása ódáinak sem kedvez, Goethe például egyenesen „*borzalmasan reális*”-nak érezte. Pedig nem reális, csak talán másféle, csak rá jellemző szenvedélyek háborgatják. A szerelemben nem fuldokol, mint Catullus, és nem is lubickol benne, mint Ovidius, az

ő számára ez nem létforma: „*Én a hajótörés / múltán áldozatul már kiszögeztem a / templomfalra ruháim, / áldva a vizek istenét.*” Vagy ahogy a hősi tárgyakat elutasítva írja: „*Mást zengünk mi, nem ezt: lányköröm és fiú- / arcok harcait és könnyű vigalmakat.*” Horatius nem veti bele magát a szerelembe, ő – nyilván alkatánál fogva – kevésbé tudja függetleníteni magát mindennapjai valóságától. Ahogy Szilágyi János György írja: „*sokkal mélyebben él a konfliktus mélyén, semhogy el tudná fogadni a csak magának szóló megoldást. Megtörténhet, hogy egy ilyen alkat számára az, amit kívülről nézve felszínességnek [vagy – tegyük hozzá – Goethével: borzalmasan reálisnak] értelmeznénk, éppen az ellenkezője annak: egyfelől a legmélyebb védekezés az elmerülés ellen az önmagában kevésnek érzett saját világába, másfelől – és ez nem kevésbé fontos – keresése az életösztön egészségességével annak a lehetőségnek, ami mégis képessé teszi arra az éppen számára nagyon is kétséges értékű teljesítményre, hogy az életét továbbvigye. Hogy tehát az őt körülvevő világot és a maga létét is útban az Alvilág felé érezve, a váratlan pillanat által felszökkenett lehetőséget ragadja meg, pajzsul az elmúlás kívül-belül leselkedő és gyűrűjüket körülötte mind szorosabbra záró árnyai ellen.*” „*Jaj, mily sekély a mélység / és mily mély a sekélység*” – ha szabad itt egy másik idézettel befejezni az idézetet, külön felhíva a figyelmet a „*jaj*”-ra.

Nincs szeretetre méltóbb, fesztelenebb alakja a latin irodalomnak Horatiusnál, aki az életet minden következménnyel szerette, és egyforma otthonossággal mozgott falusi birtokán, a fórum csepűrágói körül, a cirkuszban, a piac káposztái, répái, hagymái, nagy liha kenyerei között vagy a város legelőkelőbb szalonjaiban. Szinte látjuk az alacsony, kövérkés, korán öszülő, harsány délolaszt, aki akárhányszor handabandázva tör rá az épp békésen olvasgató Maecenasra (SZATÍRÁK, 1. könyv, 3., 63–66. sor) – de e mögött a kép mögött ugyanilyen világossággal kirajzolódik egy másik is:

*„Egy órát sem bírsz egyedül, nem tudsz az idővel
bánni, magadtól futsz, menekülsz, szökevény te, csavargó!
Alvással, borral cselezed ki a gondjaidat, de
nem megy: szüntelen ott van a baljós árny a nyomodban!”*

És az ércnél maradandóbb mű születése sem megy magától:

*„Annyira ritkán írsz: évente ha négy lap, az is sok,
annyit sem rendelsz, csak a piszkozaton korrigálgatsz,
s arra panaszkodsz, álom meg bor régi barátja:
szóra sem érdemes az, mit dallasz. Hogy? Hiszen itt is
éppen az ünnep elől bujkálsz, színjőzanul! Így hát
mondj, te nagy ígéret, valamit! Tessék! Ugye hallgatsz?!
Tollad tördeled, és a falat püfölsz, amit éppen
istenek – és költők! – bosszantására emeltek.
Jaj, pedig arcod igen nagy, fényes dolgokat ígért,
csak legyen egy jó kis házad, és költeni ráérj!
Ennyire mész te Platónnal? Ezért kell annyi Menandrosz?
Eupolisz? Arkhilokhoszt csak ezért hurcoltad idáig?”*

Ezeknek a szavaknak az érvényéből még az sem von le sokat, hogy Horatius – egyébként jellemző módon – egy nagy szakállú és nagyokos filozófus szájába adja őket, és így felel rájuk:

„– Jó Damasippus,
áldjon drága tanácsaidért fodrással az isten!”

Nincs még egy római költő, akinek verseiben olyan erővel, változatossággal és konkrétsággal szólalna meg az életszeretet, mint nála. De ő az a költő, aki a dolgok színe mögött mindig látja a visszaját is: „*a lovas mögött ott ül a fekete gond*”. Nem csoda, ha védőistene Mercurius volt, az az isten, aki „*a lentieknek éppoly kedves, mint a fentieknek*”.

Lírai költeményeinek (énekeinek, dalainak, ódáinak) első könyvét egy első látásra jelentéktelen, mindössze két versszakos kis verssel fejezi be, szám szerint a harmincnegyedikkel. A vers annál is igénytelenebbnek látszik, mert az utolsó előtti, a harminchetedik viszont egyike a legfelségebbeknek: a *Nunc est bibendum* kezdetű óda szinte fortissimóban ünnepli az actiumi győzelmet. Borzsák István etalonnak számító kiadásában az első versszak bevezetője után a maradék hét strófa egyetlen katedrálisszerű mondat, amely a „*triumpho*” szóval – amelynek jelzője: „*superbo*”, azaz „büszke” – ér véget. Joggal merül fel a kérdés: mit akart Horatius ezek után a harmincnegyedik verssel, ezzel a két strófával, amelyet mintha csupán azért írt volna, mert mondjuk még maradt egy kis tinta a tollában. A verset különben azért is érdemes egy kicsit közelebről szemügyre venni, mert Horatius félreértésének, félrefordíthatóságának tanulságos példáját nyújtja.

*„Persicos odi, puer, apparatus,
displicent nexae philyra coronae;
mitte sectari, rosa quo locorum
sera moretur.*

*Simplici myrto nihil adlabores
sedulus, curo: neque te minsitrum
dedecet myrtus, neque me sub arta
vite bibentem.”*

„*Odi*”, mondja Horatius a perzsa felhajtásról, fényűzésről, pompáról. De ez persze nem Catullus „*gyűlölöm*”-je, inkább a magyar „*utálok*”-nak felel meg, ahogy valaki például a főtt hagymát utálja, vagy – Borzsák István szavával – annyi, mint: „*nem kérek belőle*”. A rózsának a negyedik sorban található jelzője is érdekes: „*sera*”. Szintén Borzsák István mutat rá, hogy a „*kései*” nem holmi őszi, utószezoni rózsát – és különösen nem kora télit – jelent (amúgy melankolico-berzsenyiesen: „*Hervad már ligetiünk, s díszei hullanak*”), hanem „*késő tavaszt, amikor Italiában a korán beköszöntő forróság miatt már keresni kell a friss rózsát*”. Hogyan is lehetne őszi a versben, amikor az utolsó két sor arról beszél, hogy a költő – nyilván a tűző nap sugaraitól védve magát – a sűrű szőlőlugasban iddoggál!

Horatius tehát elutasítja a perzsa pompa kellékeit, sőt még a hársfakéregből font koszorút is, és arra buzdítja a szolgáját, hogy ő se szaladgáljon kései rózsák után, tegyenek a fejükre inkább egyszerű mirtuszkoszorút. Az utolsó előtti sor „*dedecet*” szavát (azaz a „*neque dedecet*” kettős tagadását) gyakran fordítják így: „*mert hozzád, aki szolgál vagy, és hozzáam, amikor a lugasban iszogatok, egyaránt a mirtusz illik*”. Az iskolás szótárak szerint a „*dedet*” csakugyan „*illik*”-et jelent. A magyarban azonban ennek a szónak van egy gyakran fölösleges morális melléköngéje, amelytől ha eltekintünk, a „*dedet*” semmi mást nem jelent, mint azt, hogy „*való, jól megy valamihez, jól áll*”. (Az első könyv

negyedik versében, a tavaszköszöntő Sestius-ódában sem illemeről, sokkal inkább alkalomról, stílusról és az ezek iránti érzékről van szó: „*nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto*”. Ennyiben, de csakis ennyiben, Bede Anna fordítását – „*Most kell zöld myrtusszal övezniünk csillanó hajunkat*” – sikerültebbnek tarthatjuk Szabó Lőrincénél – „*Fonj most zöld koszorút, ahogy illik, a fürteidbe, mirtuszt*” –, hiszen úgy „kell” tavasszal a mirtusz, ahogy nyáron a strandon „kell” a fürdőruhát viselni.) Mindezek alapján a verset a következőképpen fordítanám:

*Perzsa felhajtás? Fiam, én utálok.
Hársfaháncsból font koszorú se tetszik.
Hagyd, ne kajtass hát te se, túl serényen,
kései rózsát.*

*Egyszerű mirtuszt! Nehogy összefond itt
bármi mással. Hisz neked épp olyan jól
áll, fiacskám, mint nekem, a lugasban
bort iszogatva.*

Talán nemcsak azért áll az első könyv végén ez a kis darab, mert – ismét Borzsák Istvánnal szólva – „*a Nunc est bibendum... szármalásnak fokozása ikaros vállalkozás lett volna*”, hanem azért is, mert ha az marad az utolsó vers, talán *önmagában* istenkísértő és gőgös lett volna a „*superbo [...] triumpho*” zárszó. Hát nem emberibb, horatiusibb a „*bi-bentem*” – „*iszogatva*”? Hiszen mit is ér Augustus összes világtörténelmi győzelme, ha utána az ember nem hűsölhet egy csinos szolgafíúval a sűrű lugasban, bort iszogatva?

Horatius amúgy is szívesen élt az ellenpontozás eszközével: még legkomolyabb verseiben is meg-megpendít egy olyan hangot, amellyel valahogy emberi léptékűvé teszi az ércnél maradandóbb témákat is. Az ódák könyveinek élére helyezett, „*Maecenas atavis*” kezdetű versben az emberi hivatások, időtöltések és hobbik lajstromának apoteózisszerű végpontja, csillagos ege: a költészet. Még felsorolni is hosszadalmas a különlételehetőségeket (sportoló, politikus, földműves stb.), de van egy, amely valamiért mintha fontosabb lenne a többinél, amelynek bemutatása éppen a vers közepén kezdődik:

*„van, ki nem veti meg Massicus óborát,
s szép napját szívesen lopja meg: elterül
a bokrok viruló lombja alatt vagy ott,
hol forrás vize nyújt nyájasan enyhülést”.*

Szinte hallja az ember a beismerést, amellyel Horatius Maecenashoz fordul: „hiszen ismeresz”. Vagy ahogy egy másik „jellemhibája”, tiszteletben még a szieszta idejét sem tartó harsány handabandázása miatt mentegetőzik, ugyancsak Maecenas előtt, az első könyv harmadik szatírájában: „*Qualem me saepe libenter / obtulerim tibi*”, azaz: „*Amilyennek én – kedvemre – gyakran mutalkozom előtted*”.

De visszatérve a diadalhoz: persze Horatiusnak is volt érzéke hozzá, ha másféléhez is; létezett olyan győzelem, amelyhez személy szerint is vonzódott. Van egy verse Icciushoz, Agrippa szicíliai jószágkormányzójához. (Agrippa egy időben Róma második embere volt, Augustusnak szinte gyermekkori barátja, később veje és reménybeli örököseinek atyja, győztes csatáinak voltaképpen megnyerője.) Horatius az ódák első

könyvének huszonkilencedik verse szerint meglepetten értesült róla, hogy Iccius részt kíván venni az arabok ellen indított, a vártnál egyébként sokkal kevésbé gyümölcsöző hadjáratban. Hiszen ezt a barátját addig a hadi sikerek hajhászásánál jobb reményekre jogosító – „*pollicitus meliora*” –, művelt, filozófushajlamú fiatalembernek ismerte! Az a filozófiai irányzat pedig, amelyet Horatius még a leginkább követett, arra tanított: „*ahelyett, hogy alárendelnénk magunkat a dolgoknak, igyekezzünk inkább a dolgokat mi magunknak alárendelni*” (LEVELEK, 1., 1., 19.) – ami mégiscsak többet ér „*az arabok boldog kincseinél*”.

De persze Horatiust a filozófia által kínált sikerek mellett nem hagyták hidegen az egyéb győzelmek sem, sőt! Bár az ódák kései, negyedik könyvének első verse szerint még „*circa lustra decem*”, azaz mintegy ötvenévesen sem hűlt ki teljesen, már a harmadik könyvben egy győzelmes veterán hangján szólal meg: „*Vixi puellis nuper idoeneus, / et militavi non sine gloria*”, azaz: „*A nők körében népszerű voltam én, / harcoltam – és nem épp diadaltalan.*” Épp Agrippához írt versének végén (ÓDÁK, 1., 6.) nyíltan szembe is állítja a haditetteket a „*lányköröm és fiúarcok harcai*”-val, a maga Ovidiusétól és Catullusétól oly különböző szerelemfelfogásának jegyében még azt is hozzátéve: „*Szűvünk is kiadó, tűz sose perzseli, / vagy csak néha – de annyi kell.*”

Nem mintha a valódi csatateret csak könyvből ismerte volna. Apja, aki rabszolgasorból szabadult fel, árverésekkel kapcsolatos pénzügyi munkájával annyi pénzt keresett, hogy fiát Rómában, majd Görögországban taníttathatta. A fiatal Horatius itt találkozott – már 44. március idusa után – Brutusszal, akit a zarnokölés iránt oly érzékeny athéni nép és a görög filozófusokat hallgató, előkelő római ifjak (köztük például Cicero fia) mint Harmodiosz és Arisztogeitón utódját üdvözöltek. Ahogy Plutarkhosz írja: „*A nép szerencsekívánatokkal fogadta, és kitiüntetések szavazott meg neki [...] és az Athénben tartózkodó római ifjakat is pártjára vonta és magához kötötte*” (Muraközy Gyula fordítása). Innen egyenes út vezet a philippi csataterre, ahol Horatiust már mint parancsnokot, katonai tribunust látjuk viszont. Itt aztán gyorsan kijózanodik, amint egyik fegyvertársához írt versében mondja: „*csúnyán elhajtja a pajzsát*”. (Ez csábítóan konkrét megfogalmazás ugyan, de valószínűleg nem több egyszerű szóképnél. Arról van szó, amit a német így mond: „*das Gewehr ins Korn werfen*”, azaz a vetésbe dobni a puskát, fejvesztve menekülni.) Rómában azt kell tapasztalnia, hogy az apai vagyona oda, ő pedig éppoly földönfutó lett, mint későbbi barátja, Vergilius. Annyi marad az örökségből, hogy írnofi állást – egyfajta közigazgatási, mondjuk „*fogalmazó II*” beosztást – vásárol, és verseket is ekkor kezd írni.

Valószínűleg ez hozza meg neki a tőle egyébként mélységesen különböző habitusú Vergilius barátságát. (Népszerűségük csúcán mindkettőjüket megismerték az utcán: Vergilius kapualjakra menekült a rajongók elől, míg a saját személye iránt fogékonyabb Horatius egyik ódájában büszkén említi, hogy „*monstror digitis*” – „*ujjal mutogatnak rám*”.) De a fiatal költő ekkor még távolról sem „*Róma fölséges szavú Pindarussa*”. Amikor Vergilius bemutatta Maecenasnak, az első audiencián még elég bizonytalan lehetett, legalábbis erre utalnak a későbbi visszaemlékezés dadogó szavai: „ *pudor prohibebat plura profari*”, (SZATÍRÁK, 1., 4., 57.), azaz a szeméremérzet megakadályozta, hogy hosszabban beszéljen. Később aztán barátságába fogadta Maecenas, akihez egész életében olyan hű maradt, hogy szinte minden könyvét neki ajánlotta. A Suetoniusnak tulajdonított életrajz szerint annyira ragaszkodott hozzá, hogy Augustus kifejezett kérése ellenére sem volt hajlandó Maecenas körét a princepsére cserélni. Augustus egyébként amúgy sem volt teljesen megelégedve Horatiusszal: szintén Suetoniustól

tudjuk, hogy egyszer ezt írta neki a LEVELEK darabjainak olvastán: „*Vedd tudomásul, hogy haragszom rád, mert az efféle írásaidban velem szóba sem állsz. Esetleg attól félsz, hogy az utókor előtt majd szégyellned kell, hogy a barátunknak látszottál?*” Máskor meg azt üzeni: azt szeretné, ha a köpcös és keveset író költő nem a magasságához, hanem a hasa kerületéhez szabná a versei volumenét. De Horatius mégis Maecenast szólítja meg az epódoszok, a satírák, az ódák és levelek élén, sőt egyik versében egyenesen ezt írja neki: „*Lelkem felét, ha téged a sors korán / elvenne, csonkán mért is időztek itt, / magamnak és az égnek untan, / élve, de félig*” – (ÓDÁK, 2., 17., 4–8., Imre Flóra fordítása). És itt csakugyan szinte a vátesz szólt belőle: nem egész két hónappal Maecenas halála után maga is követte barátját a halál útján, a „*via leti*”-n.

Eleinte, a bemutatkozás idején, Arkhilokhoszt követve szenvedélyes, sokszor személyeskedő epódoszokat írt, illetve satírákat, amelyeket ő maga *sermóknak*, beszélgetéseknek nevezett. Ezekben a régi római költőt, Luciliust követte, akin hamar túltett.

A nem éppen filhellén Quintilianus öntudatos mondatát a római satíráról szólva szinte mindenki idézi: „*satura quidem tota nostra est*”. Azaz: ez végre a miénk, törőlmetszett római, nem úgy, mint az eposz, a szónoki beszéd, a lírai költészet, az elégia és a többi görög jövevény műfaj. Többé-kevésbé így is van. De ha a sajátosan római tematikán kívül van a római irodalomnak valamiféle külön „nemzeti” jellege, akkor az talán éppen a fejlettebb példaképek iránti fogékonyságban rejlik. Abban, ahogy a görög kultúra kérdéseit a maguk római módján fogalmazták át, illetve kerestek rájuk válaszokat. Bár ami azt illeti, dél-itáliai előzményei mellett a satírának is megvannak a maga görög gyökerei, amelyek egészen az úgynevezett újkomédiáig nyúlnak: a műfaj tulajdonképpen szurtos talált gyerek valamelyik napfényes, mediterrán utca porából, akinek Horatius az egyik nevelőapja. Méghozzá nem is rossz nevelőapja, mert a keze alatt a fésületlen satírából jól nevelt, finoman szellemes műfaj lett. Az ív az első könyv szabadszájú, második darabjától a második könyv hatodik verséig terjed, amely már az ódaköltés felé mutat.

Önértékükön kívül van még egy erényük a satírának és a leveleknek: a „gyalogos múzsának” ezek a gyermekei közvetlen közelünkbe hozzák Horatiust és a korabeli Rómát. Némelyik óda hátterét csak a források és a kommentárok képesek úgy-ahogy bevilágítani: az első könyv hetedik ódájának címettjéről, Munatius Plancusról például Velleius Paterculustól tudjuk, hogy valójában „*beteges áruló*” volt. A második könyv harmadik ódájának (*Aequam memento*) címettjéről sem tudnánk külső források nélkül, hogy mennyire a horatiusi intelmek jegyében élt:

*„Tartsd meg, ha balsors tornyosodik reád,
lelked nyugalmát, és ne örülj nagyon,
ha mámoros szerencse szédít,
mert a halál fia vagy, barátom”*

(Szabó Lőrinc fordítása.)

Róma zivataros időszakában ugyanis Dellius olyan hidegvérrel váltogatta pártfogóit, hogy az idősebb Seneca méltán nevezi őt „*a polgárháborúk műlovarjá*”-nak.

A nagy római jellemek, a Catók, a Marcellusok mellett Horatiusnak volt érzéke a kevésbé nagyszabású vonások iránt is. Aristius Fuscus a címettje az *Integer vitae* kezdetű ódának, amely nemcsak a Berzsenyi-féle OSZTÁLYRÉSZEM egyik közvetlen ihletője, de magasztos sorait kétszáz éve még szerzetesi iskolákban is énekelgették:

„Feddhetetlen s büntelen életűnek
nem hiányzik mór kelevéz, se dárdá,
s mérgezett nyíltól viselős tegez se
kell neki, Fuscus.”

Milyen öröm viszontlátni Horatiusnak ezt a barátját a szatírák első könyvének kilencedik darabjában! Az utcán sétáló Horatius szinte megmentőjeként üdvözli, amikor összefutnak, abban a reményben, hogy megszabadítja a nyakára akaszkodott fecsegőtől. Csakhogy a „büntelen életű” Fuscus árnyalt jellem, van például humorérzéke is:

„ott jön a drága barát, jó Fuscus Aristius! Ó jól
ismeri emberemet! Meg is áll: »Honnan s hova, mondd csak!«
Kérdezet – felelek. Közben huzigálva ruháját
érzéketlen karját rángatom! Erre meg arra
biccentek, hunyorogva: »Vigyél már innen!« – Ilyen rossz
tréfát: csak mosolyog bambán! Engem meg a frász ráz!
»Mondtad a múltkor, izé, hogy hát meg kéne beszélünk
négy szemközt valamit...« – »Ja, emlékszem... Na de ráér!«”

– majd néhány szó után „arcátlanul elszalad”, és Horatiust „ott hagyja a pácban”.

Miközben a több mint kétezer éve halott költő megmaradt szellemes, szeretetre méltó, okos embernek, az utókor mintha kissé elmeszesedett volna. Elmélyülten boncolgatjuk Horatius szavait, ízekre szedjük a verseit, figyelmesen nézegetjük a költőt, csak éppen sokszor azt nem látjuk, amit ő maga látott. Tanárosan regisztráljuk önmaga tökéletesítésére tett szakadatlan erőfeszítéseinek minden mozzanatát és ezek filozófiai háttérét, miközben a korabeli élet, a beteges áruló, a polgárháború műlovarja, a Caesar-gyilkos Brutus szobrát még Augustushoz való hűsége idején is kertjében őrző politikus legfeljebb alapos jegyzetek felfedezésre hiába váró anyaga marad. Horatius különleges korban élt, nagy kontrasztok, keserű csalódások és nagyszabású beletörődések idején. De mindezt emberek élték meg, és éppen ennek, a művészet által eleven tartott emberi életnek ércnél maradandóbb monumentuma a horatiusi költészet. Nagyrabecsüléssel és szeretettel nézzük, hogyan tökéletesítette önmagát a költő, de alighanem vele kapcsolatban is igaz, amit ő nagy görög elődjéről írt: „*Pindarum quisquis studet aemulari / [...] caeratis ope Daedalea / nititur pennis*”, azaz: „Bárki is verseng vele: Pindarusszal, Daedalus szárnyát köti fel, viaszból” (ÓDÁK, 4., 2., 1–2., Nemes Nagy Ágnes fordítása). Ha követni akarjuk, vagy akár „csak” megérteni Horatiust, eleve sikertelenségre vagyunk ítélve, hiszen nem őt kell egyszer s mindenkorra megértenünk, ami úgysem lehetséges, hanem általa mi magunkat.

Sikertelen kísérleteink közben mindenesetre vigasztalásul felidézhetjük azt a szelíd, megbocsátó szeretetet, amellyel annak a barátjának a botlását nézi, aki részegen egyszer véletlenül összetörte vendéglátója értékes edényeit, vagy egy másikat, aki – Virág Benedek szavaival – „*ágyát, többet hörpentvén, rítul levizelte*”. Végtére is emberek vagyunk.

Horatius

SZÍR FUVOLÁSLÁNYOK...

SZATÍRÁK, 1., 2.

Szír fuvoláslányok, méregkeverők, csepürágók,
koldusok és fecsegők ma Tigelliusért szomorúak:
vége a dalnoknak, s a potyázók sírva kesergik.
Merthogy bőkezű volt. Vele szemben *ez* itt remeg attól,
hogy tékozlónak mondják: a barátja felőle
éhen pusztulhat, megfagyhat, rá se bagózik.

Aztán itt van emez. Kérdezd meg: apák, nagyapák dús
kincsét rút torkán mért önti le, szórva a sok pénzt,
csak hogy mindenféle finom csemegéket ehessen!
Majd azt mondja: mivel nem akarná, hogy nyomorultnak
tartsák... S lesz, ki dicséri ezért, míg más elítéli!

Fufidius meg fél, hogy torkos semmirekellő
híre ne keljen, ezért vagyonát uzsorára kiadja:
öt percentet vág ki a tőkéből, s az adósa
mennél koldúsabb, annál mélyebbre taszítja,
s gyöttri a zordon apák éppen hogy nagykorú, férfi-
tógát most öltött fiait szintúgy. „Jupiterre!
hát keres annyit, amennyit költ?” – ezt kérdi, ki látja.
El se hiszed, hogy mennyire nincsen jóba magával
a gyerek apja: akár a Terentius írta darabban
az, ki fiát kitagadva szegénységben, sanyarún élt –
nem kínozta magát ő sem cudarabbul emennél.

Most azt kérhetnéd: „Mit akarsz ezzel?” Na, csak annyit:
míg a hülyék *e* hibát kerülik, beleesnek *amabba*.
Maltinus mint bő szoknyát, leereszti az ingét,
más meg egész buja ágyékáig felkötö, s úgy jár;
Rufillus parfüm-, Gargonius bakszagot áraszt:
harmadik út nincs. Mert asszonyt is van, ki nem érint,
csak ha bokán alul ér a nemes tunikán a szegély, míg
más a bűdös kapualjakban kajtatja a nőket.
Mert hogy ilyen kapualjból látta kijönni az egyik
ifjút: „Ezt nevezem tartásnak – mondta Cato is –,
mert ha a vére buzog, s vészes kéj vágyai gyötrik,
jobb, ha a férfi e helyre jön, és nem a más feleségét
gyömködi.” Ám: „Az ilyen dicséret kell a fenének!” –
mond Cupienniusunk, szeretője dicsőbb vagináknak.

Nyissa ki jól a fülét most mind, ki kudarcra ítélné
minden csábítót: – de sokat szenvednek ezek mind!
Mennyit kínlódnak, míg részük lesz a gyönyörben,

s szörnyű veszélyek után mily ritka s röpke a mámor!
 Ez levetette magát a tetőről, azt kutyakorbács
 ölte meg, egy másik rablók karjába kötött ki,
 volt, aki csak pénzért szabadult, és volt, kit a szolgák
 tettek csúffá, sőt megtörtént, hogy buja farkát
 és a heréit vassal vagdalták le. „Bizony, hogy
 jól tették!” – most azt mondjátok. Galba szerint: nem.
 Jobb is a másodrendű áru, nem is veszedelmes:
 felszabadított nő, akikért Sallustius úgy ég
 mégis, mint bűz, féltékeny szerető. Ha eszére
 térne, belátná: nem kell sok, kis bőkezűség is
 bőkezűség, s nem bűn vagy szégyen, hogyha csak annyit
 nyújt, ami bőven elég – ez a kellő nagyvonalúság.
 Csakhogy büszke magára, imádva dicséri eszét, hogy
 így él, és nem nyúl – mint mondja – a tisztas anyákhoz.
 Épp mint Marsaeus, ki imádta a táncos Origót,
 annyira, hogy házát s az egész vagyonát nekiadta,
 mondván: „Nem lesz más feleségével soha dolgom!”
 Nincs is – csak táncosnővel meg prostituálttal.
 S ez nem is akkora baj. Ami rosszabb benne: a pletyka.
 Nemde neked sem elég nem kezdeni tisztas anyákkal,
 s bárhol bármi is árthat, igyekszel messze kerülni?
 Jó hírünk vagy jussunk vész – rossz, semmi különbség:
 delnővel lépsz félre vagy egy afféle leánnyal.
 Villius Sullának „veje” volt, s vősege fejébe
 is szállt – bár aztán pórul járt: jól megagyalták,
 majd’ megkéselték, s a hidegbe kitessékelték
 Faustától (amikor Longarenus behatolt épp).
 Hogyha a farka nevében a lélek e bajt-sokat-eltűrt
 férfihoz így szólna: „Mit akarsz! Tán én könyörögtem,
 hogyha a vérem forrt, az ilyen gyolcsokba bepólyált,
 consuli ősökötől sarjadzott büszke pináért?”
 „Hát – ümmögne a férfi –, bizony nem akar ki az apja.”
 Ezzel szemben jobb, sokkal jobb az, mit a gazdag
 természet nyújt: csak tudj bölcsen élni kegyével,
 és tudd mindig, mi kerülendő, és mi tanácsos.
 Tán mindegy, hogy mért járod meg, hogy kit okolhatsz:
 önmagadat vagy a balsorsot? Hát hagyd a csudába!
 Delnőket zaklatni... Megérik a szörnyű veszélyek?
 Inkább nyújtsd ki kezéd, s szüreteld a valódi gyümölcsöt!
 Holmi fehér s zöld ékkőtől (certhinusi módi)
 combja se lesz karcsúbb, szebb nem lesz vádlíja sem. Sőt,
 sokszor szebbek a rosszabb nők a tisztas anyáknál!
 És ne feledd: portékájuk nincs festve, kirakják
 nyíltan az árujukat, csak tessék, ott van előtted
 mind, ami szép és jó, s nem rejtik el azt se, mi csúfabb.
 Régi királyi szokás, hogy vásárláskor a lóra
 pokrócot dobnak, a vevőt hogy lépre ne csalja

az, ha a teste kecses, s a patája puha: hisz a szép far és a rövid fej, a büszke nyak is épp annyira fontos. Jól teszik! Így árgus szemmel te se lesd csak a szépet, s Hypsaeánál vaksibban ne tekints el a rúttól! „Ó, ez a vádli! E váll!” – És közben túl nagy a lába, tömzsi a törzse, az orra hegyes, a segge csak úgy lóg.

Egy tisztos nőből mit láatsz? Semmit, csak az arcát, mert Catián kívül mind jól leereszti ruháját. Hogyha tilosban jársz, el van sáncolva a célod – épp ettől zsongsz be –, s hátráltat ezernyi nehézség: örök, hordszékhordók, társnők, hajbodorítók, hosszú, bokát érő ruha, pólyaszerű köpönyeg, csak hogy minél nehezebben tárujon fel a lényeg. Nincs probléma amott: hisz alig látszik ruha rajta, szinte pucér, könnyű eldönteni, jó-e a lába, szép-e a vádlija, és hogy a teste milyen. Vagy a csapda tán jobb? Jobb, ha fizetsz, mielőtt még láttad az árut? Mint a vadász ha vadat kergethet a hóban: a nyúlhoz hozzá sem nyúl, hogyha elejtve elébe letennék. Ezt dúdolja: „Ez épp úgy van, mint a szerelemmel: unja a kész, de utánairamlík az elszaladónak.” Azt hiszed, ily mondókákkal sikerülhet elűzni mind a veszélyt, gondot, fájdalmat, bajt a szivedről?

Nem jobb volna, ha tudnád, hogy mi hiú, mi valódi, s ember voltunk hogy mily mértéket szab a vágynak, s mit bír még el, s mit szenved már meg, ha hiányzik? Tán csak aranyserleg jó, hogy szomjad kicsit enyhítsd? Éhen halsz, de csupán pávát s rombuszhalat ennél? Hogyha a vékonyad vastagszik, s kéznél van a szolga s szolgáléány, akiket mindig, bárhol lerohanhatsz, mondd, inkább megvárod, míg szétvet bujaságot? Én nem! Készséges, könnyű szerelem – ez a vágyam. *Majdkésőbb, csaktöbbpénzért, neaférjemelőtt nő?*

Add a herélteknek! Philodemus mást követel meg: olcsó nőt, aki nem habozik, s jön, hogyha hivatják. Bőre fehér legyen, ő maga szép egyenes, s ne akarjon sem magasabbnak, sem ragyogóbbnak látszani annál, mint amilyen. Ha e nő mellém ágyamba lefekszik: hercegnőnek hívom, Ilia- s Egeriának. Nem kell félnem, hogy pont akkor jön meg a férje, míg mi baszunk, faluról, hogy az ajtót ránk töri, hogy majd felveri háznépét s a kutyáit, és hogy az ágyból sápadtan pattan ki a nő – s a szegény szobalánya csontját félti, a nő hozományát, én meg a bőröm. Lógó ingben lesz rohanandusz, usgyi meztláb, hogy pénz, segg, jó hír, mind épen megmeneküljön. Rossz, ha fülön csípnek. Nem mondhat mást Fabius sem!

EZ VOLT MINDEN IMÁMBAN...

SZATÍRÁK, 2., 6.

Ez volt minden imámban: kis birtok, nem olyan nagy, kis kerttel, friss forrásvízzel a ház közelében, s egy kicsi erdő rész még. Bővebb s jobb, mit az égtől kaptam. Hálisten! Nem kérek Maia fiától mást: csak örülhessek még hosszan a szép adománynak. Hogyha család számítástól nem nőtt ez a birtok, és ha hibám vagy bűnöm később sem teszi tönkre, s hogyha badarságot nem szoktam kérni („A szomszéd csücskével, jaj, csak kiegyesülhetne a földem!” „Ó, bárcsak, jósors, pénzes köcsögökre találnék, mint az a Herkules-áldott napszámos, ki a földben kincset lelt, amiből azután megvette a szántót!”), hogyha tehát szívem csupa hála, s elég az, amim van, kérlek: a gazda juhát tedd hájassá te, s a többit, csak ne tehetségét! S légy őrzőm, úgy, ahogy eddig.

Rómából miután a hegyekbe vonultam, e várba, mást gyalogos múzsám, a szatíra dicsérhet-e, mint ezt? Itt nem bánthat az undok hízelgés meg az ólmos déli szelek, sem az ősz, a halál keserű szüretével! Hajnal Atyám, kit Janusként is imádnak a népek, íme, veled kezdődik az emberi élet, a munka (isteneink így látták jónak): légy a vezére versemnek! Rómában felzargatsz, ha kezes kell: „Hé, szaporán, hisz a dolгодban mások megelőznek!” Söpri a földet a szél? Vagy a tél szekerén a legalsó pályán fordul a nap? Mindegy, indulni muszáj ott. Majd miután – amiből még baj lesz – kész a kezesség, ott a tumultus, a harc, lökdösni a nem sietőket! „Nem vagy normális! Micsinálsz?” – „Mi bajod?” – De gorombán káromkodnak! „Mindent és mindenkit odébb löksz, csak hogy Maecenas házához időben elérhess!” Nem tagadom, zene ez füleimnek. Csakhogy a gyászos Esquiliaenél száz újabb ügy ront nekem, és csap össze fölöttem. „Vár rád Rosciusunk a Libo-kút mellett, holnap. Majd ne felejts ott lenni kilenckor!” „Téged is érintő témában, nagy, közös ügyben várnak a titkárságon, Quintuskám! Ma benézel?” „Írasd Maecenasszal alá majd, kérlek, e példányt!” „Rajta leszek” – mondod. „Csak akard, és menni fog!” – unszol.

Hét, sőt nyolc esztendő szállt el azóta, hogy egyszer Maecenas az övéi közé fogadott. Maga mellé kellett egy ember kocsjába talán, útitársnak,

vagy ki ilyesmi kis apróságra felel neki: „Mennyi most az idő?”, „Ez a szír jobb, mint az a trák gladiátor?”, „Könnyen meghűlünk reggel. Jó lesz, ha vigyázunk.” – s más ilyenek, figyelő fülnek meghallani méltók. S íme, barátunknak mind több ezalatt az irígye nap nap után: „Közösen nézték meg a cirkuszi műsort!” – „Együtt labdáztak” – „Most mondd, a szerencsefi!” – súgják. Rémhírek minden sarkon, meg a fórumi pletyka? Minden szembejövő feltart: „Ó, drága barátom, tudnod kell, hiszen isteni szinten jársz: mi a helyzet, mondd csak, a dákokkal?” – „Nincs semmi.” – „Úgyan, te humorzsák! Mindig a régi vagy!” – „Istenem! Itt rogyjon le az ég rám, hogyha tudok bármit.” – „Caesar veteránjainak hol oszt majd földet? Itália lesz-e? Szicília inkább?” Esküszöm, én semmit se tudok, de csupán hüledeznek: hogy lehet ennyire néma, titoktartó ez az ember! Én nyomorult! Ima nélkül ilyenkor nem megy a nap le: Ó, falu! Látlak-e még! Mikor is lesz majd, hogy a régi könyvek közt vagy az álommal s a sziesztaidőben élem a hajzás élet mézízű feledését! Ó, mikor is lesz asztalomon püthagoraszi babbal s jó kis zöldséggel feltálatl sonka kövérje! Ó, esték, ó, isteneink lakomái! De jó lesz majd a saját termést ennünk, azt adva a Lárok színe előtt a falánk szolgáltnak is! Ó, amikor nincs semmi szabály, s ki-ki kedve szerint iszik, annyit, amennyi jölesik: öblös serlegeket hajthat fel a bátrabb, míg más mértékkel rúg be. Szó szót követ ekkor – csakhogy nem más háza, tanyája ilyenkor a téma, csúnya szavak s szónoklati szaltók nélkül a tárgyunk az, mi a dolgunk, az, mit bűn nem tudni: az embert pénz teszi boldoggá, vagy a tartás, és a barátság tisztesség dolga, vagy a hasznosságon alapszik, s hogy mi a legfőbb jó, s mi a jó természete végül. Jó szomszédom ilyenkor, Cervius, egy idevágó régi mesébe fog. Így szól, hogyha Arelliusunknak hajzás gazdagságát védi akárki tudatlan: „Réges-rég... a vidéki egér meghívta lyukába, régi barátot a régi barát, városbeli társát. Durva, szegény, csak a gyűjtögetésre figyel, de szorongó lelkét oldja a vendégség: nem irigyli a hosszú zabszemeket, sem az eltett borsót, és teli szájjal hordja a jó száraz mazsolát is, a sonka lerágott bőrkéjét – de a válogatós vendég foga épp csak hozzáér e fogások némelyikéhez, unottan. Tönkölyt és konkolyt rágcsálgat eközben a gazda, s friss pelyván heverész, hisz a vendég kapja a jobbat.

Végül aszongya a városi: »Mondd, mi a jó neked abban, hogy fák meg dombok közt élhatsz, túrva, lemondva? Nemde az ember, a város előbbre való a vadonnál? Hallgass rám! Gyere, légy követőm – hisz a földön az összes lénynek a lelke halandó, mindegy, hogy kicsi vagy nagy: nincs a halálad elől hova futnod. Úgyhogy, amice, míg lehet, és a körülmények kedveznek, örülj, élj, s el ne felejtse, hogy az élet mily rövid!« Erre a másik szíven ütöten felpattan, s nekivágnak az útnak mindketten. Lopakodnak a város erős fala mentén, éji homályban. A vágy hajszolja a két egeret, de fordul az ég ezalatt, s éjfél is lesz, mire lábuk egy dúsgazdag ház fényes küszöbéhez elérhet. Bíbor baldachin és elefántcsont ágy ragyog ott, és sok tálcája hever szanaszét fényes lakomáknak: tegnapi vendégség kosarakba pakolt maradéka. Skarlátszín takaróra heverteti ott a vidékit, s mint nekigyürkőzött gazda, úgy jön-megy a másik. Hordja az ételeket, s még győzi eközben a szolgák dolgát is: bármit hoz, előbb beledugja a nyelvét. Nagy jó dolgában hever és fal amaz, s hogy a sorsa így fordult, örvend – amikor megdörren az ajtó, s mindketten lerepülnek a kényelmes heverőről. Lett is nagy rohanás! Félholtta váltak egészen, hallva a házórzők ugatását. Szól a vidéki: »Mégsem kell ez a sors. Ég áldjon. Igaz, magon élek, mégis jobb lesz vackomon. Ott nincs csapda a fák közt.«»

TORQUATUSHOZ

ÓDÁK, 4., 7.

Megfutamodtak a hóbuckák, jön a fű a mezőre,
fákra a lombfrizura.
Fordul a föld, a folyó ismét medrébe apad, s a
víznek a part az ura.

Bátran táncol most nővérei nimfahadában
Grácia meztelenül.
Mégse remélj te öröklétet, hiszen eljön a végperc,
s szép napod elfeketül.

Enyhül a tél, ha tavasz szele fúj, s leteríti a nyár a
 röpke tavaszt, alig él,
 s épp hogy az almához ősz mind kipakolja gyümölcsét,
 itt terem újra a tél.

Elfogy az év, de megújul a hold, s új hónapokat hoz,
 míg ha te hullsz oda, hol
 Aeneas és Tullus vár, árnyak – üres árnyék,
 az leszel ott, hamu, por.

Tudja-e bárki, hogy adnak-e isteneink e napokhoz
 holnapokat kegyesen?
 Kedves lelkednek szánod, de kapzsi utódod
 lesz úr mindeneden.

Hogyha lehullsz oda, hol Minósz dönt, és a fejedre
 tiszta ítélete száll,
 nincs, Torquatusom, ékesszólás, hit, se családfa
 ott, mi rehabilitál.

Mert hisz a lenti sötétségből Diána se hozta
 Hippolitoszt ide fel,
 s Peirithooszt sem Thészeusz: ő sem bírt el a mélyben
 Léthe bilincseivel.

Kőríz Imre fordításai

Lanczkor Gábor

HORÁC

Meddig lehet a vér alap,
 meddig van még hatálya hajtani –
 aki a sornak végére maradt,
 feminin az utolsó Berzsenyi.

Beáramolhat dédapámmal
 a sehonnai ág, a Lanczkor –
 feldúlják vérségünk azonnal,
 mint sívó vidéket a *landsknecht*.

Teuton vonásokat kaptam,
feminin az utolsó halovány
Berzsenyi, apai dédnagyanyám.

*

Nézd Kemenesalját, latin mező,
Soracte behelyettesíthető
a Sággal bármi helyi rajzban –
határozottan déli térerő.

S az úr e földre várost nem tapaszt,
várost, mely mégis több, mint házsorok;
szánthatsz, vethetsz s aztán vihart aratsz –
Horác, te calabriai paraszt.

*

Viszem a kalitkát az utcán,
benn a ragadozó madárral –
kénsárga szemmel néz ki ránk,
megyek a vőlegényruhámban

végig a fénylő teraszok alatt,
a visszafojtott szürke sírás
mégis sötétén fojtogat –
aki túlságosan finnyás,

az elkényeztetett kis egyke,
ki végül csak maga marad –
szikrázó fényét szórja egyre,
üveghangokkal szól a nap.

Dombnak tartó sínek között tovább,
kell még kéretlenül csak menni –
egykedvűen és tétován,
mintha nem volna tétje semmi.

Horváth Elemér

SUORA BEATRICE

ezúttal nem a portinari lány
hanem az alighieri nevét
az egyházit ő maga vette fel
amikor zárdába lépett noha
az apja biztosan sugallta is

perverz a kielégületlen vágy
már-már szeplőtelen fogantatás
nem hiszem hogy csúnya lett volna vagy
különösképpen önfeláldozó
a névadójának igaza volt
ne tékozzoljunk el ami vagyunk
(brechttel tartok ilyesmiben)
egy nő sugárzik a fátyol mögött
s bármily szép is a suora a donna több

AZ ISMERETLEN ASSZONYNAK

nem tudom hogy ki vagy
szent ágoston szerint az egyetlen misztérium
amit magamról sem tudok

az hogy mi vagy nem kevésbé titokzatos
szép nő?
a szép s a nő szinonimák
ez hát pleonazmus
a csúnya nő viszont logikai ellentmondás
s az öreg nő fából vaskarika
ahogy a buta is a műveletlen is

gonosz lennél?
egy nagyon régi verzió szerint
te kóstoltattad meg velem az almát
amiből végső fokon ez a vers is létezik
a jóság kvintesszenciája vagy
a legfelsőbb erény
dante szerint a primum mobile
te mozgatod az összes csillagot

kifelejtettem volna valamit?

akár kávét főzöl akár vivaldit hallgatod
sugárzik belőled hogy csak szeretni tudsz
egyszerűen nincs más dimenziód

te polihisztor-szakbarbár
ki vagy?

AMOR SANCTUS

az érdekházasságok akkor is
üresek voltak aquitánia
biztos megért egy szakramentumot
ahogyan később páris egy misét
de istennel nincsen alkudozás
s amor kétségtelenül isten volt
terentiustól bernátig s tovább
és ahogyan a minnesängerek
tudták uram kik csókra vágnak
engedd hogy egyesüljenek lajos
hatalmat akart s birtoklást csupán
ő meg csak szeretett valaki mást
ahogyan csak asszonyok képesek
s az isten intett egyesüljetek

ANTIOCHIA 1148

a sáros piszkos kis páris után
végre egy város fényes igazi
ahogyan mindig elképzelte a kelet
kincsestárát szent eustachius
templomától a régi fórumig
mindenütt otthon érezte magát
mint poitiers óta sehol lajos
északon harcolt a hitért így ő
rajmonddal lehetett a görögök
pletykái nem érintették ez itt
szabadság volt édes anarchia
este együtt nézték a terazon
a furcsa félholdat kelet felé
aztán csak ők voltak megint
egymás karjában és a csillagok

Békés Pál

ÖRDÖGSZEKÉR

Csikágó

1978. július tizenkettedike volt Szilman Rezső életének legboldogabb napja. Ragyogását meg nem közelítette semmi, ami addig történt és semmi, ami utóbb következett. Szilman Rezső eltátotta kissé a száját. Hang nem jött ki rajta. Szeme fönnakadt a gyönyörűségtől. Szinte nem is látta a masszív íróasztal túloldalán ülő hivatalnokot, aki lesegett fejfel tanulmányozta kérvényét. A koszlott aktakötegekkel kipárnázott iroda kontúrjai felpuhultak, a helyiség lágyan lebbent, mintha egy déltengereken ringatózó luxusjacht félhomályos kajútje volna.

A túloldalt ülő ember papírokba mélyedt, tar feje búbján megcsillant a lámpafény.

Ez az évtized – Szilman Rezsőé – egyébként talán nem is létezett. Magyarázhatatlan új a kalendáriumban: alighogy elült a hatvanas évek lármája, nyomban a nyögvenyelős nyolcvanasok következtek – közte semmi. Langyos lapály, lábvíz és dagonya – más szóval: aranykor. És az ilyen fáradt fényű aranykorokban, melyeket utóbb harsány megvetéssel sújt a főállású múltostorozó, az ilyen lappangón halódó aranykorokban semmihez sem fogható az élet édessége. Ezt Talleyrand herceg, a köpönyegforgatás utolérhetetlen mestere mondta a francia forradalom előtti *ancien régime*-ről, melynek felszámolásában oly nagy érdemeket szerzett. És a nagy túlélőkre érdemes figyelni; tudnak valamit. Igen, édes volt, noha cukrot nem látott, csak szacharint. Ugyanakkor savanykás – zamatát a citrompótló adta. És langyos, olyan, mint a menzatea, melyben még a víz is pót.

És mégis.

– Biztos? – nyögte Szilman Rezső –, egészen biztos? – Kereste a szavakat, megpróbált hangot adni hitetlenkedésének, előre tompítani az óhatatlanul bekövetkező csalódás fájalmát, szinte menekült a rázúduló boldogság elől. A következő kérdés már-már agresszíven bukott ki belőle, mintha felelősségre vonná a szemben ülőt: – Van magának ehhez joga?

A kopszodó hivatalnok elképedt. Azután előredőlt, majdhogynem átbillent az íróasztalon, kis híján a földre söpörte a lámpa tövében szikkadó, félig elfogyasztott parizeres zsömlét, és világosbarna szeme belesötétedett a dühbe.

– Hogy van-e? – azzal rávetette magát az előtte heverő papírokra. – Ha én egyszer azt mondom, hogy kiutalom magának azt a lakást, akkor kiutalom! Érti?!

Szilman elernyed. Tehát igaz. Következésképpen ez itt szemben nem ember, nem a hetedik kerületi tanács lakásügyi előadója, hanem angyal. Álruhája hibátlan, ám tettei megmutatják igaz valóját. Szilman hátradőlt, már amennyire megethette a sánta, talán szántszándékkal kényelmetlenül tervezett ügyfélszéken, és megpróbált örülni. De képtelen volt rá. Még nem jutott el a tudatáig, hogy milyen fordulat állt be az életében, még csak az elmúlt évek ámokfutásának mozzanatai peregtek előtte: mindig ugyanaz. Elsőnek Jánoshalma – ott sütötték el a rajtpisztolyt, hogy megkezdhesse ámokfutását.

Kilökték a teherautóból a deres mezőre. Valaki leadta a Csepel ponyvával fedett platójáról a golyószórót, a hátizsákot, Derdák százados késésben volt, részegen handa-

bandázott és hadart, mint mindig: feladat a műveleti terület oldalirányú őrizete az illetéktelen behatolóktól a váltás érkezéséig – bár ezt is inkább csak sejteni lehetett, mert a rozszant teherautó motorja mindvégig járt, csak a felcsattanó kérdés szűrődött át a zúgáson: – Értve, Szilman honvéd? Világos? – És a Csepelt befalta a köd.

Nem volt világos semmi. Azt sem lehetett tudni, hol a műveleti terület, mi az oldalirány, hát még, hogy ki az illetéktelen behatoló. Szilman néhány tétova lépést tett, valami derengett a savós ködben, alacsony épületféle. Körbejárta az elhagyott ólat, ház nem tartozott hozzá, legalábbis nem találta, magában állt a mezőn, ha ugyan mező volt, ahol kitétek, nem messze az úttól, ha ugyan úton hozta a Csepel, és nem toronyiránt, a földeken át. Szilman letelepedett, hogy majd vár, míg eloszlik a köd.

Ledobta a hátizsákot, nekitámasztotta a golyószórót – a porbafingó Derdák nem bírta elviselni, hogy Szilmannak a válláig sem ér, s míg a raj többi tagjának csak géppisztolyokat osztott, neki a tízkilós DP-golyószórót lökte oda, az istenverte golyszit, plusz a két dobtár. – Maga olyan colos, Szilman, ezzel még jobban kitűnhet! – Aztán a golyszival futhatott a gyakorlatokon, és kúszhatott-mászhatott a laktanyaudvar akadálypályáján. – Gyorsabban, Szilman, maga fontos ember, a golyszit ki kell érdemelni, szedje a lábát, bajszoska! – Másnapra Szilman leborotválta kamaszkora óta ajnározott fekete bajszát, melyet a hadsereg nem tiltott, csak korlátok közé szorított; a szabályzat szerint két vége nem konyulhatott a száj vonala alá. Ám ez sem segített rajta, Derdák azzal fogadta: – A bajsza volt magán az egyetlen, ami férfirra emlékeztet, Szilman! Na de ha már levágta, legalább megkönnyebbült, szedje a lábát, pucérfejű!

A köd nem oszlott, viszont egyre hűlt; folyós, világnagy szivacs, megszívta magát hideg, koszos vízzel, és bekúszott a ruha alá. Néhány óra múlva Szilman tett egy kört, eltévedt, alig talált vissza a düledező ólhoz, a hátizsákhoz, a golyszíhoz. Berúgta a deszkaajtót, odabent régen kolbásszá lényegült hajdani disznók öröksége: hideg trágyaszag – nem, itt nem lehet aludni. Este lett, éjszaka, néha zúgás hallatszott a tejködben, olyankor felpattant, figyelt, hátha jön a váltás, hozzák a teherautón a következő áldozatot, vagy éppen a gyakorlatozó tankok tartanak erre. Akkor legalább megtudja, hol az az istenverte műveleti terület – ha ugyan a tankban ülőknek van róla sejtelmük, merre járnak. Visszatorpant – ugyan hogy vennék észre a szűk kémlelőnyíláson? Még legázolják. Szilman várt, majdcsak történik valami, de nem történt. Háromszor is szét-szedte és összerakta a golyszit – a Vörös Hadsereg saját tervezésű fegyvere unottan engedelmeskedett az unott kirakójátéknak, még a závarzatvastagítvány is rögtön megtalálta a helyét. A második éjszaka nem bírta tovább, lefeküdt az ól tövében, majd arra ébredt, hogy vacog. Mégis bement a trágyaszagba – csak megszokja az ember. Reggel megette az utolsó kockasajtot, újabb köröket tett az ól körül, várta a zúgást, most majd elébe megy, bármilyen veszélyes, de hiába, csönd volt, azután még egy éjszaka az ólban, és mire fölébredt, híg trágyalé csöpögött a hajáról. Akkor lett végleg elege. Nyilván rég befejeződött a hadgyakorlat, nyilván ottfelejtették. Ha még egy éjszakát itt tölt az ólban, disznóvá változik, és hiába keresi a váltás.

Nekivágott a savóba mártott vidéknek, egy óra múlva valami kemény kopogott a bakancsa alatt, talán aszfalt, és bizonytalan fény imbolygott felé, talán reflektor. Ordított, hadonászott, a hosszú golyszit lengette, hogy minél messzebből lássa a közeledő, így is majdnem elütötte a Wartburg. Halálra rémült nő ült benne, behúzta a nyakát, egész úton nem szólt egy szót sem, némán araszoltak Jánoshalma főteréig. Szilman bohózkodott, azt mondta, visszatért az emberiségbe vetett hite, de a nő nem mosolygott és nem felelt, némán kapaszkodott a volánba. Amikor végül Szilman kikecmergett a hát-

só ülésről, és már az úttesten állva hálálkodott, és kért bocsánatot a koszért, a szagért, a Wartburg menekülőre fogta, elbújt a ködben.

Egy óra múlva már a laktanyában volt, rohant a fürdőbe, onnan vitték a fogdába. Derdák másnap kiharcolta a cella elé, azt ordította, hogy lejáratta az egységet, szégyent hozott az ezredre, és még ő is megütheti miatta a bokáját. Aztán sakálmosollyal érdeklődött, felfogta-e, mit követett el. Harci helyzetben elhagyta őrhelyét! Fegyverével feltartóztatott és irányváltoztatásra kényszerített egy civil járművet! És van-e róla tudomása, hogy a hadgyakorlatok a gyorsított eljárással ítélező hadbíróóságok hatáskörébe tartoznak?

Egy hét múlva Szilman a diósgyőri megleghengerműben robotolt. Ott várta az ítéletet – ne teljen az idő a fogdában hiába, addig is lássa valami hasznát a népköztársaság. Izzadtak ott más sorállományúak is, néhányan megjárták a sereg legmélyebb bugyrait, azt mondták, a megleghengermű szüreti bál a futkosóhoz képest, normális munka, és ugyan ki veszi észre ötven fokban, hogy őrizet alatt áll? Elolvad itt az ór is ugyanúgy. Szilman lelkiismeretesen dolgozott, betartotta a szabályokat, óránként megivott fél liter szódavizet a műhely sarkában álló „védőital” feliratú fémpalackból, egyszer rosszul lett mégis. Akkor áttették az edzőműhelybe, ahol csak negyven fok volt. Ott egy Ronyvai nevű csoportvezető keze alá került, aki megvetően végigmérte: – Maguknak az a kurva nagy büntetés, ami nekünk a napi meló? – És a légalapács-dübörgésen át beleordította Szilman fülébe kedvenc operettszlágerét kissé átigazított szöveggel: „Te gennyes élet, te fostos élet!”

Három hónapig várta az ítéletet Szilman az edzőműhelyben. Akkorra diadalmazkodott az igazság: Derdák a vétkes, aki bizonyítható alkoholos befolyásoltsága következtében egyszerűen ott felejtette katonáját az ólban. A fegyveres útonállás vádját el ejtették, a büntetést az acélipari kiruccanással letöltöttnek tekintették. Alighogy kijött a megleghengerműből, le is szerelték – vegye úgy, hogy nem történt semmi.

Szeretett volna fellélegezni, de nem tudott. Mintha egész életére rávetült volna a jánosalmi mezőn düledező disznóól árnya. Mintha semmis volna a felmentés, s a különféle hatóságok visszamenőleg vernék le rajta az el nem követett vétket. Akármilyen hivatalossággal került szembe, kérvényeit hümmögés fogadta, majd elutasították. Noha a bíróság fölmentette, büntetett előéletüként kezelték mégis. Bár a hamis vádat el ejtették, ott lebegett a feje fölött, hogy egyszer a gyanú árnyéka már rávetült. Az egyetemre három nekifutásra sem vették föl, lakást szerezni nem tudott, még a nyári SZOT-üdülésekre vonatkozó kérvényeit is sorra visszadobták: a turnus betelt, próbálkozzon az utószezonban. Lehet, hogy mindez véletlen volt, különleges balszerencse, rossz csillogallás. Szilman Rezső szemében azonban logikusan összefüggő láncolatá álltak össze az események, s minden baj eredője az a deres mező volt, a sunyi, baljós köd, a büdös ól – a pokol hideg tornáca, ahová a részeges Derdák százados, az ördög cimborája lökte. Úgy érezte, végleg utat vesztett a jánosalmi mezőn, és azóta is csak körbe-körbe jár.

És most hirtelen fény hasított ebbe a fojtogató, hideg homályba. Az Úr kopaszodó angyala ingerülten szántott tollával az úrlapokon:

– Igenis kiutalom! Ki én!

Szilman – hogy esélyt adjon a sorsnak – minden második budapesti kerületben futtatott egy-egy lakáskérvényt. Hórihorgas, enyhén görnyedt alakja gyakran tűnt fel az illetékes hivatalok kopott, homályos folyosóin. Oldalt fésült, fényes fekete haját, szelíden bocsánatkérő mosolyát, vékony ujjainak feszült dobolását tucatnyi ügyintéző is-

merte: „Már megint a szívós colos? Kidobnád, Margitkám?” Szilman nem hagyta magát. Létező és mondvacsinált jogalapon próbált rést találni a rendszeren, melynek lényege – ahogyan ő látta – az volt, hogy a magafajta, egyedülálló férfi semmiképpen sem juthat önálló főbérlethez. Hiszen lakás kell a házásoknak, nagycsaládosoknak, gyermeküket egyedül nevelőknek, időseknek, fogyatékosoknak. És egyáltalán: ha valakit Szilman Rezsőnek hívnak, annak semmi esélye, annál mindenki előbbre való. De nem adta fel, rezzenetlenül iktatta a visszaérkezett kérvényeket: nem, nem és nem – elutasítva.

– Fogja – lökte elé a papírt a lakásügyi előadó. – Na, mi áll rajta?

„Határozat”, olvasta Szilman. Meg hogy „kiutalom”. A többi összefolyt előtte.

– Én nem is tudom, hogyan – habogta Szilman –, hogyan köszönjem meg...

– Sehogyan – vágta el a hálálkodást a másik, mintha csírájában akarná eltiporni a feltételezést, hogy valamiféle ellenszolgáltatásra számít, aztán a hang megenyhült: – És miből tudná megköszönni, hm? Ami a lakást illeti, nem palota, de ugye nem is arra számított? Húsz és fél négyzetméter, és csak azért tudom kiutalni, mert hivatalosan szükséglakás, de azért jobb a semminél, nem?

Szilman glóriát látott ragyogni a pilises fej fölött.

– Van vele egy kis bibi, mert be van bútorozva, de azt nemsokára árverezik, szóval úgy vigyázzon a cuccra, hogy az államé.

Az Úr angyala még hét úrlapot töltött ki – azokkal jelentkezék Szilman a különböző hatóságoknál, szerveknél. Közben beszélt szünet nélkül; hogy az előző főbérlelő, bizonyos Konok Ignác nyugdíjas Ausztráliába távozott gyógykezelésre, legalábbis ezzel a szöveggel kérvényezte a távozást. Persze könnyű volt bizonyítani, hogy a nyavalyáira egyedül a világ túlvégén van gyógyszer, mert akkor kiengedik, amilyen emberséges ez a rendszer, az öreg veje orvos, itt dolgozott a szomszédos kórházban ’56-ig, akkor húzta el a csíkot, most meg kiviszi magához az öreget, „gyógykezelés”, jó vicc, ki veszi be az ilyesmit, minek egy ilyen vénségnek ausztráliai gyógykezelés? – Egyszóval – foglalta össze – megpattant a tata.

Beállt a tél, mire Szilman végigjárta a hatóságokat és szerveket, s közben háromszor is végighallgatta, hogy mivel Konok Ignác gyógykezelése a hatályos törvények értelmében három évnél tovább nem tarthat, ám távozása óta négy év telt el, a türelmi idő lejártával az eltávozás törvénytelennek minősül, következésképpen Konok Ignác nyugdíjas távollétében vagyonekobjzásra ítéltetett. Főbérlete visszazáll a kerületi tanácsra, ingóságai elárvereztetnek. Tehát a beköltözést követően az új főbérlelőnek el kell számolnia az immáron állami tulajdont képező bútorzattal, melyről az illetékes előadó majd leltárt készít, és intézkedik elszállításáról.

Mintha nem a hetedik kerületi Csikágó egyik legveszedelmesebb szögletének, a Kéleti pályaudvar oldalában lapuló Százház utcának egyik gangra néző odúja nyílt volna meg Szilman előtt, hanem a mennyország. Egy harmincéves férfi beláthatatlan perspektívákat ígérő, korlátlan, húsz és fél négyzetméternyi szabadsága – egy új univerzum. Egy főbérlet.

Amikor belépett, megszédült, levegőért kapkodott. Az évek óta szellőzetlen lakásból mintha az utolsó molekulányi oxigént is kiszippantotta volna az idő. Kivágta a koszos ablakszárnyakat, a bezúduló friss, hideg levegő, a mozgás felkavarta a port.

Ágy, asztal, szék. De ettől még – noha a három ormóttan bútor darab többé-kevésbé betöltötte a tenyérnyi szobát – talán lehetett volna mozdulni, ha csak óvatosan araszolva is. Ám a maradék, szűkös teret mennyezetig épített polcrendszer foglalta el. Széles, gyalulatlan deszkaszálak futottak a falak mentén, agyonzsúfolva mind.

Szilman nem hitt a szemének. Apró szekerek, fedeles hintók, bricskák, homokfutók sorakoztak a polcokon. Megannyi játékszer. A járművek előtt fából faragott lovacskák, kettő vagy négy vagy hat. Mindegyik gondosan befogva, mindegyiken hiánytalan lószerszám, zabla, hám, istráng, a méretesebb hintók elé fogottakon cifra, sallangos szíjzat. A kocsikat vastagon fedte a por. Szilman találmokra levett egyet az állványzatról, óvatosan lefújta-porolta. Alig kétarasznyi, nyitható fedelű bricskaféleség. A tető mozgatható – a bőrrernyőt föl lehetett húzni az ülések fölé, majd leereszteni, a kerekek forogtak, a löcsök libegtek, az ajtók nyíltak. Az egyik ló almás- a másik vasderes.

Szilman nem sokat értett a kocsikhoz – röviden szólva: semmit. Guruló tárgyakkal csak a seregben került szorosabb kapcsolatba, az elátkozott, otromba Csepelekkal, melyeknek platóján töltötte katonaidejének felét. Annak is hány éve már. Most egy Trabantra vágott, bumfordi, hússzínű 601-esre, arra sem tiszta szívből, hiszen ha megkapná, alig tudná behajtogatni magát az öklömnyi autóba, inkább csak kollegialitásból, mert munkahelyén, a Fővárosi Piacfelügyelőség irodáiban arra vágott mindenki, és úgy érezte, nem maradhat ki. Beállt a sóhajtozók közé: egy Trabant, istenem, legalább egy Trabant! – De ennyiben ki is merült a járművek iránti vonzalma.

Amit most látott, lenyűgözte mégis. Hetvenhét hintót számolt össze, hetvenhét minden ízében kidolgozott, az utolsó kerékküllőig hitelesnek látszó, működőképes játékszer, csézát, bricskát, homokfutót, üveges hintót, hetvenhét bakot, kocsirudat, kétannyi hibátlanul nyíló ajtót, melyeken tarka nemesi címerek ragyogtak elő a por alól.

Most, hogy számba vette a talált tárgyakat, már nem a mennyek, hanem a mesék országában érezte magát. De hát nem fért – vagy a mesevilág, vagy ő. Másnap ellenőrző körútra ment a közeli Garay piacra, és néhány árustól, akiknél nem leplezett le semmi szabálytalanságot, kartondobozokat kért. Azok meg adtak szívesen, amennyit csak kellett, sőt házhoz is szállították – melyik árus ne segítene boldogan egy felügyelőségi alkalmazottnak?

Szilman bedobozolta a kocsikat, majd a házfelügyelőtől kitudta, hogy a dohos pince melyik rekesze illeti őt. Odahordta a hintókat mind, és amikor a polcrendszer is leszerelte, egyszeriben úgy érezte, tágas bálterem birtokosa lett. Ha megállt a szoba közepén, és nyújtózkodott, a keze nem ütközött a falba.

Egy hét múlva gömbölyű nő érkezett a tanácstól, és felvette a jegyzőkönyvet az ingóságokról. Ágy, asztal, szék. Egy percben sem telt.

– Egyéb? – kérdezte a töltött galamb.

– Néhány gyerekjáték – mondta Szilman. – Már levittem a pincébe. Felhozzam?

– Ugyan – legyintett a nő. – Holnapután viszik a holmit árverezni. Hacsak maga meg nem veszi, és akkor nincs a hercehurca.

Szilman még egyszer végigpillantott az ormótlan bútorokon.

– Nem én.

A töltött galamb helyeselt.

– Én se tartanám meg. Itt írja alá.

Amikor kilépett az aládúcolt gangra, lenézett az udvarra, ahol három nagykabátos kiskölyök snúrozott. Egy krétával húzott vonalat igyekeztek eltalálni félmaroknyi pillékönnyű öt- és tízfilléressel, a dobások közt fagyos ujjukat lehelgették, az egyik éppen felordított: – Nyertem! – mire a másik gyomron vágta.

– Borzalom – mondta a töltött galamb, azután hátrafordult az ajtóban ácsorgó Szilmanhoz: – Sok szerencsét az új lakáshoz! – És elment.

– Borzalom – mondta körülbelül ugyanebben az órában körülbelül tizenötezer kilométerre a Százház utcától Konok Ignác. Árnyékos tornác sarkában ült egy hintaszékben. Előre-hátra. Alig néhány centit moccant, ha a kelleténél nagyobb svungot vett, a hintaszék megnyikordult, és az öregember háta beleborzongott a kínos hangba. Igyekezett még a nyikorgás határán megfogni a nádfonatú alkalmatosságot, melynek öblébe vásott kengurubőrt terített Annus, a lánya, hogy amennyire lehet, kényelmessé tegye számára az üldögélést. De mit változtat a dolgok lényegén egy ilyen apróság, amikor negyvenkét fokot mutat a hőmérő? Ha hátrabillent, a tágas ház tornácra néző homlokzatának faburkolatát látta, a fakókékre festett, gyalult deszkákat, ha meg előre, egy villanásra feltűnt az épület sarka mögötti világ. Oldalvást az őslakók düledező fabódéi, azon túl a bozótcsoportokkal teleszórt porsivatag vöröses végtelenje, és kicsit időbb a három meztelen, lapos orrú, fekete kölyök, akik reggel óta apró kavicsokkal dobáltak célba egy lyukas pléhvödörre. A találatokat fémes kondulás jelezte, majd ujjongás követte, a pattogó, csicsergő nyelvbe néha egy-egy angol szó vegyült, noha Konok Ignác számára mindegy volt, egyformán érthetetlennek, barbárnak hallotta a bennszülöttek nyelvét meg az országét.

– Borzalom – mondta újra. Hónapok óta ezt az egyetlen szót hajtogatta. Meg kellett bolondulni tőle.

Évekkel korábban, amikor a család Ausztráliában gyökeret vert ága hírért vette, hogy Konok Ignácné Rózsika meghalt, Annus a fejébe vette, hogy hazamegy az anyja temetésére. Férje, dr. Kövecses alig tudta róla lebeszélni. Nem voltak tisztában az otthoni viszonyokkal, nem tartották a kapcsolatot sem az ausztráliai magyar hivatalossággal, sem az ötödik földrészre vetődött, különböző hullámokban érkezett emigránsokkal, így semmiféle megbízható információjuk nem volt arról, hogy '56-os távozásukra hogyan tekintenek az otthoni hatóságok, következésképpen fogalmuk sem lehetett róla, hogy ha Annus netán magyar földre teszi a lábát, nem csapdába lép-e. Dr. Kövecsesné Konok Anna, akit most Mrs. Covesnek szólítottak, ráadásul azt is úgy ejtették: „kovíz”, fejébe vette, hogy legalább az apját kihozatja. Megindult a levelek és kérvények áradata. Nemcsak a hivatalok ellenállását kellett legyőzni, az öregét is, és az utóbbi volt nehezebb.

Nem a távolság riasztotta, és nem a megszokott környezet marasztalta. Eredetileg bognármester volt, de sosem bírt megülni egy helyben, hol a történelem, hol a megélhetés kényszere taszigálta erre-arra, hol meg magától eredt útnak, mindenesetre élte java részét vándorlással töltötte, gyalog, kocsin, vasúton. Budapest, a Csikágó, a Százház utca éppúgy csak egy megálló volt a számára, mint a korábbiak – talán a megszokottnál hosszabb megálló, ennyi, semmi más. Amikor Annus kisiskolás volt – még Romániában –, és dolgozatot kellett írnia „Az én szüleim” címen, megkérte apját, mondja el, miféle ember is ő. Hogy bele lehessen írni a házi dolgozatba. Konok Ignác azt felelte: – Mint az ördögsekér. – Az mi? – kérdezte a gyerek. – Növény. Sok neve van, úgy is hívják, hogy *temondádfű*. Száraz gubanc. Kirángatja a szél, és hajtja, a gyökere a levegőben, a föld meg csak arra kell neki, hogy gurulhasson rajta. – Ezt nem tudom leírni – mondta Annus. – Nem? – kérdezte Konok Ignác. – Akkor írdál mást.

Amikor a felesége meghalt, úgy érezte: ennyi volt. A kisujját sem érdemes fölemelnie. A temetés után lezöttyent a szoba jó részét elfoglaló ágyra, lehorgasztotta fejét, és a cipőfűzőjét bámulta. Ilyen csöndet csak egyszer hallott életében, egyetlen percre, gyerekkorában, amikor egy nyári fürdőzésen elragadta a Maros, ő egy darabig kapálódzott, azután megadta magát, az örvény lerántotta, és neki rányílt a szeme a zavaros sárgászöldre, és tudta, hogy most már ilyen lesz a világ mindörökre, ilyen sárgászöld,

ilyen néma. De akkor az unokabátyja, aki kétségbeesetten kutatott utána a vízben, megtalálta, elkapta a csuklóját, és az utolsó pillanatban a felszínre cibálta. Feledhetetlen csönd volt odalent, de csak egy percig tartott. Ez viszont nem szűnt egyetlen pillanatra sem. És csönd volt akkor is, amikor az ablak alatt bontógépekkel törték az utcát valami csőrepedés miatt.

Konok Ignác ült, nézett maga elé, a jólelkű szomszédasszony etette, néha betakarta, néha ráförmedt, hogy mosdjon meg. A levelek meg csak jöttek Ausztráliából, hetente egy, olykor kettő, azokat is a szomszédasszony bontotta és olvasta fel. Annus végtelen síkságokról írt, tágas tájról, ami igazán apukának való, mert ördögszekeret kerget rajta a szél, meg arról, hogy megvan mindenük, tehát apukának is meglenne mindene.

Az öreg nem moccan, de a szomszédasszony a lelkére beszélt, szívós volt, mint a pióca, noszogatta unos-untalan. Végül mégiscsak összeszedte magát. Beadta a kérvényeket – és simán megkapta az engedélyt.

Egyetlen kizáróképpel indult a repülőterre. Bekopogott a szomszédasszonyhoz elköszönni, az pedig megígérte, hogy vigyáz a lakásra. – A kulcs? – kérdezte. – Jó helyen van – felelte az öreg, és a zsebére csapott. Azután kilépett a házból, megindult a Thököly út felé, megállt a sarkon, a rácsos csatornanyílás fölött, és beleejtette a kulcsot.

A lánya Sydneyben várta a repülőtéren, tizennyolc éve most látta először; átölelte, az orrát a ráncokból előserkenő borostához dörgölte, és azt mondta: – Semmit sem változott, apuka. – Az öreg majdnem azt felelte: „Te viszont igen”, de lenyelte, és inkább megkérdezte: – Na, hol az a ház?

– Egy kicsit odébb.

Felültek egy másik gépre, repültek még három órát, azután átszálltak a vidéki reptér előtt várakozó Land Rover terepjáróba, és zötyögtek még ötöt. Átvágtak a láthatárig nyúló, vörhenyes porsivatagon, az ötórás út alatt összesen három kocsi jött szembe, három pótkocsis óriáskamion, ám a vidék nem volt sem élettelen, sem moccsatlan: a forró, bozótos síkságon rőt porfelhőket kavart a szél, és ezerszámra hajtotta a szárazon zörgő ördögszekeret.

– Nem megmondtam, apuka?

Végül tábla tűnt fel az útszélen, sárga pléh, rajta félméteres betűk: TIBOONDA.

– Itt vagyunk, apuka.

Nyugat-Ausztráliában terpeszkedett ez a település, ha egyáltalán annak lehet nevezni, a Gibson-sivatagban, mely talán felfedezőjéről, talán első szomszár halt áldozatáról kapta a nevét. Az egyforma, romladozó faházikók halmazát egy kiböngészhetetlen nevű törzsi terület központjaként jelölte a térkép. Erre a vidékre gyűjtötte az állam a vadászterületekről elűzött és egy időben merész vadászból menekülő vaddá alakított őslakosok maradék törzseit. Maroknyi törzsecskék voltak ezek, valójában inkább nagycsaládok. A vadembervadászatokat követő, szálanommal és némi lelkifurdalással elegendő kormányzati jó szándék házakat építtetett a túlélőknek, melyeket az őslakók nem tudtak és nem is akartak használni. Inkább a szabadban háltak, a szobákban kevéske vagyontárgyukat őrizték. Idővel az állam vezetése úgy döntött, most már annyira embernek számítanak, hogy orvos is jár nekik. A szétszórt törzsi központokban házat emeltek a leendő orvosnak, minden igényt kielégítő, tágas szolgálati lakást – csak nem volt, aki beköltözzék.

Dr. Kövecses megérkezése után évekig küzdött az ausztrál hatóságokkal diplomája elfogadtatásáért. Az olyasfajta érvek és a hozzájuk kapcsolódó iratok, igazolások, hogy Budapesten osztályvezető főorvos volt, hogy fiatal kora ellenére országos hírű nőgyógyásznak számított, és tucatnyi közleménye jelent meg az Orvosi Hetilapban, sem

Új-Dél-Wales, sem Queensland államok orvoskamarájának szívét nem lágyították meg. Dr. Kövecses megérkezése után négy évvel még mindig egy sydneyi kórház műtőlegényeként kereste az emigránsok igen vékonyan vajazott kenyerét, noha többet tudott azoknál, akiknek keze alá tolta az előaltatott betegeket, s olykor felszisszent a balfogások láttán, amivel csak tovább nehezítette amúgy sem könnyű helyzetét. Már-már felhagyott a reménnyel, és Annussal együtt újra az atlaszt böngészte, mint '56 karácsonján, a magyar határ menti osztrák menekülttáborban. Vissza Európába? Vagy tovább? Szingapúr? Fülöp-szigetek? Új-Zéland? Le a térképről? Ekkor érkezett a megkésett válasz a már-már elfeledett kérvényre Nyugat-Ausztráliából, melynek egészségügyi hatóságai a törzsi területeken kialakult nyomasztó orvoshiány hatására megértőbbnek bizonyultak az eddigre dr. Coves-zé asszimilált dr. Kövecessel szemben, mint a többiek.

Az ajánlat világos volt: ha elfogadja a törzsi központban kínált állást, munkája mellett elvégezhet egy hároméves kiegészítő tanfolyamot a Nyugat-Ausztráliai Állami Egyetemen, miáltal ismét diplomás orvosnak tekintheti magát. És mivel munkahelye közel ezer kilométerre fekszik az egyetemtől, kap egy betegszállításra is alkalmas szolgálati repülőgépet.

Annus még ott tartott, hogy „te jó isten, csak nem fogsz nekem állandóan röpködni?”, amikor férje már be is fejezte a csomagolást.

Tiboondában szinte állandóan fújt a szél. De látszatja nem volt, nem enyhítette a decemberi nappalok őrjítő forróságát, és nem oszlatta el a júliusi télesteiken nagy ritkán a sivatagra ereszkedő ködöt sem.

Dr. Kövecses repülővel járt az egyetemre. Elvégezte, lediplomázott újra, rákapott a kis kétfedelű masinára, azzal járt a törzsi terület végvidékeire. Tulajdonképpen körzeti orvos volt, körzete hosszában ötszáz, keresztben háromszáz kilométer, alig nagyobb Magyarországnál. Néha napokig nem került haza. Annus egyedül volt, és úgy érezte, lassanként megtébolyodik, ha nem beszélhet valakivel.

– Ugye milyen szép, apuka?

Konok Ignác a vörös végtelent nézte a kopott kék ház tornácáról. A lépcsőfeljárónál lassan gyülekeztek a közeli bódék lakói. Ritkán járt erre idegen, jól megnéztek maguknak minden jövevényt. Ahogy ezt a görbe, inas, csontos, nagy orrú fehér embert is, aki bozontos ősz szemöldöke alól vizslatta őket, és furcsálkodott. A bódék lakói feketék voltak, alacsonyak, arcuk, orruk széles, lapos, a hajuk kemény, göndör; egyesek ágyékkötőt hordtak, mások rövidnadrágot, az asszonyok félmeztelenül jártak, a férfiak tarka pálcákat viseltek orrcimpájukban, a fejükön viszont baseballsapkát.

– Hát ezek? – kérdezte Konok Ignác.

– A szomszédaink – mondta Annus.

– Jó napot – biccentett feléjük az öreg.

A szomszédok széles mosollyal bólogattak, oly szaporán és hevesen, hogy egyikük fejéről leesett a baseballsapka.

Kezdetben az öreg jól viselte a tiboondai életet. Tett-vett a ház körül, örült, hogy talált néhány használható szerszámot, másokat pedig meghozatott a vejével a törzsi terület ellátására szolgáló távoli raktárból. Megjavítgatta a tornác oszlopait, sőt egy közeli őslakosvityilló földre lógó deszkáit is a helyükre ütötte. A ház gazdája érdeklődve figyelte a nagy orrú fehér ember buzgalmát, bár sok értelmét nem látta. Konok Ignác hamarosan ráébredt, hogy nincs is.

Vándor volt a csontja velejéig, akkor is, ha hosszabb időre, néha évekre, évtizedek-

re megállapodott itt-ott, mondjuk a Csikágóban vagy Tiboondában. Vándor volt, mindig útra kész, vérében a kíváncsiság a mindig ideiglenes táborhely és lakói iránt.

Megkérdezte a lányát, miféle járművet használnak az őslakók.

- Hogyhogy? Autót, buszt, repülőt. Mint mi.
- De a sajátjuk. Amit a fehér emberek előtt használtak. Kocsi vagy szekér.
- Gyalog járnak.
- A nagyobb terhekhez kell a kocsi.
- Nincs nagyobb terhük. És nincs igavonó állatuk.
- Akkor maguk húzzák.
- Legyen erős, apuka. Nem találták föl a kereket.

Konok Ignác elveszítette érdeklődését az őslakók iránt.

De kirándulni még szeretett. Hétvégén Annus elvitte erre-arra – Konok Ignác egy darabig élvezte a tágasságot és a szabadon száguldó szelet. Azután már nem. Egyszer a veje elvitte a kis kétfedelű gépen egy tóhoz, vagyis a helyéhez. Időszakos tó volt, mely csak az esőzésekkel telik meg vízzel, csak hogy már évek óta nem esett. A száraz tó csupán hosszúkás horpadás a sivatagban, a medret semmi nem különböztette meg a parttól, mindkettő ritka bozotos, vörös, poros. Így azután csak a neve tetszett. Úgy hívták: Lake Disappointment.

– Csalódás-tó – fordította Annus.

Talán a repülőgépes kirándulást követően mondta az öreg először: – Borzalom.

Azután egyre gyakrabban mondta, és idővel már semmi mást nem lehetett hallani tőle.

– Megőrülök az apádtól – mondta dr. Kövecses, és felült a repülőgépére. Azt mondta, valami baj van vele, szerelőhöz kell vinni, eltart a dolog néhány napig. Egyre ritkábban jött haza.

– Ne csinálja ezt, apuka. Megbolondulok – kérte Annus.

Konok Ignác csak ingott a nádfonatú hintaszéken, ha hátralendült, a fakókék deszkafalat látta, ha előre, akkor a düledező fabódékat, a poros, vörös végtelent meg a három meztelen, kavicsdobáló kölyköt és a céltáblául szolgáló lyukas pléhvödrot: – Borzalom.

*

Új világ nyílt Szilman Rezső előtt: csalogató, ígéretes, melyben már lehetséges és érdemes, sőt talán kötelező kihúzott derékkal, emelt fővel járni. Újra bajuszt növesztett – két vége a száj vonala alá konyult. Kifestette és két-három hónap alatt berendezte otthonát.

Nők tűntek föl a láthatáron, nők, akik eddig levegőnek nézték. A Piacfelügyelőség titkárnői szinte versengtek, hogy felszaladhasanak hozzá – egyszerre mindről kiderült, hogy gyakran jár arrafelé –, és lakberendezési tanácsokat adhassanak. Noha a környék nem nyerte meg tetszésüket – csoda lett volna, ha valakinek megdobbán a szíve a Százház utca láttán –, hanem a lakás! Azt mondták: helyes. Édes. Aranyos. Sőt, Kinga, aki a frissáru-osztályon dolgozott, s akinek hosszú, egyenes haja szinte befödte az íróasztalt, és rendszerint a földre sodorta róla a számlákat, még azt is megkocskáztatta: cuki. És maradt. Előbb egy délutánra, majd némi ügyetlenül mímelt szabódás után éjszakára. Reggel Szilman az ablakból nézte, amint távolodik a csorba járdán, és hajának mézszőkéje szinte fölfényezi az unottan hámló falakat. Úgy érezte: most jó. Ennél többet nem adhat az élet. Mintha ez a mézszín ragyogás oszlatta volna el végleg a jánoshalmi mező savós ködének maradékát.

Néhány hét múlva, amikor a kusza fogú, olajos bőrű, alacsony emberke becsöngedett, Kinga nyitott ajtót, de már ment is, késésben volt. A jövevény benyomult, és bármilyen apró volt, handabandázása szinte teljesen kitöltötte a lakást. Szilman félig öltözötten szedelődzködött. Nem vette jó néven a támadást, de első gondolata az volt, hogy talán még mindig a lakásosztályról nyaggatják, így azután nem engedte szabadjára ingerültségét.

Az olajos bőrű raccsolva hadart, izgágán, zavarosan, háromszor is nekihuzakodott, mire Szilman megértette, mit akar.

Tulajdonképpen Konok Ignácot keresi. Persze nem őt, tudja jól, hogy disszidált, ahogyan mondani szokás, de ronda szó, istenem. Hanem a hagyatékát, mármint nem úgy, mert tudja, hogy él, tartsa meg az isten jó erőben, egészségben, hanem amit itt hagyott. Ha ugyan. Ő ugyanis a Bábszínházból jött. Ahol nyugdíjasként Konok Ignác is dolgozott, a bábkészítőműhelyben, a famunkán, az asztalosoknál, vagyis mindenütt, mert aranykezü ember volt. Ő faragta a teljes János vitézt, az kérem nem gyerekjáték, majdnem háromszáz báb szerepel az előadásban, tessék csak belegondolni, huszárok, zsványok, hajó, griffmadár, sárkány, tessék egyszer eljönni, egyetlen szavába kerül, jegy a pénztárban, nem akárki a Konok Ignác. Ő csinálta a Hány Jánost, az is megvan kétszáz figura. És micsoda! Pont erről lenne szó, a Hány Jánosról. Mert amikor előlép az obsitos, és eléneklei, hogy „Felszántom a császár udvarát, belévetem hazám búbját”, akkor a színen megjelenik a császár hintaja, jobb hátul be, bal hátul ki, erre Hány folytatja, hogy „Hadd tudja meg császár felsége, mi terem a magyar szívébe”, akkor ugye bal elől be, középen megáll, és a versszak végén takkra nyílik az ajtó, kiszáll a császár, korona, palást satöbbi, de nem őrá van szó, hanem a hintóról. Kicsi volt, de hibátlan. Három ember mozgatta a háttérből. Hat fából faragott fekete báblovacska húzta, de a feje mindegyiknek más, a lószerszám tökéletes, minden szíj meg rojt a helyén, a hintó kerekei forogtak, mint a parancsolat, a tengely fordult, az ajtó nyílt. Az oldalára meg fel volt festve a Habsburg-címer, nemcsak a sas két feje látszott, hanem minden egyes karma is. Na, így dolgozott a Konok Ignác.

Szilman indult volna, de az olajos bőrű nem hagyta annyiban, dőlt belőle a szó, szinte falhoz szegte, sarokba szorította.

Az öreg is tudta ám, hogy ez a hintó kivételes, szinte sajnálta, hogy odaadta a színháznak, jó vicc, nem odaadta, hanem a színháznak készítette, ugye, megrendelésre, na mindegy, nekiállt, hogy csinál egy másikat, mondjuk tartalékba, persze nem másolatot, arra nem állt rá a keze, minden lovat másmilyenre faragott, de a lényeg a lényeg: a tartalékot hazahozta.

Elhallgatott, és várakozón nézett Szilman Rezsőre.

– Nem tud hola véletlenül? – raccsolta reménykedve. – Nem hagyta itt az öheg?

Szilman tuszkolta volna kifelé a bőbeszédű emberkét, már-már odavetette volna, hogy maradt itt egy vagonra való kiskocsi, majd holnap lemegy a pincébe, felhoz néhányat, lehet választani, de most mennie kell, elkésik, ám hirtelen óvatossá lett, talán megérezte valamit. És azt kérdezte:

– Mi történt a hintóval? Eltört?

– Amit a Konok Ignác csinál, az nem töhik. – És beszélt tovább, sóhajtozva, nyögdeselve. Ugyanis csak mostanában derült ki a baj. Elég régóta nem játszották a Hány Jánost, de kitűzték újra, végül is repertoárdarab, az a dolga, hogy menjen, ő az ügyelő, azelőtt dramaturg volt, de kitűrták a helyéről, hogy állítólag túl vonalas, kénytelen volt szakmát váltani, aljas fúrás, ilyen is csak nálunk fordulhat elő, de hagyjuk, ez egy má-

sik történet. Egyszóval számba vette a bábokat, kellékeket, ahogyan ilyenkor szokás, és... nincs meg a hintó. Az igazgató nyomozást rendelt el, nem jutott semmire, azután jött a rendőrség, na, azok nem voltak szívbjajosak, faggatóztak, kutakodtak, fenyegették, öt perc alatt kiderült, hogy az egyik díszítő a ludas. Eladta a hintót. Egy amerikás magyarnak, aki a Gellértben lakik. Kétezer dollárért.

– Két... – Szilmannak elakadt a szava.

– Ja. Dolláh. Ki gondolta volna, mi?

És sopánkodott tovább: igaz, hogy megcsípték az amerikást, valami bogaras fickó, gyűjtő vagy ilyesmi, azt mondja, már feladta a kiskocsit postán Kaliforniába, hajón megy, valahol az óceánon van éppen, most huzakodnak a rendőrséggel, hogy ez bűncselekmény-e vagy sem, de rajta ez nem segít. Holnapután előadás, ki van tűzve, minden jegy eladva, és nincsen hintó, ráadásul egy díszítővel kevesebb, mert azt ugye elcsapták rögtön.

– Szóval a másik... amit szóhakozásból csinált az öheg... hogy nem hagyta-e itt vetetlenül?

– Nem – mondta Szilman Rezső.

– Nem hagyott itt semmit?

– Ágyat, asztalt, széket. De azt elárverezték.

Két nap múlva, szombat délután elvitte a bátyja kislányát a Bábszínházba, és megnézte a Hány Jánost.

Amikor a vitéz obsitos előlépett, és azt énekelte, „Felszántom a császár udvarát, belevetem hazám búbját”, megjelent a bábcászár, jobb hátul be, bal hátul ki, Hány folytatta, „Hadd tudja meg császár felsége, mi terem a magyar szívébe”, mire a császár bal elöl be, középen megállt, ragyogott rajta az aranykorona, csillámlott az aranszálás palást, és azt mondta: „De szépen dalolsz, fiam!”

A gyerekek tapsoltak, újrátak, nem hiányzott a hintó senkinek.

Szilman hazavitte a kislányt, és elment a Gellértbe. Három amerikai lakott a szállodában, Mr. Doe, Mrs. O’Ryan és Mr. Pongor. Utóbbi éppen a gyógyfürdőben időzött. Szilmannak hirtelen fürödhetnékje támadt – bérelt egy úszónadrágot, és az öltöző felé indult.

Este együtt vacsorázott Mr. Pongorral a Gellért éttermében. Törékeny ember volt, ősz, nem éppen fiatal. A bal szeme üveg, ám a jobbal olyan kutatóan, már-már kötekedően bámult mindenkire, mintha pótolni akarná elveszett szemének erejét, s igyekeznék elhíttetni, hogy ezzel az eggyel is vesékbe lát. Úgy faggatta Szilmant, mintha rendőrőrszobán ülnének, nem étteremben. Tudni akart mindent erről a langaléta, gyors pillantású, simulékony, fekete bajszos fiatalemberről, aki igen körmönfontan fogalmaz, viselkedése a túlzott óvatosság és a rosszul leplezett mohóság különös keveréke, és azt sejteti, hogy tudna még szerezni a Bábszínházból vásárolt játék hintóhoz hasonlókát.

Mr. Pongor csak annyit árult el magáról, hogy még a háború előtt ment külföldre, nem Magyarországról, hanem Romániából, bejárta a fél világot, és most éppen amerikai, de semmi sem örök. Hogy mivel foglalkozik? „Biznisz”. Sőt: „biznic”. Erős akcentussal beszélt, kereste a szavakat, és odavetőleg megjegyezte, hogy nem magyar az anyanyelve. Sőt tulajdonképpen egyáltalán nincs anyanyelve. Tiszta haszon. Két tucat nyelven beszél, és egyikhez sincs a kellenél több köze – így jobban megy a biznic.

A kiskocsik nagyon érdekelték. Szilman nem fedte föl a kártyáit. Nem szívesen látta volna a félszeműt a Százház utcában, az meg azt mondta, hogy a szálloda sem az

igazi most, hogy a rendőrség zaklatja, ráadásul teljesen jogtalanul, hiszen nem műtárgyról van szó, csupán modellről, gyerekjátékról, hát akkor? A Margitszigetre beszéltek meg a találkozót, a szökőkút mellett, a szabadban, nincs ebben semmi titkos.

Szilman fölhozta a pincéből Konok Ignác hagyatékának egy részét, letisztogatta a kocsikat, lovacskákat, taláalomra kiválasztott hármat, és egy sportszatyorban kivitte a szigetre. Mr. Pongor el volt bűvölve. A két hintó és a cséza oldalán egy-egy címer. A félszemű nehézkes kiejtéssel sorolta a címereket birtokló nemesi famíliákat: Kubinyi, Berzeviczy, Tahy. Azután megjegyezte, hogy mindhárom nemzetség felső-magyarországi, és feddően kérdezte: – Erdélyi nincs?

Szilman nemhogy a választ nem tudta, a kérdést sem értette. Fogalma sem volt a címerekről, törzsökös famíliákról, a nemesi múlt tökéletesen hidegen hagyta. Azután lassanként derengeni kezdett valami a félszemű megjegyzéseiből. Ha nem állt is össze a kép, de megsejtette, miről van szó, és mi a tét. Mr. Pongor valamiféle külföldre szakadt, jog- és birtokfosztott arisztokrata családok világszövetségével állt kapcsolatban. És úgy tűnt, e szövetség tagjai akár komoly összegeket is áldoznak elillant dicsőségük relikviáiért. Mr. Pongor e családok rég megsemmisült nagyúri hintainak pontos mását vélte felfedezni Konok Ignác munkáiban. Óvatosan faggatózott a kiskocsik készítőjéről – tudhatott valamit az öregről. Szilman hallgatott, nem árulta el, hogyan jutott kincseihez, várta az ajánlatot. Megrendítő ajánlat volt. Szilman mégsem mondott rögtön igent, a Piacfelügyelőség jó iskola volt, ő pedig jó diák, tudta, hogy alku nélkül nem ember az ember, és alkudott, és nemhiába. Majdnem kétszeresére srófolta az árat. Megsaccolni sem merete, mennyit kaphat Mr. Pongor a hintókért, ha ennyit fizet értük.

Már a zsebében volt a pénz, az összehengergetett zöld bankók szinte égtek a bőrét a szöveten át, és a félszemű már éppen megragadta a sportszatyor fülét, amikor Szilman nem bírta féken tartani értetlenségét és kíváncsiságát: – Tulajdonképpen miért?

A félszemű dűnyögött valamit, hogy ez itten a sorozatgyártott szemét világa, a fröccsöntött műanyagoké, meg hogy csak az egyedi tárgyaknak van értékük, a kézi munka megfizethetetlen – azután legyintett: – Majd megtanulja te is, Mr. Szilman, mikor már lesz késő.

Mielőtt elindult volna a sportszatyorral a margitszigeti Casino felé, megjegyezte, hogy kéthavonként jön Magyarországra, és mindig a Gellértben száll meg. És ha netán újabb kiskocsik kerülnének elő...

Otthon Szilman kitergette a padlóra a zöld bankjegyeket. Dollárba borult a szoba. Újra meg újra átszámolta a húszasokat, ötveneseket, százasokat, újra meg újra a fejét rázta, nem, ez lehetetlen, és kezdte a számolást előlről.

Amikor kopogtak az ajtón, keze-lába elszibbadt a rémülettől, összekapkodta a pénzt, és begyömöszölte egy szűk nyakú vázába, amit Kingától kapott ajándékba. Biztos volt benne, hogy rendőr áll a gangon. A szomszédasszony volt. Egy képeslapot tartott a kezében: – Nézze csak, írt a Konok bácsi!

A lap közepén vízszintes vonal, fölötte fakó, üres ég, alatta vörhenyes, üres síkság. A hátán tarka bélyegek kengurukkal és koalákkal, egy lila pecséten a cím, meg öreges, szálkás betűk, két kurta szó: „Üdvözlet Tiboondából”.

*

Előre-hátra lengett a hintaszék a tornácon, évek óta előre-hátra. Konok Ignác előtt képek peregték a deszkafalon, mint valami szabadtéri moziban, régiek, homályosak, repedezettek. A dicsőszentmártoni műhely, ahol tanonckodott. Noha tulajdonképpen

bognárnak adták, a tágas szín – már-már csarnok – nem csupán bognárműhely volt, hanem valóságos kocsigyár, javítottak és készítettek ott mindent, ami keréken gurult, és nem motor hajtotta, megfordult a féltucatnyi mester és kétannyi segéd keze alatt taliga, parasztszekér, hintó. Hamar kiderült, hogy Konok Ignácnak aranyból van a keze, más két év alatt lett tanoncból segéd, neki egy is elég volt hozzá, és még csak kamaszodott, amikor már olyan munkákat bízta rá, amilyeneket tapasztalt mesterekre szokás. Megjárta a színt fél Erdély minden nevezetesebb ló vontta járműve, az úri hintók közt akadt másfél száz éves is, olyan, aminek egyetlen darabja sem volt már eredeti, szálkáról szálkára kicserélték az idők során. Konok Ignác nemcsak értette a munkáját, hanem szerette is, és nemegyszer bent aludt a színben valamelyik bricska lószőrrel tömött ülésén. A kisujjában volt az abroncshajlítás, a keréktalpszerkesztés, készített és javított mindenféle járműhöz mindenféle alkatrészt, rakoncát, lajtorját, saroglyát és löcsgúzszt, faragott kőrisfából kerékagyat, szilfából küllőt, és szagról megérezte, ha a beszállítók hamisítják a kocsikenőcsöt, és mésszappan helyett olcsó súlypátot csempésznek bele. Az ebédszünetekben új formájú, szokatlan szerkezeteket vetett papírra, mint aki nem vette észre, hogy a hintók és szekerek fölött eljárt az idő, és a tulajdonos többé nem homokfutón, hanem automobilon érkezik a gyárba.

A rajzait büszkén mutogatta fűnek-fának.

– No – mondta a hatkerékű szekér tervére a munkavezető. – Nono. – Nem tudni, mondott volna-e egyebet is, mert az udvaron üvöltés harsant; egy kétbalkezes, vékonydongájú tanoncgyerek rosszul szorította a présbe a hosszú deszkát, melyből idővel egy homokfutó sárhányóját hajlították volna. A deszka elszabadult, visszavágott, fejbe találta a gyereket, odacsődült mindenki. Dőlt az arcából a vér, és üvöltött, mint aki halálán van. A bal szeme odalett. Amikor úgy-ahogy felgyógyult, és munkára jelentkezett, még a műhelyből is elküldték volna némi bánatpénzzel, mert a munkavezetőnek az volt a meggyőződése, hogy jó bognár csak térlátással lehet az ember, azért adott az úr az embernek két szemet, hogy térlátása legyen. Ki is dobták volna, ha Konok meg nem szánja a szerencsétlent. Meggyőzte a munkavezetőt: rendes segédet farag belőle így is. Kinövi magát a nyomorult, majd meglátja, hiszen akinek fogytéka van, kétszer úgy igyekszik, mint más. A gyerek hosszan hálálkodott: nem is tudja, mi lett volna vele, ha Konok Ignác meg nem segíti. Félig román volt, félig szász, a magyart úgy törte, hogy hallgatni is rossz, és elsírta, hogy ő a családban az egyetlen kereső, a többiek nála is nyavalyásabbak. Leste Konok Ignác minden szavát. Ugrott egy szemöldökrándításra. Rendes bognár mégsem lett belőle, csak igyekvő kontár. Vagy a munkavezetőnek volt igaza, vagy egyszerűen csak kétbalkezesnek született a kis csenevész.

– Borzalom – mondta az öreg.

– Megbolondulok magától, apuka – felelte Annus.

Pedig ezúttal nem a sivatagra értette Konok Ignác, hanem a következő képre. A ploesti-i vasúti járműjavítóra. Ott már a román impérium idején dolgozott, miután a dicsőszentmártoni kocsigyárra ráfűjt a történelem, s ahány mester, segéd vagy tanonc volt benne, annyifelé repült. A tulajdonost Magyarországra, a félszemű balfácánt a tengerentúlra röpítette a szél, bár a munkavezető fogadást ajánlott, hogy amilyen ügyefogyott a kölyök, útközben beleesik az óceánba, és megfullad. Konok Ignác a küllőkkel kapcsolatos szaktudását a mozdonykerekek javításánál kamatoztatta. Valóban borzalmas hely volt. Bele kellett süketülni a keréksajtó meg a gyűrűhengerlő állandó dübörgésébe. És a gépzajnál már csak a járműjavító melletti barakkosor volt rosszabb, melynek egyik földes szobájában szülte neki Rózsika Győzőt, aki Victorra változtatta

a nevét, és húsz éve, amikor utoljára hallott róla, Constantában ült sikkasztásért, aztán Gézát, aki egy évet élt és végül Annust, aki most itt sertepertél a Gibson-sivatagban a tornácon. Konok nem bírta a folytonos gépdörejt és a folytonos gyereksírást, fűtőnek állt, azután mozdonyvezető lett, és a következő másfél évtizedet vonatokon töltötte, folytonosan úton. Voltak évek, amikor Rózsika kihozta a gyerekeket az állomásra, hogy legalább addig lássák az apjukat, amíg a mozdony vizet vesz.

Vonatok vonultak a kék deszkafalon, pöfögő gőzösök és végtelen sínek. Konok átvonatozta a háborút, katonákat szállított, németet, románt, magyart, végül orosz; hadianyagot és foglyot, és Auschwitz felé döcögő halálvonatot is – noha ő csak utóbb tudta meg, mi volt a végállomás, mert a mozdonyt a határon lecsérték. Ekkor éppen a Magyar Államvasutak alkalmazottja volt. Azután ismét a Román Államvasutaké. Zakattolt, zötyögött, döcögött, vitt utast, szenet, talpfát, embert, olajat, sódert, harckocsit, foglyot és foglyot újra, mert azt mindig kellett, és ő vezette a nemzetközi személyt, amivel Annus Budapestre utazott, hogy meghúzza magát Rózsika egy távoli rokonánál Alsórákoson, albérletben, kosztos diáklányként, amíg elvégzi az egészségügyi szakközépiskolát. Annus a Keletiben kiszállt a másodosztályról, előregyalogolt a szerelvény mentén a mozdonyig, és ott elbúcsúzott az apjától.

Ezt követően csak nyaranta látta, azután meg az esküvőjén, amikor hozzámment a nyári kórházi gyakorlaton meghódított fiatal orvoshoz, aki néhány nap eltéréssel vette kézhez a diplomát meg a házasságlevelet.

Dr. Kövecses már a nőgyógyászati osztály helyettes vezetője volt a Csikágó közepén terpeszkedő kórházban, mire befolyása addig terjedt, hogy – elunván az állandó nyüzást – megpróbált lakást szerezni felesége szüleinek a helyi tanácsnál. Palotát éppen séggel nem ígértek neki. Azt kérdezték, megfelelne-e a Százház utca. Rózsika berzenkedett, de Konok Ignác nem bánta. Végül is ott volt a Keleti egy karnyújtásnyira, akár azt is képzelhette, hogy majd egy éjjel, ha álmatlanul forgolódik az udvarról beáramló dohszagban, felöltözik, kilopószik a házból, balra fordul a Murányi utcán, a Versey utcán jobbra, onnan már csak egy ugrás az indulási csarnok, felkapaszkodik az első mozdonyra, és megy tovább. Moccannia sem kellett, az illúzió elég volt. Csak az állandó helyszűke ne nyomasztotta volna. A kucorgás. A húsz és fél négyzetméter.

– Borzalom.

– Miért csinálja ezt velem, apuka?

Már csak egy kép vetült a falra, a legszebb, a műhely. Mert hát nem lehetett elviselni sem a körömnyi lakást, sem a Román Államvasutak Budapestre postázott körömfeketényi nyugdíját. Munka kellett. A tágas műhely nyugalmat sugárzott és derűt – talán, mert az első feladat a Misimókus megkopott, lejátszott figuráinak felújítása volt. Még hozzá sem kezdett, amikor olajos bőrű, izgága kis ember sietett a gyalupadhoz, azt raccsolta, hogy ő a Bábszínház dramaturgja, és szeretné megkérni Konok kartársat, hogy a felújítás során fektessen a korábbinál nagyobb hangsúlyt a mókusok farkának színére. Az átlagmókusok farka, ugye, vörös, de a főhősé fekete. Ennek fontos dramaturgiai funkciója van. – Éhti kahtáhsam? – förmedt Konok Ignácra. – Misimókust a fahka teszi deviáns individualistává!

– Fekete lesz, mint a szurok – ígérte az öreg.

Szerette az asztalosműhelyt, a terem valamiképpen a dicsőszentmártoni színre emlékeztette, talán a forgács, a ragasztó szaga tette, talán az állandó kísértés, hogy ne menjen haza, inkább heveredjen le az egyik gyalupadra, és aludjon ott, akár valaha a bricskák lószőrrel tömött ülésén.

Ez a két dolog volt a legszebb az egészben, a szín meg a műhely. A kettő közti majd' ötven év, a vándorlás, zakatolás mintha csak arra szolgált volna, hogy eljusson innen oda, az egyiktől a másikig. És Konok Ignác magától értetődően kapcsolta össze a kettőt, amikor a Hány János figuráit készítvén a Zetéssy család hintájának pontos mását szerkesztette meg a bábczászár számára, természetesen a Habsburg-sast festve a Zetéssy-címer helyére. Ez volt a mestermunkája a dicsőszentmártoni színben: újjávarázsolta a tönkrement járművet, felújította minden küllőjét, lemezét, szegecsét. Erre kapta a mesterlevelét. Azután nézhette a művét éveket, mert a megrendelőnek nem volt pénze, és a műhelytulajdonos ottfogta a hintót az adósság fejében. Az udvaron állt, nagy melegben alatta hűsöltek a mesterek, végül a kocsigyárral együtt tűnt el a föld színéről.

A kétfejű sással álcázott, gőgösen pöffeszkedő, födeles, üveges Zetéssy-hintónak csodájára járt az egész Bábszínház. Konok Ignác nekifogott a következőnek. A Csomaközyek hintaja kisebb volt, egyszerűbb, de kecses és ízléses. Annak idején ez is megfordult a keze alatt, ezen csak kereket cserélt. És sorra jött a többi – mind, amit javított, amivel találkozott, amit látott. Újraéledt keze alatt a dicsőszentmártoni kocsigyár, eleven és kihalt családok hétköznapi és ünnepi hintái, könnyű homokfutók és bricskák, Bethlen-, Wesselényi-, Kemény-, Kabos-, Bagossy-címerek. És amikor kifogyott az ismerős járművekből, elment a könyvtárba, hetekig búvárkodott, képeket gyűjtött és adatokat, azután folytatta a sort, és elkészültek a Kubinyi-, Berzeviczy-, Tahy-, Becsky-, Semsey-, Zichy-hintók, és még és még és még. Hibátlan volt mind a hetvenhét.

– Ne menjünk el kirándulni, apuka? – kérdezte Annus. – Mielőtt mind megőrülünk a nyikorgásától.

*

Szilman kivette a nyári szabadságát, egy hétre a Balatonra vitte az aranyhajú Kingát. Füreden laktak a szállodában, esténként a legdrágább éttermekbe jártak, éjszakánként a mulatókba, költek, ahogyan csak a hetvenes évek engedték, és a „nur für dollar” táblák sem állták útjukat. Kinga egyszer óvatosan érdeklődött, hogy mindez miből, és Szilman éppoly óvatosan azt felelte: örökölt. Az utolsó este a Csopak felé ringatózó Helka nevű sétahajón egy üveg pezsgő után Kinga megkérdezte a férfit, nem jutott-e még eszébe, hogy feleségül kellene vennie őt, és Szilman azt felelte, de, eszébe jutott, csak elhessegette a gondolatot. Hazafelé már külön vonattal utaztak.

Otthon Szilman fellajstromozta a címereket, beleásta magát a heraldikába, kitanulta, hogy mi a pajzs, mező, harántosztás, sisak, mit jelképeznek a mesteralakok, a főnix, a griff, az unikornis, és hogy az olyan címereken, ahol a mesteralak ragadozásra nyújtja mellső lábait, a jobb mancs mindig feljebb van, mint a bal.

Listát készített arról, melyik játék hintó eredetije melyik famíliáé lehetett, utánajárt e családok történetének, tudta, mikor és milyen körülmények közt szerezték nemeségüket, hány ágra bomlottak, melyik ütközetben kinek a zászlaja alatt véreztek, kapták vagy vették a rangjukat, ott voltak-e Mohácsnál, kurucnak vagy labancnak álltak-e, kihaltak vagy elevenek, tudott róluk hasznost és haszontalant – mindent, amit a Széchényi Könyvtár oklevéltára tudni engedett.

A következő négy hintócskát már fölényes szakismereteinek birtokában szállította ősszel a Gellértbe. És tovább srófolta az árat.

– Ne feszítse túl a húrt – intette Mr. Pongor, míg átnyújtotta a gumival összefogott zöld bankjegyhengert. És újra érdeklődött: van-e valami hír Konok Ignácról.

– Talán nem is él már – mondta Szilman.

– Talán – felelte Mr. Pongor, és lehunyta ép szemét, a másik, az üveg nyitva maradt, és Szilmanra meredt.

Maradt még játék hintó a pincében bőszéggel. Éppen hetven. Szilman osztott-szorított, tervet készített.

A Százház utcát meg akarta tartani mindenképpen, mert úgy érezte, a hintóknak ott a helyük, és nem is tudná észrevétlenül átszállítani őket máshová. De tágasabb lakhelyre vágyott, ahol a mézhajú Kinga utóda, az apródfrizurás, szagérzékeny Emma is jól érzi magát, aki nem bírta elviselni az udvarról éjszakánként bezúduló dohos levegőt.

– Szeretne továbblépni, mi? – kérdezte a lakáshivatali előadó, aki időközben tovább kopaszodott, de egyéb érdemleges változás nem történt; mintha azóta, hogy Szilman utoljára ott járt, ki nem tette volna lábát a szűk irodából. – Hát nem sok jóval kecsegtethetem.

Szilman egy borítékot tett az asztalra.

– Csak nem képzeli – háborodott fel az Úr angyala, Szilman egykori jótévője –, csak nem képzeli, hogy én...?

– Dehogyan képelem – szabadkozott Szilman, és tenyerével lefedte a borítékot. Rövid csönd támadt, óvatosan folytatta, és míg beszélt, centiről centire haladva lehúzta kezét a borítékról: – Nem vagyok én nagyravagyó. És nem szeretnék messzire menni. Csak itt a környéken valamit... például a Bethlen és a Damjanich utca sarkán...

– Az a Zichy-ház – mondta az előadó. – Az egyetlen igazi palota a Csikágóban. Lehetetlen.

Szilman rátenyerelt a borítéokra.

– Sajnálom – mondta az Úr angyala –, akkor is lehetetlen. Viszont a Bethlen tér... ott éppen üresedés van. Kettő is. Igazán szép ház.

– Hányas szám? – kérdezte Szilman.

Csodálatos évek következtek. Pontosan három. Szilman kéthavonta eljárt a Gellértszigetre, átadott három-négy gondosan letisztogatott játék hintót, mindannyiszor megemléztette, hogy egyre nagyobb nehézségek árán jut hozzájuk, és elszántan hallgatott a beszerzési forrásról. Mr. Pongor mindannyiszor megdicsérte az árut, és változatlanul titokban tartotta, hogy kinek és mennyiért adja tovább. Az ár egy szűk sávon belül ingadozott, de az összeg mesés volt.

A szagérzékeny Emmát az őzikepillantású, ám pénzügyekben vadászkutya-szimatú Kata követte. Olykor nem egyedül laktak Szilman szívében, ám nem tudtak egymásról, így azután békében megfértek egymással.

Szilman még mindig a Piacfelügyelőségen dolgozott, s ott szerzett terepismerete aranyat ért.

Kisebbségi standokkal kezdte a piacokon. Azután a vásárcsarnokokban folytatta, bódék, tenyérnyi üzletek bérleti jogával. Terjeszkedett szüntelenül, Budapesten és vidéken. A piacok melletti italmérések, presszók, éttermek következtek. Hálót szőtt, akár valami fölöttébb kreatív pók. Vigyáznia kellett, hogy szerteágazó tulajdonjogai szemet ne szúrjanak az egyenlőség illúzióját ápolgató hatóságoknak, s ő vigyázott is – a Piacfelügyelőség két legjobb ügyvédje haladt előtte, bozótívágó késsel nyitottak utat a jog dzsungelében.

A hetvenes évek szacharinos, citrompótlós műtéja lefolyt a történelem csatornáján, és a láthatáron feltűntek a nyögvenyelős nyolcvanas évek. Egy távoli, fölfoghatatlan háborúval köszöntöttek be: a Vörös Hadsereg, mely saját tervezésű golyósórójával örökre beírta magát Szilman emlékezetébe, egy Kabul melletti hegyszoros kopár

hágóin vértett valami beláthatatlan cél érdekében, és a nyugati világ valami szinten beláthatatlan oknál fogva igen rossz néven vette ezt. Itthon azonban öröndetes, újszerű törvények léptek életbe: ettől kezdve Szilman annyi tulajdont szerezhetett, amennyit csak akart – és ő akart. Kéthavonta szállította a hintókat, és a nyereséget nyomban befektette. Birodalom formálódott a keze alatt, mely koszlott bódékból, szakadt standokból állt, de akkor is: birodalom volt. Közel ötven üzlet és elárúsítóhely fölött rendelkezett, és kéttucatnyi piac menti kispiszkost mondhatott a magáénak. Ha megszerzett egy újat, nyomban meglátogatta. Legújabb szerzeményét vette birtokba éppen – egy alagsori kocsmát, melyet főleg a Garay piac rakodói látogattak –, amikor feltűnt neki a csapos. A söntéspultnak támaszkodott, vakaródzott – a puffedt arc, a vizes szempár ismerős.

– Derdák – mondta Szilman.

– Mi van? – böffentett a volt százados, akinek évekkal azelőtt intett búcsút a néphadsereg.

– Álljon egyenesen, ha velem beszél.

Derdák fölfortyant volna, ám a pultnál pizsmogó pincér sűgött neki valamit. Nehézkesen kihúzta magát: – Igenis.

– Maga itt lopja a napot, amikor szövetségeseink Kabul kapuinál állnak?! Ott volna a helye!

– Hogyan, kérem? – A vizes szempár erőlködve hunyorgott. A volt százados egyik lábáról a másikra állt.

Az új tulajdonos átvette a leltárt, néhány szót váltott a felügyelőségi ügyvéddel, és már távozóban volt, felfelé lépkedett a pinchehelyiség lépcsőin, amikor az elhízott csapos hitetlenkedve, tétován utánaszólt: – Szilman?

Ő meg visszafordult a lépcsőről.

– Aztán megbecsülje magát, Derdák. Ne legyen magára panasz. Értve?

– Igenis.

*

– Rendben, ezt még megpróbáljuk, azután elég – mondta dr. Kövecses.

– Hogyhogy elég? – kérdezte Annus. – Mi az, hogy elég? Akkor is az apám!

A Land Rover negyedik órája zötyögött a Gibson-sivatagban. A repülőgép szerelőnél volt, azért fanyalodtak a terepjáróra. Az öreg hátul ült, a vörös síkságot bámulta, és néha elmormogta, amit szokott.

Dr. Kövecses meg a felesége szórakozni vitte a közelinek számító városkába. Úgy hívták, Bundanyabba. Éppolyan taszító hely volt, mint a neve. Dr. Kövecses és a felesége járt itt már tiboondai tartózkodásuk kezdetén, amikor még élt bennük a felfedezésvágy, de nem nyerte meg tetszésüket. A környező volfrám- és mangánbányákban alkalmazott szálás, testes férfiak jártak ide hétvégeken lazítani. A néhány keresztutcából álló városka sörszagú kanmuriktól és mulatók ricsajától volt hangos, peremén tánccos szórakozóhelynek álcázott bordélyházak virágoztak, noha az állam rendőrségének erkölcsrendészeti alosztálya több embert foglalkoztatott, mint a gyilkossági csoport. Igazán nem dr. Kövecses és Annus ízlése szerint való hely, mégis azt remélték, hogy a zaj, a sokadalom, a fények talán kimoccantják Konok Ignácot egyre sötétebb, áthatolhatatlanabb magányából, talán kicsiholnak belőle néhány szót, mást, mint amit az utóbbi időben folyton hajtogatott.

Egy viszonylag csöndes söröző előtt parkolták le a Land Rovert, megittak egy-egy pohár Miners' sört – ezen a vidéken mindent a bányászokról neveztek el, és persze a

sör sem volt kivétel. Az öreg szemében visszatükröződtek a mennyezetről függő sárgaréz karbidlámpák lángocskái, és mintha elmosolyodott volna.

A szomszédos Miners' Clubban folytatták – itt már állt a bál, pedig még le sem szállt az este, éppen csak alkonyodott. Gépzene dübörgött, a fal mellett félkarú rablók álltak, és Annus épp ezért gondolta, hogy Konok Ignácnak talán tetszenék a hely – a félkarú rabló jó szórakozásnak ígérkezett. Maroknyi aprópénzt nyomott az öreg kezébe, megmutatta, hogyan kell használni az egyszerű, bár tulajdonképpen becsaphatatlan és legyőzhetetlen pénzzabáló masinát. Dr. Kövecses átvágott a hangos, sörgőzben pácolódó tömegben, elküzdötte magát a pultig, és egy-egy újabb pohárral tért vissza családjához. Mire visszaérkezett, az öreg már hátat fordított a félkarú rablónak – a Miners' Club közepén zajló eseményeknek szentelte figyelmét.

A tágas színre, már-már csarnokra emlékeztető, olajos hajópadlóval burkolt teremben, melynek végét látni sem lehetett a tömegetől, valami szerencsejáték-féleség folyt. Olyan egyszerű, hogy a szemlélő el sem hitte, s figyelmesen végignézett két-három menetet, hogy megbizonyosodjék, nincs-e benne valami ravaszság, rejtett csavar – tényleg olyan primitív, mint amilyennek látszik? Tényleg olyan volt. Ehhez képest a snúrozás ügyességi sport, a snóbliparti szellemi bravúr.

Ovális alakzatban guggoltak, térdeltek a játékosok, a cejgnadrágos, bakancsos, kockás inges volfrám- és mangánbányászok, pénzt raktak maguk elé a padlóra, gyűrött bankjegyeket, egyet vagy ötöt vagy sokat. A Miners' Club csaposa elegáns zakót viselt, inkább látszott krupiének, mint kocsmai alkalmazottnak. Ő vezette a játékot. Rámutatott egy kívüállóra, aki nem tett pénzt a padlóra, és három simára esztergált kerek acélkorongot nyomott a kezébe. Az egyik oldaluk feketére lakkozva, a másik tisztán, fémesen fénylett. A játékosok térdeltükben felmutatták ujjaikat: egyet, kettőt vagy hármat, aki mindkét kezét felemelte, nullára fogadott. A kiválasztott feldobta a korongokat, azok a hajópadlóra koppantak. Az számított, hány tallér ér földet fekete lapjával fölfelé. Egyik sem, vagy egy vagy kettő vagy mindhárom. Az eredményt üvöltés fogadta, felerészben dühödt, felerészben diadalmas. Aki eltalálta, nyert. Aki nem, az veszített. Az utóbbiak pénzét a csapos beszedte, majd egyenlő arányban elosztotta az előbbieik közt. Ennyi volt az egész.

Konok Ignác Annus kezébe nyomta a félkarú rablóra kapott maroknyi aprót, és a földre mutatott. Hogy tegye a padlóra.

– Ugyan, apuka, csak nem gondolja, hogy én, hogy mi...

Konok Ignác visszavette a pénzt, megpróbált leguggolni, de fájdalom nyilallt a derekába.

– Jó-jó, apuka, hagyja csak.

Annus a padlóra tette a maroknyi aprót, a csapos megállt fölötte, a fejét rázta, apróval nem lehet, gyorsan beváltotta, Annus hitetlenkedve nézte a gyűrött, sörben ázott bankjegyeket az olajos padlón, és nem hitte, hogy ott térdel fölöttük, és várja, mikor röppennek a korongok a magasba.

– Azért mindennek van határa – mondta dr. Kövecses, a Csikágó valahai vezető nőgyógyásza, a tiboondai törzsi körzet orvosa –, mindennek! – Hátravonult fél pohár sörével a falhoz, a félkarú rablóhoz; e pillanatban annak a társaságát is kevésbé szégyellte, mint feleségéét és apósáát.

A dobó nekikészült, Konok Ignác megkocogtatta lánya vállát, és jelezte, hányat mutasson. Kettőt. Annus kettőt mutatott. Nyertek.

– Aranykeze van, apuka – mondta Annus, kászálódott volna; Konok Ignác nem engedte.

Nyolcszor egymás után nyert Annus. Mocskos bankók gyűltek előtte a hajópadlón, a háta mögött meg egyre részegebb és ingerültebb bányászok. Nem szerették, ha valaki túl sokszor nyer, és nem tetszett nekik az sem, hogy ő az egyetlen nő a teremben.

– Menjünk innen, apuka – sűgta Annus. – Menjünk már.

A háttérből előkerült dr. Kövecses, szinte vibrált az idegességtől. – Szórakozni hoztuk apukát, nem bankot robbantani. Indulás.

De nem indultak. Az elegáns csapos Konok Ignácra bökött. Ő volt a kívülálló, a kiválasztott, neki kellett a levegőbe hajítania a tallérok. Az öreg megmarkolta a három fémlapot, és középre állt. Körötte hosszan elnyúló ovális alakzatban a játékosok a magasba nyújtották kezüket, számokat mutattak. Csak Annus nem emelte a kezét. Nem volt, aki sűgjon, megböködjje a vállát és jelezze, hogy mit mutasson. A kör szélén térdelt, kérdőn, szorongva bámult az apjára.

– Három – mondta félhangosan Konok Ignác. Egy éve először ejtett ki a száján mást, mint hogy „borzalom”.

– Mi van? – nézett rá érdeklődve a játékvezető, azután legyintett, nyilván fohászkozik az öreg valami barbár nyelven.

– Három.

Konok Ignác feldobta a korongokat. Üvöltés, ezúttal több volt a hangzavarban a győzelmi márnál a düh. Három fekete lap bámult a mennyezetre.

Annus előtt veszedelmesen nagyra nőtt a pénzkupac.

Az öreg megtántorodott.

– Valami baj van, apuka?

Annus egy kendőbe gyömösölte a pénzt, összefogta a négy sarkát – felmérni sem tudta, mennyi lehet benne. Dr. Kövecses sietve tessékelt a kocsi hátsó ülésére szokatlanul sápadt apósát, majdhogy be nem lökte. Ráüvöltött a feleségére, amikor az megállt, hogy fölvegyen egy földre hullott bankjegyet.

A Land Rover a sivatag felé vágta.

– Ezt mind maga nyerte, apuka! Legalább tízezer! – sikkantotta Annus, és hátralendítette a tömött kendőt, az kibomlott, a bankjegyek kiszóródtak, szinte elborították az öreget, aki oldalvást feküdt a hátsó ülésen. – Valami baj van, apuka?

– Van bizony – mondta dr. Kövecses. – Egy kicsike.

Hátuk mögött részeg üvöltözés, reflektorok gyúltak, kocsik eredtek a nyomukba.

A Land Rover eszelősen táncolt a köveken, de bírta, mintha vasból lettek volna a kezei. Félóra múlva elmaradt mögüük mindenki. Sosem derült ki, mit akartak, elég volt a sejtélem, hogy semmi jót. Már csak a Land Rover fényszórói hintáztak a Gibson-sivatag sötétjében.

– Jól van, apuka?

Dr. Kövecses a földre terített pokrócon vizsgálta az apósát. Tett egy félkört a kocsival, hogy a reflektorok jobban megvilágítsák az öreget.

– Szóljon már valamit, apuka! Ne játssza ezt! Hagyja abba! Ha meghal, megbolondulok maga nélkül. – Annus a szemét törölgette, és közben fölszedett néhány bankjegyet – a vörös porba hulltak a hátsó ülésről.

Dr. Kövecses az öreg szívét hallgatta.

– Csinálj valamit! Azért vagy orvos!

– Azért tudom, hogy nem tudok mit csinálni.

Annus megfogta az apja vállát: – Legalább mondjon valamit, apuka! Legalább azt, hogy „borzalom”!

De Konok Ignác nem mondott semmit. Értetlenül bámult az égre, és föntről éppoly értetlenül bámult vissza rá a Dél Keresztje.

Szél támadt, ördögszekerek surrogtak elő a sötétből, az egyik átgurult az öregem.

*

Tíz hintó maradt a Százház utcában. Mr. Pongor jelezte: nem tudja, mikor jön legközelebb. És azt se, jön-e még egyáltalán. Öreg ő már ehhez, és ha még egyáltalán repülőre ül, inkább olyan vidékre megy, ahol komolyabb üzletek kínálóznak. A Közel-Kélet, az igen. Aki ott megveti a lábát, az nem játékszerekkel kereskedik. Meg azután... pillanatnyilag nem áll valami jól. Kézpénzzel meg egyenesen sehogy.

A Gellért egyik szobájában ültek, Szilman azt hitte, trükkről van szó, így akarja lenyomni az árat a félszemű, de azután rájött: nem. Eddig Mr. Pongor erőlködött, hogy minél gyorsabban és minél többet vihessen a kocsikákból – ahogyan ő nevezte Konok Ignác életművét –, most Szilman igyekezett megszabadulni a maradéktól.

Végül Mr. Pongor azt mondta, van egy ajánlata. Igazán úri. Kézpénz helyett áru. Hatalmas mennyiség, teljes teherautó-rakomány. Nem rejti véka alá, a nyakán maradt, nem tud vele mit kezdeni, meg el is unta. Akár át is adhatná nyomban, csakhogy Bécsben van, viszont itt a teljes árulista, az egész paksaméta plusz a termékleírások. Na? Játékok. Modellek. Vegyes anyag. Az egyik fele kisautó, eredeti Matchbox meg hongkongi másolat, de csak a vérbeli gyűjtők tudják, mi a különbség. Az összes létező Renault-, Fiat-, Ford-, Volvo-modell nyolcvan évre visszamenőleg. Mercedes, Buick, Saab, Bentley, teljes spektrum, az ilyesmitől megőrül mindenki, egyáltalán nem csak a kis-kölykök. A másik fele még jobb. Katonai modellek. Összeragaszthatók. Miniatúr műanyagdarabkák, japán precizitás, mellékelve a ragasztó, felnyalható matricák meg a festék. Teljes második világháborús széria, főleg tank és repülő, bónusznak néhány torpedóromboló. Tigris, T-34-es, Abrams- és Churchill-tankok, ami csak szem-szájnak ingere. Messerschmitt, japán Zéró, orosz JAK-vadász, amerikai B-17, a fene tudja még, mi minden. Na?

– Aztán mit csinálok vele? – kérdezte Szilman.

– Találja ki.

Az üzlet megkötött. Mr. Pongor két nagy bőröndbe rakta a kocsikákat. Szám szerint kilencet. Az utolsót Szilman nem adta. Azt mondta, megtartja emlékébe. A félszemű belement. Átadta a rakomány iratait és hozzá néhány tippet, telefonszámot, nevet, hogyan lehetne áthozatni a határon. Végül azt mondta:

– Tetszeni fogja. Pont az a fröccsöntve szar, amit maguk szeretnek annyira.

Búcsúzáskor Szilman elmondta, hogy kikereste a könyvtárban az összes címet, és pontosan tudja, melyik hintó eredetije kié volt. De az utolsó címet nem találta sehoh. Annak az egyszerű, két fehér ló vontatta kis bricskának az ajtaján piroslik, amit megtartott magának. A többihez képest egyszerű rajzolat, vörös pajzs, rajta arany színű andráskereszt és alatta kék szalagon rövid latin jelmondat: „Cur non?”

Mr. Pongor elgondolkodott, azután vállat vont. Fogalma sincs. És mit jelent a „Cur non?”

– Azt jelenti: „Miért ne?”

– Ez jó – mondta a félszemű. – Jujj de jó.

Végezetül tett még egy kísérletet: tényleg nem tudja Szilman, mi történt Konok Ignáccal? Mert ő ismerte. Nagy ember volt. És a nagy emberek nem tűnnek el nyomtalanul.

Szilman habozott, azután kitartott az eddigiek mellett. Fogalma sincs.

Mr. Pongor kikísérte, kezét ráztak. És mielőtt becsukta volna az ajtót, a félszemű még egyszer azt mondta: – Cur non? Nagyon jó.

Hetven üzletben terítette az árut Szilman Rezső. Trafikban, vegyesboltban, háztartási üzletben Soprontól Záhonyig, Salgótarjától Barcsig. Dőlt a pénz. Túladott a piaci bodegákon, és üzletláncot szervezett. A jövedelmet újabb modellekbe fektette, majd különleges importengedélyeket szerzett, és míg a magyarok többsége még mindig csak elvétele juthatott Nyugatra, ő könnyedén megtalálta a rést a rendszer foszladozó szövetén, és hetente röpiült árubeszerző utakra. Azután licencet vásárolt, fröccsöntő gépeket szerzett, és ő gyártatta a modelleket. Cegléden Tigris és T-34-est, Barcsen Messerschmittet és JAK-vadászt, Kiskorpadon pedig apró katonákat, az angol 8. hadsereg tüzéreit, a Wehrmacht ejtőernyőseit meg a II. Ukrán Front lövészeit. De az ember túl macerás, az alkalmazottak nem jól túrték a lassú babramunkát, az emberkéik nem hozták a pénzt, hanem vitték, és Kiskorpad befuccsolt.

Tizenkilenc önálló üzlettel és két épülőfélben lévő áruházzal köszöntött rá az új évtized. A szabadság fagyos szele, mely az örömujjongást követően jégvirágokat varázsolt az ablakokra, őt nem érintette – volt mivel takarózni.

A kerületi lakáshivatal előtt álló sort nem állta végig, magától értetődően ment a sor elejére, és meg sem hallotta, hogy a háta mögött felháborodott zúgolódás támad.

Az Úr angyala teljesen megkopaszodott. A vastag borítékra nézett, és azt kérdezte: – Még mindig a Zichy-ház?

– Igen.

– Mondja, miért akar a Csikágóban maradni? Miért nem Buda? A hegyek.

– Nem szeretem a jó levegőt – mondta Szilman. – Szóval?

– A Zichy-ház egyelőre csupa főbérlet, de éppen eladják a lakóknak, nyilván lesz, aki nem tudja megvenni, és akkor lesz üresedés.

– Erre gondoltam én is.

– A gróf valaha az elsőn lakott. Hatalmas lakosztálya volt. Most öt leválasztott lakás.

– Tudom.

– Azt is, hogy melyiket szeretné?

– Mindet.

Az Úr angyala elképedt és fölháborodott ennyi indolencia láttán.

– Azt nem lehet.

– Cur non?

– Hogyan?

– Miért ne?

A kopasz, ráncos, citromarcú férfi elgondolkodva nézett előbb Szilmanra, azután a borítékra. Talán fontolóra vette az egyszerű, mégis alapvető kérdést: van-e még olyasmi, amit nem lehet?

– Rendbe hoznám a lakosztályt – biztatta Szilman. – Meg az egész házat. Olyan lenne, mint újkorában.

– Talán apránként – mondta az Úr angyala óvatosan. – Először csak egyet.

– Rendben – mondta Szilman. – De azt az egyet most rögtön.

Fél év múlva övé volt mind az öt lakás. Kőművesek sürögtek az első emeleten, hogy újra egybenyissák a valahai lakosztály termeit és olyan körülményeket biztosítsanak Szilmannak, amilyenek közt valaha a Zichyek éltek.

A gyakorlatias Dóra, aki csak nemrégiben követte Katát, figyelmeztette, milyen kel-

lemetlen lesz majd esténként az alattuk lakók ricsaja. Szilman köszönte az előrelátást, és ellenállhatatlan ajánlatot tett két földszinti lakónak. Még nem tudta, mit kezd a szűk lakásokkal, de a nyugalom mindent megér. Dóra örült, hogy ilyen hatással van a fér-fira, és nem sejtette, hogy még az építkezés befejezése előtt felváltja őt Viola.

Időközben megnyílt a két áruház, és elkezdődött két újabb alapozása. Maguktól mentek a dolgok.

A Százház utcai lakás még megvolt, nem lakta senki. Az aprócska szoba közepén az asztal, rajta az utolsó játék hintó a két fehér lóval meg a vörös pajzsos, aranyszín and-ráskeresztes címerrel és a kétszavas jelmondat. Szilman havonta egyszer időt szakított rá, hogy felkeresse. Ilyenkor mindig ámulatot keltett a Százház utcában a legújabb sötétkék Saab-limousin. Arrafelé még nem láttak ilyet, így azt sem tudhatták, mennyivel többbe kerül egy átlagos Mercedesnél.

Váltott néhány szót a szomszédasszonnyal, kiszellőztette a lakást, lefújta a hintót, megnézte a tükör keretébe tűzött fakult képeslapot, mely hosszú évekkal ezelőtt érkezett Konok Ignáctól, és el is olvasta mindannyiszor: „Üdvözet Tiboondából”. Üldögélt egy negyedórát, és távozott.

A kőművesmunka elkészült a Damjanich és a Bethlen utca sarkán, de a festés-mázolás-parkettázás hátravolt még. Dóra távozott, emlékül elvitte a háromnegyedes rókabundát, amit búcsúzóul kisajtolt Szilmanból, de Violával még csak az első randevú zajlott le az Intercontinental bárjában. Ekkor bukkant föl a láthatáron Malajzia. Nem csupán igen kedvező importfeltételek csillantak meg a távolban, hanem a komolyabb együttműködés esélye is, hiszen ami Kiskorpádon befuccsolt, az Malajziában még virágozhat. Gyorsan kellett dönteni.

Szilman telefonon rendelte a repülőjegyet, pattogva diktálta az útvonalat, a határ-időket, majd amikor befejezte és a vonal túlvégén az alkalmazott rutinszerűen megkérdezte: – Parancsol még valamit? – szinte gondolkodás nélkül, határozott-parancsolón felelte: – Igen. Visszafelé Ausztrálián át jövök.

– Elég nagy kitérő – hümmögött az alkalmazott.

A repülőtérré menet elkanyarodott a Százház utca felé. Váltott néhány szót a szomszédasszonnyal, kiszellőztette a lakást, lefújta a játék hintót. Majd óvatosan beemelte egy puha bőrtáskába. Mellé tette a kifakult képeslapot is. Üldögélni nem maradt ideje.

A Saabot a repülőtéren hagyta, egy fölkéből telefonált Violának, biztosította, hogy egész úton csak rá fog gondolni, azután felült a gépre, és azon nyomban elaludt – csak így bírta ki a repülőutakat. Háromszor szállt át Kuala Lumpurig. Két napig tárgyalt amerikai típusú felhőkarcolók légkondicionált irodáiban, jegyzetelt, alkudozott, számolt, szerződött, és úgy érezte, megérte. Utána aludt még egy sort Sydneyig, majd tovább szunyókált Perthig, végül egy Warburton nevű nyugat-ausztráliai városkáig. Az utazás, az alvás, a váltakozó időzónák összezavarták, elvesztette időérzékét, tétován nyomogatta a gombokat digitális óráján, míg a kijelzőn meg nem jelent: 1992. július 12. Vasárnap.

Innen csak bérelt géppel mehetett tovább.

Széles vállú, bőrdzsekis pilótával tárgyalt a repülőtér melletti parkolóban.

– Tiboonda – bólogatott a pilóta. – Meddig marad?

– Nem sokáig.

– Mert ha ott kell aludni, más az árfekvés.

– Nem kell – mondta Szilman.

A régimódi, kétfedelű gép döcögve szállt fel, Szilman igyekezett úrrá lenni gyomra kavargásán, és tudta, ezúttal semmi esélye arra, hogy végigaludja az utat.

A pilóta sem engedte volna.

– Aaron! – bömbölte bemutatkozásként a fülkében, amely egyáltalán nem tompította a légszűrő fűlsiketítő zaját. – Az apám lengyel volt! Hát maga?

– Az enyém nem! – ordított vissza Szilman.

– Mit?!

– Mondom, az én apám nem volt lengyel!

A visszaautásítás azonban vagy célt tévesztett, vagy nem volt elég határozott, mert Aaron egész úton ordított, és nem zavarta, hogy nem kap választ.

Alacsonyan szálltak a vörös síkság fölött, Szilmannak az volt a benyomása, hogy nem haladnak gyorsabban egy autónál. A sűrű csíkot követték, mely nyílegyenesen vágott át a satnya bozóttal telepettyegtetett sivatagon, feltehetőleg autóút volt, noha autót nem láttak rajta.

Aaron a törzsi területekről ordította. Hogy errefelé csak vademberek laknak, vagyis hát őslakosok, mert most már így kell hívni őket, egy kicsit tud a nyelvükön, na nem nagy ügy, néhány szó az egész; meg hogy ilyenkor télen elég kellemes az idő, de nyáron meg kell veszni a hőségtől, vannak telek, hogy egyetlen csepp sem esik, de most szerencsére fog, legalábbis azt jósolták a jövő hétre, olyankor köd is van, és néhány napig nem szabad repülni, de hát a bolondnak is megéri, mert ha itt a köd, akkor itt az eső, és akkor lesz víz a folyókban meg a tavakban, mert amúgy kiszáradnak, mint az ott – és egy távoli sűrű foltra mutatott. Viszont ha megtelik, olyan, mint az álom.

Apró bódék tűntek fel a síkságon, meg egy jókora ház.

– Tiboonda! – örvendezett Aaron, szűk félkört tett a géppel, és letette a ház előtt. A kis kétfedelű zökkent egyet, majd elegánsan a tornác elé kanyarodott, mintha autóval érkeznének a vendégek.

Szilman kitámolygott a szűk fülkéből, a puha bőrtáska fülébe kapaszkodott, mintha attól remélné támogatást. Ingott vele a vörös táj. Fúj a szél, ördögszekerek gurultak a pusztaságban.

A masszív, emeletes ház kimagaslott az asztalsima lapályból, és a kissé távolabb dűledező őslakoskalyibákhoz képest mesebeli kék várkastélynak tűnt. Szilman néhány tétova lépést tett a széles lépcsőfelfjárón, a deszkák megnyikordultak cipője alatt, azután megállt az üres tornácon. Nem volt hova továbbmenni: az ablakokon zárt zsalugáter, az ajtón széles falap, életnek semmi nyoma.

Visszafordult. A lépcső aljában már ott állt a törzsi központ teljes lakossága, felnőttek és gyerekek. Szedett-vedett, talán segélycsomagokban érkezett ruházat fityegett rajtuk a langyos télben – a pálcákkal ékített orrú, alacsony termetű férfiaknak térdéig ért a New York-i Óriások kosárlabdacsapatának sárga atlétatrikója, melyen a csapat sztárjainak neve feketéltet.

Aaron nyomban feltalálta magát, szóba elegyedett egy kosárlabdatrikójához baseballsapkát is viselő, göndör férfival, aki afféle szószólónak látszott. A társalgás a csivitelő hangok zivatarába vegyülő angol szavakból és széles kézmozdulatok sokaságából állt.

– Azt mondja, hogy dr. Coves meg a felesége már három télrel ezelőtt elrepült, azóta nincs orvosuk, és azt kérdezi, maga-e az új orvos, én pedig megmondtam, hogy nem, mert csak egy napra jött, erre azt kérdezte, hogy mi járatban van.

Aaron és mellette félkörben a széles, fekete arcok érdeklődően, várakozón fordultak a tornácon bőrtáskájába kapaszkodó Szilman felé.

– Egy öregembert keresek. A doktor rokonát.

Aaron fordított, a szószóló értőn bólogatott, majd intett, és megindult, az őslakók hosszan elnyúló sorban követték a hosszú kosarasatlétákban botladozva, néhányan felcsippentették a trikók alját, és úgy festettek, mintha finom hölgyek kelnének át az útkat álló tócsán, fodros szoknyájuk szegélyét óva. Mögöttük Aaron lépkedett, majd utánuk eredt Szilman is.

A ház mögött derékmagas vaskereszt állt. Tövében a sír vörös kőhalom.

A szószóló csivített, Aaron levette a sapkáját, és fordított.

– Itt lakik az öregember.

Szilman tétován álldogált a kőhalom előtt. Nem lepte meg, amit látott, tulajdonképpen erre számított, most mégsem tudta, mihez fogjon. Az őslakók beszélgettek, csivíteltek, a megilletődöttség legkisebb jele sem látszott rajtuk.

– Tudja, szerintük pont fordítva vannak a dolgok – mondta Aaron. – Hogy aki meghal, az éppenséggel megszületik. Mert az élet odaát van, és ez, amit mi életnek mondunk, csak álom.

A szószóló előlépett.

– Azt mondja, nagyon szeretik az öregembert. Az elején sokat segített nekik. Aztán megbetegedett, akkor csak ült a tornácon, a végén meg feküdt, és amikor megszületett, a doktorék eltemették, és egy hónap múlva már mentek is, az rossz volt nagyon. De az öreget szeretik, jó ember.

A szél erősödött, ördögszekerek zörögtek a kalyibák közt.

– Nono – morogta Aaron.

Szilman habozott, azután a földre tette a puha bőrtáskát, és kiemelte az utolsó játék hintót a két fehér lovackával meg a vörös pajzsos, arany andráskeresztes címerrel.

– Az anyját – mondta Aaron. – Ez igen.

Szilman óvatosan a kőhalomra helyezte a játék hintót. Az őslakosok körbeállták, le-guggoltak, úgy vizsgálgatták, az egyik négykézlábra állt, és arasznyi távolságról nézegette a kerekeket, a lovakat, centiről centire, aprólékosan. A szószóló széles mosollyal csicssergett.

– Azt mondja, hogy az öregember biztosan nagyon örül neki. Meg hogy ők majd vigyáznak rá.

– Köszönöm – mondta Szilman.

– Meg azt kérdezi, hogy mit mondott az öregember. Mert állandóan egy szót hajtogatott, de senki sem értette. Valahogy úgy hangzott: „borzalom”.

– Borzalom?

A szószóló boldogan bólogatott.

– Vagy inkább: borzalom?

A szószóló rajongva helyeselt.

– Hát ha az utóbbi, akkor... – Szilman eltűnődött. – Olyasmit jelent, hogy... rossz. Nagyon rossz. Nem jó itt.

Aaron fordított, a szószóló megint bólogatott és örvendezett.

– Hát persze hogy nem jó itt – tolmácsolta Aaron. – Azért született meg. De most már jó helyen van, és most már biztosan nem mondja.

Szilman megigazgatta a hintót a kereszt tövében.

– Tényleg itt akarja hagyni? – álmélkodott Aaron. – Ők nem nyúlnak hozzá, az biztos, de hát a szél meg a nap. Tönkremegy hamar. Itt hagyja tényleg?

– Ajándék – mondta Szilman.

– Ajándék?

– Vagyis... tartozás.

A láthatár elhomályosult, Aaron gyanakodva lesett a távolba.

– Menni kéne.

A menet megindult vissza, a ház elé. Szilman még maradt egy kicsit, megigazított néhány követ a síron, és elvett egy nagyobbacsát a hintó oldaláról, amely elfödte a címer feliratát: „Cur non?”

Mire a géphez értek, leszállt a köd. Egyik pillanatról a másikra burkolta be a sivatagot, és Aaron ingerülten téblábolt a pilótafülke mellett.

– A francba. Csak a jövő hétre jelezték.

– Majd eloszlik – mondta Szilman.

– Ez nem. Előfordul, hogy évekig nem száll le, de ha leszállt, akkor marad.

– Mégis meddig?

– Van, hogy egy hétig.

A köd percről percre sűrűsödött. Ördögsekerek surrogtak elő a fehér homályból, majd elmerültek ismét.

A szószóló feketéllett elő a fehérségből, és csivogott valamit.

– Azt mondja, maradjunk.

– Este indul a gépem.

– Ki akar maradni? – vont vállat Aaron. – Semmi vész, felszállunk. Itt nincs mibe beleütközni. Két-háromszáz méternyi vatta, fölötte ragyog a nap. Warburtonben nincs köd, de ha mégis, akkor lehoznak rádióirányítással.

A légcsvavar felpörgött, nekifutottak a síkságnak. A gép gyorsulva zötyögött a kerekek alá kerülő kisebb köveken, a köd az ablakra tapadt, egy-egy szembeszaladó ördögsekér villant eléjük.

Szilman megborzongott; a köd. Éppoly vizes, hideg és reménytelen volt, mint az a másik a jánoshalmi a mezőn, éppoly gonosz, sunyi és fenyegető... de az utolsó zökkenés magához térítette. A gép könnyedén fölemelkedett.

A légcsvavar elszántan szabdalta a savót.

Éppen csak elszakadtak a földtől, amikor a propeller keltette légörvény szívóhatása hirtelen fejrántott a síkságról néhány szembeszaladó ördögsekeret, hármat legalább, a száraz, gubancos, levéltelen és gyökértelen temondádfű a légcsvavarhoz csapódott, az pedig nyomban miszlikbe aprította a jókora növénycsomókat.

– Kurva élet! – ordította rémülten a pilóta.

De a gép emelkedett, a dugattyúk dolgoztak, mintha nem történt volna semmi.

– Megúsztuk – sóhajtott Aaron.

Még ki sem mondta, a motor akadozni kezdett.

– Kurva élet. Beszívta mégis.

Kétszáz méteren lehettek, a köd még nem ritkult, a motor küszködött, a pilóta kapkodott, gombokat nyomkodott, újra indított, és megint és még egyszer, de hiába. A motor hördült egy utolsót, a légcsvavar nem moccant többet.

A kétfedelű gép vízszintesen siklott, némán lebegett. Aaron a kormányt rángatta, azután abbagyta, és csak bámult a hideg fehérségbe.

Vékony hangon kérdezte: – Hát repülni tud-e?

Szilman tátogott, alig tudta kipróbálni a szavakat összeszűkülő torkán: – Miért ne?

A gép orra lassan a földnek fordult.

Csend volt, olyan, amelyet Szilman nem hallott soha még, csak Konok Ignác a Maros fenekén.

Turbuly Lilla

AZ ELHAGYOTT LAKÁS

A zár is olyan furcsa, néha be sem enged,
csak úgy, ha duruzsolok neki egy kicsit,
ettől megenyhül, diszkrétan kattant egyet –
kis közzjátékunk fel mégsem vidít.

Tudom, mi vár: az elhagyott lakás ma
bosszút áll, sértetten dacol velem,
vakuló tükröt fon körbe a ráma,
és pattog a festék a régi képeken.

Nem rajta múlt, hogy viszonyunk meglazult,
és máshol mondom: köszöntlek, otthon édes –
hogy kölcsönadtam, a helyzet nem javult,
bizalmi válság ez, és egyre mélyebb.

Próbálkozzon bár újból és újból,
mit együtt éltünk át, nem jön el megint,
hiába vet fel tárgyakat a múltból
szeszélyes, belső ritmusa szerint.

A szemközti ház olyan, mint régen,
a szóke asszony még mindig Robit keresi,
de férje most nem gyújt rá az erkélyen,
mint szokott, miközben az ablakunkat lesi.

Könyvek és könyvek: ágyneműtartóban,
íróasztal alatt és befőttek helyén,
jé, ezt megvettem a Blues Bagolyban,
kedves, ám kissé széteső regény.

Vagy itt ez a másik kézikönyv:
„Hogyan legyünk boldogtalanok?”
Megtanultam négy éve (volt is annyi könny),
olvasni belőle többet nem akarok.

Lakás eladó, negyvenkét négyzetméter
zöldövezetben – szól majd a hirdetés.
Az élethez egyszerre egy színtér kell?
Lehet, hogy kettő már kevés.

Imre Flóra

KORČULA

az emlékezet olyan mint a tenger
kékek zöldek tűnnek egymáson át
a fények mögött más mélység dereng fel
a bíborlila bougainvilleák

évek az idő mészkőfalai
hullott gyümölcs a fügefák alatt
azt a hullámzást most is hallani
minden más mégis minden megmaradt

az érdes szürke mészkő melegét
kéz szem az egész test érzékeli
vörös leander poros agavék
pálmafák éles nagy tenyerei

egy macska néz a kerítés felett
kövek píneák víz emlékezet

TÉLI DEPRESSZIÓ

elmerülök megint az éjszakában
rövidülnek a halvány nappalok
testet lelket nyugtóz a téli álom
meglassultan kedvetlen ballagok

meztévesztően színes évszak ez
bogyók levelek barnák pirosabbak
egyre több zöld csaknem napsárga lesz
de a szürke veszi át a hatalmat

az ég a sár a bőr és a ruházat
halvány sötét bomló reménytelen
a testek mögött feltűnnek a vázak
lefoszlik az esetleges elem

lefoszlik mozgás szín öntudat élet
marad az egy meztelen forma lélek

RONSARD UTÁNASZÁMOL

hetedik ez az év hogy elhagytál azóta
hetedik ős lobog a nyírfa levelén
hetedszer vetkezik itt ez a nyír is csontra
mikor elhagyja a mártír-glória fény

a szerelem halott nem ez a szerelem
halott a nyár tavasz halott itt minden évszak
a szerelem halott nincs többé értelem
nincs többé körvonal nincs többé tényleg élt nap

a szerelem halott a tárgyak jó szerelme
a szín a szag a hő az érintés halott
a koponyán az arc gipszálarc megrepedve
a rajzos száj alól kivicsorít a fog

csak gipsz az arcizom a szem kaurikagyló
mögötte semmi már se könny se porba halt szó

Lövétei Lázár László

HOMOKÓRA

Jékelyre emlékezve

(az éjjeliszekrényemen...)

Tulajdonképpen semmitől se félek.
Húsz évig mondogattam eleget:
így kaptam mindent, én is így hagyom –
és taníthat már akármit a lélek,
úgysem találok ennél jobb helyet.

Amíg majd ezt is vissza nem vonom,
nem bánom, hogy ma este itt maradtam.

Nem tudtam soha, hogy mit is akartam.

*

Nem tudtam soha, hogy mit is akartam.

Nem bánom, hogy ma este itt maradtam –
amíg majd ezt is vissza nem vonom,
úgysem találok ennél jobb helyet.
És taníthat már akármit a lélek:
így kaptam mindent, én is így hagyom.
Húsz évig mondogattam eleget –
tulajdonképpen semmitől se félek.

(...a padlón összetörve)

Tulajdonképpen semmitől se félek.
A többi nem annyira érdekes.
És taníthat már akármit a lélek,
örülök, hogy ennyit is értek, és

nem bánom, hogy ma este itt maradtam –
nem tudtam soha, hogy mit is akartam.
Húsz évig mondogattam eleget:
úgysem találok ennél jobb helyet,

amíg majd ezt is vissza nem vonom,
mert hátha mégis jobb lesz odaát.
Így kaptam mindent, én is így hagyom –

s aki mindig mindennek háttal állt,
és örült, hogy itt ennyit is talált,
az ne sajnáljon semmit se nagyon.

Ludassy Mária

AZ EMBERISÉG PÁRTJA

Hume tanulmánya az erkölcs alapelveiről

Ha a XX. századi recepciótörténetet nézzük, Hume-nak nemigen sikerült „saját véleménye szerint az összes írása közül – legyen az történelmi, filozófiai vagy irodalmi – a legjobb”, azaz AZ ERKÖLCS ALAPELVEI értékelésében elfogadtatni önnön ítéletét. A nagy klasszikus Hume-komentátorok – Laird és N. K. Smith – éppúgy az ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI TERMÉSZETRŐL középpontba állításával szavaznak a TREATISE primátusa mellett, mint a modern, analitikus feldolgozások közül Mackie vagy Harrison avagy a legmoder-

nebbnek tartott morálpszichológiai megközelítések Bricke-től John Rawlsig. Mégse tekintsük az elmaradt közönségsiker miatti elkeseredésében műve kiherelésére kényszerült („*azaz a legnemesebb részek eltávolítására*”) Hume emez ellentétes előjelű értékítéletét se tévedhetetlennek. A TREATISE, a huszoneves Hume „koraszülött” remekműve (1739–1740) és a két INQUIRY (ENQUIRY CONCERNING THE HUMAN UNDERSTANDING, VIZGÁLÓDÁS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL, 1748, ill. ENQUIRY CONCERNING THE PRINCIPLES OF MORALS, TANULMÁNY AZ ERKÖLCS ALAPELVEIRŐL, 1751) között nem csak az a különbség, hogy ez utóbbiakat esszéstílusban – azaz úgy, hogy „*még a női olvasók is megértsek*” – fogalmazta át, hanem sok minden világosabbá, egyértelműbbé is vált emez átfogalmazás során, mely néha ugyan leegyszerűsítésnek tűnhet, ám gyakran konzekvensebbé tételt eredményez.

AZ ERKÖLCS ALAPELVEIRŐL első szakasza – AZ ERKÖLCS ÁLTALÁNOS ALAPELVEIRŐL – inkább az előzőhöz tartozik: az ÉRTEKEZÉS nagyívű episztemológiai felvezetése helyett (az erkölcsi eszmék nem az ideákon – az analitikus tudományok, a matematika és a logika fogalmi bázisához hasonló ismeretforráson – alapulnak, hanem a benyomásokon, mégpedig nem a külső érzékelés, hanem a belső percepció, a reflexió benyomásain) kissé sommás kijelentéssel találkozunk. A kérdésfeltevés módja sugallja a választ: az erkölcsök alapjai „*vajon minden racionális lény számára azonosak-e, mint az igazság és hamisság kérdésében hozott józan ítéletek, vagy – a szépség és a csúfság érzékeléséhez hasonlóan – teljességgel az emberi lény sajátos természetében és alkatában gyökereznek*”. Az ÉRTEKEZÉS-ben az erkölcsi érzélem analógja nem az ízlésítélet, hanem a „*másodlagos minőségek*”, a szín- és szagérzékelés. Ez utóbbi – véleményem szerint – nagyobb teret hagy a normatív kritikának, az interszjektív összemérhetőségnek: egy színvakot nem lehet meggyőzni arról, hogy amit ő zöldnek lát, azt nem zöldnek látja, ám arról igen, hogy mindenki más szerint ez piros. Ám *de gustibus non est disputandum*, ha valami szerintem szép, nem biztos, hogy érdek: másnak tetszik-e? „*Az igazságon lehet vitatkozni, az ízlésen nem: ítéletünk mércéje a dolgok természetében rejlik, míg érzéseink mércéje az, amit ki-ki magában érez.*”

Ám nem vezet-e eme megfellebbezhetetlen magánítélet az erkölcsi érzékek pillanatszolipszizmusához? Mindenki bizonyosan érez magában valami vitathatatlant, ám azt közölni a másik emberrel, korrigálni mások megérzése által vagy normatívnak tekinteni az eltérő érzetminőségekkel szemben – azaz ami az erkölcsi elvek alapját jelenti – elvileg lehetetlen. Hume emez első részben csupán posztulálja, de semmiképp sem igazolja az ember erkölcsi érzelmeinek uniformitását és univerzalizálhatóságát, méghozzá magának a kiindulópontnak a segítségével: a bennünk meglévő erkölcsi érzék egyetemességét garantálja, hogy magunkba tekintve egységesnek találjuk preferenciáink és averzióink jellegét. „*Az az eleven érzékenység, amely e tekintetben oly általános az emberiség körében, garantálja, hogy a filozófus katalógusának összeállításakor nem követhet el jelentős tévedést, s nem fenyeget az a veszély, hogy a vizsgált tárgyat rossz helyre sorolja be: csak vissza kell vonulnia saját keblébe egy pillanatra, s meg kell vizsgálnia, hogy szeretné-e vagy sem, ha e tulajdonságot neki tulajdonítanák...*”

Az erkölcsileg kívánatos tulajdonságok sorát AZ ERKÖLCS ALAPELVEI-ben Hume A JÓAKARAT elemzésével kezdi, ami az ÉRTEKEZÉS-ben messze nem ilyen hangsúlyos. Az értékrend azonban azonos: a harcias, hazafias erények ellenében pacifista-humanitárius erkölcsi érzelmek szószólója Hume. A becsvágy és bátorság túlzó nagyságát Cicero neve mögé bújva ostorozza, ám a szociabilitás és emberségesség elsőbbségét már egyenes beszédben hirdeti: „*a társiasabb és gyengédebb erényeket kell mindenekelőtt követnünk. Ezek ugyanis mindig jók és szeretetre méltók*”. (Hogy mennyire nem volt egységes e téren

a filozófustársadalom – bár a felvilágosodás világi humanistái kétségkívül osztották Hume preferenciáit –, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ugyanebben az évben jelent meg Rousseau hadüzenete nemcsak a tudományok és művészetek fejlődését az erkölcsök nevében elvető kultúrkritika formájában, de a hazafiságot a humanizmussal, a népi szokásokat az előítélet-mentes emberiséssel szembeállító retorikaként is.) Hume az emberi nem egységének sztoikus-keresztény-humanista hitvallása alapján definícióból következő (ha úgy tetszik, tautologikus bizonyosságú) evidenciaként mondja ki, hogy az egyetemes emberi erkölcs csak az emberiség egyetemes erkölcsisége lehet: *„semmilyen tulajdonság nem jogosultabb az emberiség általános elismerésére és jó szándékára, mint a jóakarát és az emberségesség, a barátság és a háládatosság, a természetes vonzalom és a közösségi szellem vagy bármely egyéb, ami a mások iránti gyengéd együttérzésből vagy a fajtánk és nemünk iránti nagylelkű odaadásból következik”*.

Most abban még ne mélyedjünk el, hogy az emberi nem egységének ontológiai posztulátumát miképp alapozhatja meg az a filozófia, mely ismeretelméletileg az egyes ember személyes azonosságát is csupán az emlékezet törekeny támaszára redukálja, mert egy morálfilozófiailag még merészebb posztulátumba botlunk a jóakarát elemzésekor: az érdekmentes jótékonykodás, jóindulat és a hasznosság egybeesésének deklarációjába. Az élő és élettelen természetben a jótékony hatású evidenter az, ami hasznos. Az emberi világban még nyilvánvalóbban ez a helyzet: vannak hasznos és káros foglalatosságok, s ezek azonosíthatósága az erkölcsi jóval és rosszal szintén kézenfekvő: *„Lehet-e nagyobb dicsérete valamely hivatásnak, például a kereskedelemnek vagy a kézművességnek, mint amaz előnyök megállapítása, amelyeket az a társadalom számára hoz? És vajon nem jön-e dűbbe az a szerzetes vagy inkvizítor, akinek rendjét haszontalannak és az emberiségre nézve károsnak találjuk?”* Még a vallás apologétái is annak hasznosságát kívánják bizonyítani. Hume szinte benthami fordulatot használ: *„Az erkölcs mindenféle meghatározásában a közhasznúság körülménye mindig főhelyen vétetik tekintetbe. És bármilyen vita támad, akár a filozófiában, akár a mindennapi életben, a kötelesség kívánalmairól, a kérdés sohasem dönthető el nagyobb bizonyossággal, mint annak meghatározásával, hogy melyik oldal szolgálja inkább az emberiség igaz érdekeit.”* Ez utóbbi fordulat azonban nemigen fér bele az utilitarista kalkulációba: *„a legnagyobb boldogságot a legnagyobb szám számára”* általában megszámlálható nagyságú közösségekre alkalmazzák. Az emberiség „mint olyan” igaz érdekeivel inkább a természetjogi gondolkodók számolnak, akiket Hume – kiváltképp a racionalista változatukat – keményen kritizál, ám kiindulópontjuk közös: van emberiség és van annak közös érdeke. S ha egy kisebb (nemzeti, állami, vallási) közösség érdeke emez *„igaz érdekekkel”* ellentétes, azt semmilyen hasznosság nem igazolhatja. Épp a hasznosság univerzalisztikus használata zárja ki Hume morálfilozófiáját a „standard” haszonelvű felfogás köréből. Másutt meg kétségkívül szűkkeblűbb Hume hasznosságfogalma: a citoyen zsarnokgyilkos szabadságeszménye ellenében a burzsoá biztonság vágya dominálja; a keresztény karitáoszt pedig azzal bírálja, hogy a koldusoknak adott alalmazna csak a tétlenek, a haszontalan dologtalanok számát növeli – igaz, fokozottan áll ez a királyi udvarok kegyenceinek munka nélkül juttatott javadalomra. A fényűzés, a régi moralisták (és modern tanítványuk, lásd J. J. Rousseau) kritikájának kedvenc témája azonban nem bűn, sőt erény, amennyiben alapja a munka, és hatása a civilizáció terjedése. A jóakarátú – azaz erkölcsi érzelmeink által kívánatosnak érzett – ember tehát hasznos tevékenységet folytat, és lelkiismeret-furdalás nélkül élvez munkája gyümölcsét, a mindennapok kényelmét, sőt a kifinomult művészeti kedvteléseket is, s uralkodóját sem öli meg mindaddig, amíg az békén hagyja normális na-

pi tevékenykedése és életélvezése szférájában. És Az IGAZSÁGOSSÁG-tól (III. szakasz) sem azt várja el, hogy legyen a világ pusztulása árán is, hanem hogy léte – mely, mint látni fogjuk, meglehetősen mesterséges lét – a világ fenntartásához, rendje megőrzéséhez járuljon hozzá. Hogy köznapi szabály legyen, és ne apokaliptikus végítélet.

Az igazságosság fogalmának bevezetése tisztán haszonelvű: „*Szükségtelen bizonyítanunk, hogy az igazságosság hasznára van a társadalomnak, s következésképpen érdeme legalább is részben ebből ered.*” A továbbiakban kissé rövidre zárt érvelés idézi fel az ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI TERMÉSZETRŐL fontos keretfeltételeit az igazságosság szükségességét, illetve érvényesíthetőségét illetően (kihagyva az annak mesterséges mivoltát igazoló kimerítő fejtegetéseket). A korlátlan természeti bőség, illetve a korlátlan emberi nagylelkűség fölöslegessé tenné az igazságosság szabályainak felállítását: „*Ugyan miféle célt szolgálna a javak felosztása, ha mindenkinek több is jut a kellénél? Ugyan miért alakulna ki a tulajdon, ha elképzelhetetlen a sérelem?... Az igazságosságnak ilyen esetben semmiféle haszna nem volna, felesleges szertartás lenne.*” A természeti javak korlátosak, ezért megszerzésük kompetíció tárgya, a versenynek pedig szabályokra van szüksége: ennyi és nem több az e világi igazságosság alapja és célja. Nem csak az elosztható javak, az elosztó ember jóakarata is korlátos, részrehajlása önmaga és szűkebb családjára szükségessé teszi a szabályozást (az igazságosság erényét), míg korlátlan nagylelkűsége (a költők megálmodta aranykor „*törvények nélkül igazságot, helyest megtartó*” emberideálja) feleslegessé tenné ezt az erényt: „*Vagy feltételezzük, hogy – noha az emberi faj szükségletei a maihoz képest nem változnak – az elme olyannyira kitágul, s oly bőven terem benne a barátság és a nagylelkűség, hogy minden ember a lehető leggyengédebb érzelmekkel viseltetik mindenki más iránt, s nem törődik jobban saját érdekével sem, mint embertársáival; nyilvánvalónak tűnik, hogy az igazságosság hasznát ilyen esetben megszüntetné az oly igen kiterjedt jóakarata, s nem is gondolna senki arra, hogy a tulajdonnal és a kötelezettségekkel összefüggő korlátokat és megosztottságokat hozzon létre.*” Hume kissé körülményes érvelése nagyon fontos felfedezést prezentál: a kommunisztikus társadalmi berendezkedés *per definitionem* nem lehet jogállam, a formális igazságosság törvényeinek alávetett társadalmi rend, mivel olyan érzelmi közösséget (a tönnisi értelemben vett Gemeinschaftot) tételez, mely a természetes család emotív viszonyaiból indul ki, s épp ezért nem ismerheti (el) a társadalom (Gesellschaft) formális-jogi normáit, a szabálykövető viselkedés kötelezettségeit. A „formális” jogok el nem ismerése nem kiiktatás, hanem alapkövetelmény a tulajdon nélküli társadalmak esetében: Hume XX. századi híve és követője, Hayek is így tartotta.

A korlátlan bőség, ill. korlátlan nagylelkűség hol volt, hol nem volt állapotához hasonlatosan a szélsőséges szűkösség, ill. a korlátozhatatlan bírvágy és becsvágy állapota is ellehetetleníti az igazságosság érvényesülését: ostromállapot, hajótörés, éhínség stb. körülményei nem alkalmasak az osztó igazság, a tulajdonszertel normáinak figyelembevételére („szükség törvényt bont”). „*Tegyük fel, hogy egy társadalom olyannyira szűkölködik a legközönségesebb szükségleti cikkeiben, hogy a leggondosabb takarékoság és szorgalom sem mentheti meg többségüket a pusztulástól, azt hiszem, mindenki elismeri, hogy az igazságosság szigorú törvényeit felfüggesztené e szorongató helyzet, s utat engedne a szükség és az önfenntartás erősebb motívumainak.*” A polgári társadalom törvényei, az igazságosság és a tulajdon szabályai csupán a mérsékelt szűkösség állapotában érvényesülnek, s olyan emberek között, kiknek önzése korlátozható a kooperáció racionális szabályai által, s akik esetében az értelmetlen, öncélú rosszakarat (amit magyarul a „pusztuljon el a szomszéd tehene is” szindrómának hívhatunk) teljességgel kizárt. Az angol eszmetörténetből Hume a Hobbes-féle „mindenki harca mindenki ellen” természeti állapotát

a szélsőséges szűkösség/szélsőséges rosszakarat kombinációjának tartja, míg Locke a természetes szükségleteket és a munkával szerzett tulajdont tiszteletben tartó természetiállapot-képét a költők megálmodta aranykorhoz hasonlítja: egyik sem a polgári társadalom, az igazságosság mesterséges szabályai és a természeti erények kényes egyensúlya világának reális képzete. *„A társadalom közönséges állapota e két véglet között helyezkedik el. Természettől fogva részrehajlóan bánunk magunkkal és barátainkkal, de meg tudjuk tanulni, milyen előnyökkel jár a méltányosabb viselkedés. A természet nem sok örömet mér magától bőkezűen, de a mesterségek, a fáradozás és a szorgalom révén nagy számban tehetünk szert rájuk. A tulajdon eszméi ezért szükségesek minden polgári társadalomban, az igazságosság ennek következtében jár haszonnal a közösség számára, s egyedül ebből fakad értéke és erkölcsi kötelességjellege.”*

Bár a fenti idézetből is világos, hogy az igazságosság jusznaturalista felfogását, az igazságosság elveinek természetjogi megalapozását nem fogadja el Hume, az emberiség alapelveit illetően éppoly intranszigenz, mintha *„Isten és a Természet örök és változtathatatlan törvényei”* (Szophoklész: ANTIGONÉ) nevében ítélné. Az igazságosság működése feltételezi, hogy egyenlő felek viszonyának szabályozásáról van szó. Így az ember az érző, de nem értelmes lényekkel (mondjuk az állatokkal) szemben lehet kedves, jóságos, de nem igazságos. Ezt az aszimmetrikus viszonyt terjeszti ki Hume szerint megengedhetetlen módon a magát civilizáltnak tartó európai ember a „vademberekkel”, a „barbárokkal” való viselkedésére, vélt vagy valóságos kultúrfölénye alapján, semmibe véve az igazságosság normáit (például tulajdontisztelet, ígéret megőrzése) vonatkozásukban. *„A civilizált európaiak nagy fölénye a barbár indiánokkal szemben arra csábított minket, hogy azt képzeljük, velük szemben is ilyen [azaz az állatokkal kapcsolatoshoz hasonló – L. M.] alapokon állhatunk, s ezért a velük való érintkezésben félretettük az igazságosságot, sőt az emberiség minden szabályát.”* Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a jusznaturalista Locke épp a tulajdon természetjogi felfogása alapján szinte autorizálja az európai civilizáció képviselőit az ilyen magatartásra: mivel a munka hatékonysága kitüntetett erény a természetjogi moralitás szerint, ez felhatalmaz arra, hogy a kevésbé produktív kihasználótól (mondjuk a bölényvadász nomád néptől) átvegye, elvegye az illető területet az, aki jóval termelékenyebb gazdálkodást folytat ott (mondjuk az angol farmer, akiről Locke azt állítja, hogy intenzív földművelése révén jobban él, mint az inkák királya).

Az igazságosság szabályai lényegében a tulajdont szabályozó törvények. Hasonlatosan az igazságosság érvényesülésének (érvényesíthetőségének) peremfeltételeit vizsgáló okfejtéshez, Hume az elosztási szabályok vonatkozásában is elemzi azokat a szélsőséges elveket, melyek kizárják a tulajdonos társadalom normális működését. Ezek valamennyien az erkölcsi perfekcionalizmus valamely formáját képviselik, vagy a teokratikus berendezkedéshez hasonlóan egy isteni (autorizációjú) bölcs hatalomra bízván a tulajdon elosztásának kérdését, ami az *érdem szerinti elosztás* preferálná: *„Legkézenfekvőbb gondolata az volna, hogy a legnagyobb részt a legkitünőbb erénynek kell adni...”* (Az ÉRTEKEZÉS-ben ennek egyik variánsa a szükséglet szerinti elosztás elve, mely mindenkinek természeti hajlamainak megfelelően juttatná a társadalmi javakat.) Hume szerint e nemes eszmék katasztrofális következményekkel járnának (illetve jártak is az angol forradalom „fanatikusok” uralta időszakában): ki fogadná el az érdem jutalmát, ha nem őt tekintené érdemesnek a javakat elosztó hatalom, ki ismerné el embertársa kiválóságát, természet adta szükségletét, mely elvonná tőle öröklött javait, kárára osztaná újra a tulajdont? Ezért írja, hogy *„a földi kormányzat e finom teoretikusokat nagyon he-*

lyesen a közönséges rablókkal egyformán kezeli, és a legerélyesebb szigorral tanítja meg őket arra, hogy valamely az elméletben a társadalom számára hasznosnak tűnő szabály a gyakorlatban tökéletesen veszedelmes és romboló lehet”. Ugyanez a helyzet a különböző egalitárius elosztási elvekkel a levellerektől kezdve a kortársi kommunista utópiáig. A tökéletes egyenlőség tökéletesen kiiktatja az emberi szorgalom legfőbb motívumát, a szerzés vágyát, s ami talán ennél is tragikusabb következmény Hume számára: tökéletes zsarnokságot involvál, mivel az emberi élet minden mozzanatát, a munkától a fogyasztásig ellenőrizni kell, nehogy az egyenlőtlenség beszívárogon valamely szabadon hagyott résen. „Rendezzük el bár a tulajdont mégoly egyenlően, az emberek eltérő fokú tehetsége, gondossága és szorgalma azonnal meg fogja törni azt. Ha viszont kordában tartjuk ezeket az erényeket, a társadalmat a legvégső nélkülözésre kárhoztatjuk, s ahelyett, hogy megakadályoznánk egyesek szükölködését és koldussorát, az egész közösség számára elkerülhetetlenné tennénk azt. Sőt a legszigorúbb inkvizíció szükséges ahhoz, hogy az egyenlőtlenség első jeleire felfigyeljünk, s a legkeményebb jogalkalmazás ahhoz, hogy megbüntessük és kiküszöböljük azt. S amellet, hogy ekkora hatalom óhatatlanul hamar zsarnoksággá fajul, és nagy részrehajlással gyakoroltatik, vajon ki birtokolhatná azt eme helyzetben?”

A tulajdon elosztását szabályozó törvények mesterséges mivolta kizárja a metafizikai megalapozás fenséges s ebből adódó felforgató jellegét: e szabályok a konvenció, az emberi érdekkalkuláció és annak racionális kontrolljának a termékei, mértékük a hasznosság és az ésszerűség. Megváltoztathatók, mint minden véges emberi alkotás, s megőrzendők, mint minden hasznos hagyomány, bevált szokás. A tulajdon átruházásának formaságai nem természetesebbek, mint a babona rítusai: a különbség csak az, hogy míg ez utóbbiak Hume és a felvilágosodás felfogása szerint haszontalanok, sőt károsak, addig a csere, az adásvétel szabályozása nélkülözhetetlen az emberi társadalom számára. „Ézért itt a polgári törvények veszik át a természeti kódex helyét, és a törvényhozó javaslata szerint a különféle hasznosságoknak megfelelően különféle időtartamokat ró ki az elbirtoklás érvényességére.” (Az ÉRTEKEZÉS-ben ez ötven év: ennyi a „történelmi jog” elévülési ideje Hume-nál.) Az ember és tulajdona között nincs természeti reláció: van preskripció és szokásjog, örökség és szerzés – szóval, szerződéssel, munkával és/vagy megegyezéssel. A természetontológiai dedukciók nem segítenek a mindig egyedi viszonyok és változataik közti eligazodásban. „Egy ember tulajdona: mi az? Valami, amit ő és csakis ő használhat jogszerűen. De miféle szabályok alapján különböztetjük meg ezeket a tárgyakat? Itt statútumokra, szokásokra, precedensekre, analógiákra és száz egyéb körülményre kell hagyatkoznunk, amelyek némelyike állandó és változatlan, mások változók és önkényesek. De a végső szempont, amelyben valamennyien egyek, az az emberi társadalom boldogsága és érdeke.” Amíg Hayek, az 1960-as és 70-es évek meghatározó liberálkonzervatív gondolkodója előszeretettel idézi Hume fejtegetéseit arról, hogy az emberi társadalom dolgai nem tesszen lehetővé túlzó pontosságot (a „konstruktivista racionalizmus” kritikájaként), addig a közérdekre való hivatkozást tarthatatlannak tekinti, lévén ez szubsztantív szempont, a tisztán formális-procedurális szabálykövetést megkérdőjelezni képes „metafizikai” princípium. Hume adós marad a két elv összeegyeztethetőségével: hol maga a szabály(követés) a metaelv, hol a hosszú távú hasznosság szentesíti a szabályt és annak betartását akár a pillanatnyi közhasznúság ellenében. Természeti ösztön, természet adta igazságérzet nem támogatja az igazságosság mesterséges szabályainak betartását, inkább a racionális reflexió, a magánhasznót az emberi társadalom javával összevető értelmes érdekkalkuláció. S az az akár a kanti categoricus imperativusra is hajazó kérdés, melyet mindig fel kell vetnünk, midőn az általános szabály

követését és a pillanatnyi hasznosságot mérlegeljük: „Mivé lenne a világ, ha ez a gyakorlat elterjedne? *Hogyan maradhatna fenn a társadalom ilyen összevisszaságban?*” S e kérdésekre adott racionális válasz csupán az általános szabály tisztelete lehet, azaz a tulajdon konvencionális szabályozásának természeti törvényként való tisztelete.

A POLITIKAI TÁRSADALOMRÓL szóló 4. fejezet inkább zanzája, mint összegzése az ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI TERMÉSZETRŐL megfelelő részeinek. Hiányzik a korabeli whig (a liberális szerződéselméleti modell) és tory tanítás (a passzív engedelmesség doktrínája) kritikája: talán azért, mert ezt két önálló politikai esszében (OF ORIGINAL CONTRACT, THE PASSIV OBEDIENCE) már összefoglalta. De kimarad AZ ENGEDELMESSÉG FORRÁSÁRÓL (TREATISE, III. könyv, II. rész 7., 8. szakasz) történeti jog kritikája, mely konzervativizmuskritikának tekinthető, valamint amaz okfejtés, hogy az emberek általában nem az engedelmesség legitimációjának, hanem annak megtagadásának az igazolását tekintik „természetesnek”, ami viszont a *jus resistendit*, az ellenállási jog liberális princípiumát kérdőjelezi meg. „*Néhányan azért gyűlölnék, mert nem vagyok whig, mások meg azért, mert nem vagyok tory*” – panaszolja némi narcisztikus felhanggal életrajzában: azt nem tudni, hogy mennyire gyűlölték, ám az biztos, hogy mindent megtett azért, hogy a korabeli politikai pártok kedvenc illúzióit a földig rombolja. A kormányzat eredete konvencionális, oka az, hogy természettől nincs meg az emberekben a társadalmi együttéléshez szükséges morális és intellektuális belátás képessége: „*Ha minden ember elegendő éleslátással rendelkezne ahhoz, hogy mindenkor felismerje azt az erős érdeket, mely az igazságosság és méltányosság követésére kötelezi, és elég erős lélekkel ahhoz, hogy állhatatosan kitartson általános és távoli érdeke követésében, szemben az azonnali élvezetek és előnyök csábításával, akkor sohasem jött volna létre olyasmi, mint a kormányzat és a politikai társadalom, hanem minden ember természeti szabadságát követve teljes békében és harmóniában élne mindenki mással.*” Az engedelmesség egyedüli forrása az érdekkalkuláció: saját javamat jobban tudom biztosítani, ha van olyan közhatalom, mely mindenkit a kooperatív játékszabályok betartására kényszerít, bünteti a szabályszegőt, a „potyautast”, aki csak élvezni akarja a társadalmi együttélés előnyeit, de nem hajlandó meghozni azt az áldozatot, melyre mindenki köteles a közös előnyök elérése érdekében.

Ez a kooperációs logika kevésbé érvényesül – mert kevésbé kikényszeríthető – az államok közötti együttműködésben, a nemzetközi jog terén, ahol is az államérdek gyakran szerződészegésre sarkall, s ennek szankciója kevésbé kivitelezhető, mint az állam (és a közösség) érdekével szembeszegülő individuum esetében. Ez utóbbiak néha semmiféle természetes bázissal nem bíró „erényeknek” is engedelmeskedni kényszerülnek, mint például a nők a szüziesség és a házastársi hűség mesterséges erényeinek, melyeknek semmi más magyarázatuk nincs, mint az a tény, hogy a férj urak ragaszkodnak ahhoz, hogy tulajdonuk véreikre szálljon, s nehogy más gyermeke örökölje.

Minden emberi társaság, amennyiben közös tevékenységet folytat, állandó szabályok lefektetésére kényszerül: e szabályok lehetnek teljességgel önkényesek, mint mondjuk a kártyajáték szabályai, a részvétel teljességgel önkéntes, mint egy pókerpartiban, de ha egyszer elköteleztem magam a játszámra, nem állíthatom, hogy a sor erősebb, mint a full, vagy a póker, mint a royal flush. A polgári társadalom törvényei talán kevésbé frivolak, ám éppúgy konvencionálisak: a társadalmi rangok nem feltétlenül természetesebbek, mint a kártyabéli erősorrend. De szabályok nélkül nem lehet játszani, nem lehetséges a társadalmi együttélés. „*Mindössze azt tanulhatjuk meg ez összevetésből, hogy bármilyen célból jöjjenek is össze az emberek, szükség van szabályokra.*” Nemcsak az együttélésnek, még a kölcsönös gyilkolásnak is szilárd szabályai vannak: lásd a pár-

bajkódex vagy a hadijog, az ökölvívás vagy a háború szabályrendszerét. Mindezt százszor szent természetes jogainkból és az eredeti szerződés elveiből levezetni, mint azt a liberálisok teszik, avagy Isten akaratára, a hatalom isteni eredetére visszavezetni, mint azt a konzervatívok szeretnék, akkor is a legelvadultabb metafizikai spekuláció, ha e két ellentétes politikafilozófiai doktrína képviselői, Hume meggyőződése szerint, a XVIII. század közepére már lényegében azonos politikai gyakorlatot folytatnak (a képviseleti rendszer keretében). Csak éppen snassz lenne bevallani, hogy a társadalmi törvények és a politikai élet játékszabályai mögött az emberi érdek s nem az isteni érték a meghatározó. „*A közös érdek és a hasznosság tévedhetetlen módon szüli meg a helyesség és a helytelenség normáját az érdekelt felek között.*”

Míg az eddigi fejtegetésekben a hasznosság mintegy metaelvként szerepelt, azaz a benthami utilitarizmushoz hasonlóan *genusként* meghatározója volt a többi erkölcsi minőségnek (például az igazságosság esetében Az ERKÖLCS ALAPELVEI-ben annak hasznos volta a meghatározó, s Az ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI TERMÉSZETRŐL lapjain alapvető mesterséges mivolt kevésbé hangsúlyos), addig az 5. fejezetben maga is igazolandó princípium (MIÉRT SZEREZ ÖRÖMET A HASZNOSSÁG?). Hume a *genus proximum/differentia specifica* szerinti deduktív definíció elvetését az *empirista* módszer választásával magyarázza: „*Egy tapasztalat által alátámasztott tény elvetésének nem a legmegfelelőbb oka az, hogy nem vagyunk képesek kielégítően számot adni eredetéről, sem pedig egy másik, általánosabb elvvel kiváltani azt. S ha némi gondot szentelnénk jelen tárgyunknak, nem kellene zavarba jönnünk a hasznosság hatalmának magyarázatakor vagy akkor, ha az emberi természet legismertebb és legelfogadottabb elveiből próbáljuk azt levezetni.*” A tisztán haszonelvű megközelítés szerint – mely logika paradigmája Hume példáiban Mandeville és A MÉHEK MESÉJE közhaszonkoncepciója – az igazságosság mesterséges mivolta azt jelenti, hogy forrása kizárólag politikai csinálmány, bölcs (vagy ami ugyanaz: ravasz) politikusok kitalálták, hogy könnyebb az emberi társadalmat igazgatni, ha tagjai természetesnek tekintett szabályokhoz igazodnak. Hume szerint ha az igazságosság/igazságtalanság distinkciójának semmiféle „antropológiai alapja”, az emberi természetben gyökerező emotív bázisa nem létezne, akkor hiába az okos kitaláció, a közérdekű konvenció, annak semmi hatása, befolyása nem lenne az emberi társadalomban: „*Ha a természet nem hozott volna létre ilyen, az elme eredeti alkatán nyugvó megkülönböztetéseket, akkor a tiszteletre méltó és szégyenteljes, szeretetre méltó és gyűlöletes, nemes és megvetendő szavak sohasem bukkantak volna fel a nyelvben, s a politikusok sem lettek volna képesek – e kifejezések feltalálása után – akár csak érthetővé tenni azokat, vagy általuk bármi jelentést sugallni a hallgatóság számára.*”

A „*társias erények*” tehát az emberi természetben gyökereznek, s helyeslésük minden haszonelvű – kiváltképp kizárólag önérdékű – megfontolástól függetlenül működésbe lép távoli korok vagy távoli tájak emberei esetében is, kiknek erénye „*érdek nélkül tetszik*”, bűne meg hasonlóképpen visszatször számunkra. „*Gyakorta dicsérik távoli korokban és messzi tájakon végbevitt erényes tetteket, ahol a legkifinomultabb képzelőerő sem képes önérdéket felfedezni vagy jelen boldogságunkat és biztonságunkat tőlünk ily távoli eseményekkel kapcsolatba hozni.*” Sőt morális méltányosságból dicsérni tudjuk ellenfeleink erényét is, melynek léte inkább kárunkra, mint hasznunkra van. A hasznosság referenciája nem lehet az önérdék, mivel azzal ellentétes hatású (vagy legalábbis közömbös) tetteket és jellemeket, erényeket és elveket is képesek vagyunk elismerni. Az egoista filozófia nem ismeri el az egoista megfontolásoktól független erény létét, illetve minden morálisan értékes dolgot egyetlen elvre, a magánérdekre kíván visszavezetni. „*Az önszeretet oly hatalmas alapelve az emberi természetnek, az egyének érdekei pedig általában*

annyira szorosan kötődnek a közösség érdekeihez, hogy könnyen megbocsáthatunk azoknak a filozófusoknak, akik azt képzelték, hogy a közösség érdekével való törődés teljesen visszavezethető a saját boldogságunkkal és fennmaradásunkkal való törődésre.” E megbocsátható tévedés – vagy túláltalánosítás, leegyszerűsítő redukcionizmus – forrása Hume szerint az, hogy a magánérdek és a közérdek, az egyes ember és az emberi nem java között szinte eleve elrendezett összhang (vagy legalábbis annak látszata) van, „s ezt az egységes alapelvet igazolva látták az érdekek ama szoros egységében, amely a közösség és az egyes egyén között figyelhető meg”. Ám az elfogulatlan elemzés mást mutat, a magán- és közérdek *praestabilita harmoniája* gyakran megbomlik: „Találunk olyan eseteket, amelyekben a magánérdek különbözik a közérdektől, sőt egyenesen ellentétben áll vele.” Mindazonáltal morális ítéletünk nem feltétlenül bicsaklik meg: a köz javát akkor is a legfőbb törvénynek tartjuk, ha közvetlen érdekünkkel ellentétes vagy annak látszik. „Eme példák alapján el kell utasítanunk azt az elméletet, amely minden erkölcsi érzést az önszeretet elvével magyaráz. El kell fogadnunk, hogy létezik egy közösségibb érzés, s meg kell engednünk, hogy a társadalom érdekei még önmagukban véve sem teljesen közömbösek a számunkra.” Ha a hasznosság az erkölcsi érzés egyik fő forrása, akkor ez nem a magánhaszon szűk perspektívája, hanem tágabb, társadalmi haszon nézőpontja, sőt az emberi nem javának horizontja. Persze előfordulhatnak az erkölcsi érzéketlenség extrém esetei, vannak *moral insanity*-k, de normatívnak tudjuk az emberiség javával szimpatizálók erkölcsi érzelmeit, s e nézőpontot tekintjük a jó és rossz distinkciója alapjának. „Az az ember, akit hideg érzéketlensége vagy szűkös önzése miatt közömbösen hagynak az emberi boldogság és szerencsétlenség képei, a bűn és az erény láttán egyaránt közömbös marad. Másfelől viszont azt tapasztaljuk, hogy a fajunk érdekei iránt tanúsított forró érdeklődés mindig együtt jár az erkölcsi különbségek kifinomult érzésével; az erös felháborodással az embereket érő sérelem láttán, s az élénk helyesléssel jólétüket szemlélve.”

Az önzés persze ellensúlyozhatja az összembari referenciájú önzetlenség szempontjait, ám Hume szerint már az is fontos az egysíkú egoizmus ellenében, hogy ha a magánérdek nem forog kockán, akkor természetesnek tekinthető az általános emberi érdekek választása. „Amikor semmiféle magánjellegű szempont sem visz rá bennünket arra, hogy saját javunk vagy előnyünk érdekében megbántuk embertársainkat, a cselekvési motívumok mérlegelésekör egészen biztosan figyelembe vesszük mások boldogságát vagy szerencsétlenségét, s az előbbi felé hajlunk.” Ezt a beállítódást nevezi Rawls természeti providenciának, s ennek alapja az öncélú rosszakarat létének, sőt szinte logikai lehetőségének a tagadása (ez utóbbit még Hobbes LEVIATÁN-ja is kizárja az emberi természet alapján egoista, de racionalista konstitúciójából). „Egy teljességgel rosszindulatú és gyűlölködő teremtmény – ha volna ilyen a természetben – még a közömbösségnél is alávalóbban viszonyulna a bűn és az erény képeikhez. Minden érzése a feje tetejére volna állítva, s tökéletesen ellentétes lenne azokkal az érzésekkel, melyek az emberi fajban lakoznak.” Az ERKÖLCS ALAPELVEI-ben hangsúlyosabb az erkölcsi érzelmek univerzalizálhatósága s az „általános emberi” szint normatívitása, mint az ÉRTEKEZÉS-ben, ám az emberbari nemre való vonatkoztatás és az egyetemes erkölcs – avagy az erkölcs egyetemessége – egybeesése éppúgy posztulátum marad, mint a TREATISE-ben az individuális erkölcsi érzelmek és a generalizálható erkölcsi ítéletek egysége. „Az egész emberiség annyira a jó alapelvhez hasonlít, hogy ahol az érdek, a bosszú vagy az irigység nem torzítja el hajlamainkat, természetes emberszeretetünk mindig azt diktálja, hogy a társadalom boldogságát s következképpen az erényt részesítsük előnyben ellentétével szemben. Az abszolút, ok nélküli és érdekmentes rosszindulat talán sohase ver gyökeret az emberbari kebelben...” Vagy ha igen, az már nem emberbari kebel többé: Hume Diderot-hoz (Shaftesbury és Hutcheson

másik nagy tanítványához) hasonlóan a tradicionális természetjogi tanítás „*naturalizációjával*” kísérletezik, azaz természeti teleológia, transzcendens teremtvő elv feltételezése nélküli normatív emberi természetfogalom használatával.

Ez az egyetemes emberi természet az alapja annak, hogy erkölcsi kifejezéseink, érzelmeink és ezeken alapuló értékítéleteink univerzálisak és univerzalizálhatók lehetnek, míg a kizárólagos érdeknyelv a privát nyelv börtönébe, a kommunikációképtelenség állapotába zárna be bennünket. „*Minél többet járunk az emberek közé, minél szélesebb körben érintkezünk másokkal, annál jobban megismerjük azokat az általános preferenciákat és különbségitételeket, amelyek nélkül beszédünket mások meg sem érteneék. Az egyes ember saját érdekei csak rá jellemzők, s nem feltételezhetjük, hogy a belőlük eredő tasztások és vonzódások mást is hasonló mértékben érintenek.*” Az egyes ember – minden egyes ember – el tud vonatkoztatni a személyes érdek szűkre szabott preferenciáitól, s közvetlenül képes minden ember – patetikusan szólva: az egész emberi nem – érdekével azonosulni a lényegében azonos pszichikai és morális, emotív és intellektuális konstitúciónk következtében. Ez a nagy fontosságú fogalom, a *szimpátia* bázisa, annak alapja, hogy a kulturális stb. különbségektől könnyedén el tudjunk vonatkoztatni, s felleljük magunkban azt az általános emberi természetet, mely korokon és kultúrkörökön keresztül, vallási véleményektől és nemzeti előítéletektől függetlenül képes kialakítani az emberiség közös érdekének – azaz a morális ítéletek megalapozásának – álláspontját. „*A szimpátia, elismerjük, sokkal halványabb, mint az önmagunkkal való törődés, s a tőlünk távol eső emberek iránt érzett szimpátia gyengébb, mint az, amit a hozzánk közel és velünk kapcsolatban állók iránt érzünk, de éppen ezért van szükség arra, hogy az emberek jellemére vonatkozó higgadt ítéleteinkben és az ezzel kapcsolatos társalgásban figyelmen kívül hagyjuk e különbségeket, és hogy érzéseinket még inkább közösségivé és társiasá formáljuk... Az érzések társias és társadalmi érintkezése arra készíti minket, hogy valami általános, megváltoztathatatlan mércét állítsunk fel, amelynek alapján a jellemeket és az erkölcsi szokásokat helyeseljük vagy helytelenítjük.*” AZ ERKÖLCS ALAPELVEI függelékében közölt PÁRBESZÉD, mely látszólag az etikai relativizmus summája (hol volt, hol nem volt kultúra, melyben a fiúszerelem dicséretes dolog, és az apagyilkosság bocsánatos bűn, ha a republikánus erény megköveteli) ennek az idézetnek a tükrében inkább arról szól, hogy a jó és rossz „transzkulturális” definícióját, örök és változtathatatlan normáit nem befolyásolják a szokások és vallások különbségei, a történelmi korok és geográfiai adottságok kontingenciái. „*Ha megvizsgáljuk az emberi teremtmény alapelveit – ahogy azok a mindennapi tapasztalatban a megfigyelés számára megjelennek, a priori arra a következtetésre kell jussunk, hogy egy olyan lény, mint az ember, nem lehet közömbös embertársai jóléte vagy szenvedése iránt, s lehetetlen, hogy amikor semmiféle sajátos előítélet nem korlátozza, ne jelenjen ki minden további fenntartás nélkül, hogy ami hozzájárul boldogságukhoz, az jó, ami pedig nyomorúságukat növeli, az rossz.*” Itt nem is az a priori megfigyelési-tapasztalati ítélettel van baj, bár ez sem éppen ellentmondásmentes megfogalmazás, hanem az ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI TERMÉSZETRŐL III. könyv II. részében tett kategorikus kijelentéssel, mely szerint: „*Általában véve megállapíthatjuk, hogy az emberi szellemben nem lakozik semmifajta szenvedély, mely egyszerűen az emberiség mint ilyen iránti szeretetben nyilvánulna meg...*”

Talán nem véletlen lapsus az „a priori” kifejezés haszna Hume részéről, aki – legálábbis a TREATISE alcíme szerint – arra akart „*kísérletet tenni, hogy a tapasztalati módszert bevezesse a morális tudományokba*”. Az egyes ember és az emberiség szükségszerűen szeretetteljes viszonyát posztuláló rendszerek – a cambridge-i platonizmus XVIII. századi variánsai, mégpedig mind az intellektualista, mind az emotivista erkölcsfilozófusok

– abból indultak ki, hogy a teremtett világban, a Teremtő akarat végtelen jósága következtében az egyed és a nem között eleve elrendelt összhang uralkodik. Ezért Benthamet jóval megelőzően használhatta a platonikus Hobbes-kritikus racionalista Cumberland DE LEGIBUS NATURAE című művében és Hume mestere, Hutcheson AZ ERKÖLCSI ÉRZÉK ILLUSZTRÁCIÓI-ban „a legnagyobb boldogság a legnagyobb szám számára” formulát, mert ezt az utilitarizmust transzcendens teleológia alapozta meg. Ám Hume igen korán szakított a teleologikus világgéppel: „Mi az ember célja?”, kérdi kritikusan Hutchesonhoz írt levelében (1740. márc. 16-án), melyben a morális tulajdonságokat a másodlagos minőségekhez hasonlító okfejtését vázolja. Ez az analógia meg is állja a helyét addig, míg Hume kitart az ÉRTEKEZÉS alaptétele mellett, mely a tényítételekből az értékítéletek, a *vanból* a *legyen* levezethetőségét vonja kétségbe. Az ENQUIRY-ből hiányzik a hasonló argumentum, sőt mintha kritika tárgyát képezné az emberiség érzésének természeti adottságából a helyes erkölcsi cselekedet normájának a levezethetőségét tagadó szkeptikus álláspont: „Ha kételkednénk is abban, hogy természetünkben benne rejlik az erkölcsi kárhóztatás és helyeslés valamiféle általános alapelve, ha számtalan esetben tapasztaljuk az emberiség hatását, végül mégis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy minden, ami a társadalom érdekét szolgálja, örömet szerez, ami meg ártalmára van, kellemetlen érzéseket kelt.” AZ ERKÖLCS ALAPELVEI megjelenése idején nemcsak Mandeville cinikus közhasznon/magánvétek koncepciója, de La Mettrie naturalista nihilizmusa is ismert volt már: egy olyan emberi természetfogalom, mely „fiziológiailag” kimutathatatlanak minősítvén mindenfajta morális érzéket „az én élvezni akarok, és nem érdekel, hogy kinek a kárán!” categoricus imperativusát fogalmazza meg. Hume a fenti fogalmazását immár a posteriori bizonyítékeként fogja fel annak, hogy „megvan a természetünkben az emberiség vagy a másokkal való törődés alapelve”, holott feltehetően arról van szó, hogy az ő emberi természet definíciójában – a világi humanizmus híveéhez hasonlóan – eleve benne foglaltatik az emberiség erkölcsi érzülete. Amikor a következőkben AZ ÖNMAGUNK SZÁMÁRA HASZNOS TULAJDONSÁGOK-at elemzi (6. fejezet), több mint nyilvánvaló, hogy tulajdonságaink eleve társiasak, s élvezeteink feltételezik embertársaink participációját mindabból, ami nekünk jó. (Ahogy az ENCIKLOPÉDIA „Élvezet” szócikét író Diderot is azzal védte ki az *avant la lettre* jelentkező „szadista” élvezetfelfogás lehetőségét, hogy *per definitionem* csak a kölcsönös élvezetet ismerte el igazi emberi élvezetnek.) „Kijelenthetjük, hogy nincs olyan emberi teremtmény – írja Hume –, akít a boldogság jelenléte (ahol nincs helye az irigységnek és a bosszúnak) ne töltene el örömmel. Ez elválaszthatatlannak tűnik felépítésünktől és alkatunktól.” Ezért az egyén számára hasznos tulajdonságok az egész emberiség számára kellemesek, ahogy az emberiség java közvetlen örömnöki szolgál. Aki nem így érez, annak nincsenek emberi érzelmei, tehát szörnyeteg – mondja Hume. „Minden körülmények között a lélek egyazon adottságai kellemesek az erkölcsök érzülete és az emberségesség érzülete számára.” Épp ezért nem okoz különösebb problémát, hogy a kantiánus kategóriákon nevelődött olvasó számára olyan nem *par excellence* morális meghatározottságoknak tűnő adottság és kellemesség fogalmi meghatározók Hume – különben meglehetősen lapidáris – érénytáblázatában, mint a megfontoltság és a szorgalom, a takarékoság és a mértékletesség, a becsületesség és a lelki erő, a bölcsesség és az emlékezőképesség, az óvatosság és a vállalkozószellem, a figyelmesség és a rendszeret, a gyors felfogás és a jó kifejezőképesség. Ezek egy része inkább természeti diszpozíció, mintsem morális minőség, ám Hume szerint mivel mind tulajdonosuk, mind a többi ember számára örömet szereznek, nem tagadhatjuk meg tőlük az erkölcsi érték rangját.

A természetes erények alapattribútuma az emberi természet általános és állandó mitőlétből származó egyöntetűség, ám a történelmi változások variálhatják az egyes erények előnyben részesítését, illetve mellőzését. Az ókor a hősi erény, a feudalizmus a születés nemessége, a modernitás a pénzügyi kompetencia és a kereskedőszellem adottságait preferálta a kapcsolódó hátrányokkal együtt. „*Ahol a születést tisztelik, ott a tétlen és szellemtelen elmék megmaradhatnak fenséges tunyaságukban, miközben kizárólag pedigrékről és genealógiákról ábrándoznak... Ahol a gazdagság a legfőbb bálvány, ott a romlottság és a megvesztegethetőség terjed; a művészetek, a kézművesség, a kereskedelem és a földművelés virágzik.*” Hume személyes értékrendje meglehetősen világos: az 1750-es években írt politikai és közgazdasági esszéi nem sok kétséget hagynak afelől, hogy nem „*a feudális dicsőség*”, „*az agrártársadalmak letargiája*” a szíve szerint való világ, hanem „*a kifinomult művészetek és tudományok*”, az egész társadalomra kiterjedő fényűzés (amit inkább kényelmi javaknak nevez).

Ez utóbbi kedvez a társasági erényeknek: a VII. rész, Az ÖNMAGUNK SZÁMÁRA KÖZVETLENÜL KELLEMES TULAJDONSÁGOK tárgyalása a modernitás vádirata az emberfölötti (vagy inkább embertelen) hősi erények, a republikánus rigorozitás, az antihumánussá fajuló harcias honszeretet ellen. „*Kevés ember irigyelné Cassius jellemét, ahogy Caesar ábrázolja azt*” – írja Hume. – „*Szüntelen olvas, nagyfigyelmű / Átlát az emberek tettein. / Játéknak nem barátja, mint te vagy, / Antonius, nem hallgat muzsikát. / Ritkán mosolyog...*” (Shakespeare: JULIUS CAESAR, I. felv. II. szín, Vörösmarty Mihály fordítása.) Brutus köztársasági kérlelhetetlensége csak meghosszabbította a republikánus Róma haláltusáját – írja egyik esszéjében, s AZ ERKÖLCS ALAPELVEI függelékében még keményebben fogalmaz. Az erkölcsi relativizmus példázatában a fiúszerelem bocsánatos bűnnek minősül (inkább csak egy korszak szexuális szokásának, ami önmagában értékmentes, sőt akár érték-hordozó is lehet). Ám a zsarnokgyilkosság paradigmája, Brutus, a jötevőjét leszűrő republikánus hős tettére Hume nem talál mentséget: hálátlanság és embertelenség, kíméletlenség és kérlelhetetlenség mind olyan hajdani erények, melyeknek megítélése szerint a modern, humánus és haszonelvű társadalomban nincs helyük. „*S valóban megfigyelhetjük, hogy a műveletlen népeknél, melyek még nem tapasztalhatták a maguk teljességében a jóság, az igazságosság és a többi társias erény gyakorlásának előnyeit, a bátorság az uralkodó erény, ezt dicsőítik a költők, magasztalják a szülők és a nevelők...*” Hume szerint manapság ez az erény inkább a rablók, semmint a békés gyarapodásra vágyó polgárok attribútuma. A nyugalom fontosabb feltétele a társadalmi jólétnek, mint a fenséges felforgató eszmék: Hume ötven évvel Benjamin Constant-nak A RÉGIEK ÉS A MODERNEK SZABADSÁGÁRÓL írt műve előtt megelőlegezi annak alap gondolatát, hogy az antik ethosz fenségességével, meglehet, magával ragad, ám a modern ember a legkevésbé sem vágyik arra, hogy ilyen emberfeletti erények romba döntsék mindennapjai rutinját és jólétét. „*A régiak körében a filozófia hősei csakúgy, mint a háborúéi és a honszeretetéi, olyasféle nagysággal és lelki erővel bírtak, amely megdöbbeníti a mi szűkkeblűségünket, és sietve elvetjük, mint túlzót és természetfelettit.*” XII. Károly, az eszement dicsőségvágyó és harci erényekben bővelkedő svéd király nem korunk hőse, míg a szerelmi kalandok kedvéért a polgárháborúról szívesen megfélelmező IV. Henriket közelebb érezzük magunkhoz. Az athéniak büszkébbek voltak harci sikereikre, mint a demokratikus törvényhozás találmányára, ám az utókor másképp ítél. Manapság Vergilius dicsősége elhomályosítja Augustus fenségességét: a történelmi nagyságot is inkább annak költői megfogalmazása miatt értékeljük. „*Az eme szépségek iránti fogékonyság avagy az ízlés KIFINOMULTSÁGA önmagában is a jellem ékének számít, mivel a legtisztább, legtartósabb és legártalmatlan-*

nabb öröm átadására készlet.” A kifinomultság egyszerre történelemfilozófiai dimenziójú tulajdonság – a fokozatos, szerves fejlődés, mint az angolszász társadalmi ideál antropológiai vetülete – és társasági erény, a jó modor, a kellem és a szellemes társalgás szinonimája. Hume-nál nem választja el kínai fal a társadalmi erényeket a társasági kellemességektől, az etikett előírásait az erkölcsi szabályoktól. Az udvariasság szabályait az igazságosság normáival veti össze, mely utóbbiak etikája és politikai filozófiája, társadalomelmélete és jogbölcselete legmélyebb gondolatait summázzák. „Amiként a társadalomban előforduló kölcsönös megrázkódtatások és az érdek meg az önszeretet szülte ellentétek arra kényszerítették az emberiséget, hogy megegyezzen az igazságosság szabályait illetően, hogy a kölcsönös segítség és védelem nyújtotta előnyöket megőrizhesse, azonképpen az emberek büszkeségének és önteltségének örökös ellentmondásai a TÁRSASÁGBAN A JÓ MODOR és az UDVARIASSÁG szabályainak bevezetésére ösztökélnek, hogy megkönnyítsék a gondolatok cseréjét és a zavartalan társalgást.” (VIII. rész: A MÁSONKÉNTI SZEMÉLYTUDÁSOK.)

A társadalmi igazságosság szabályai személytelen, általános normák: betartójuk személyisége, szubsztantív értékrendje közömbös, sőt éppen lényegük a „személyválogatás nélküli” preskripció (egy tulajdonjogi perben a bírónak nem szabad, egyenesen tilos figyelembe vennie az érdekelt felek magánérdemeit, személyiségük vonzó vagy visszataszító voltát). A társasági kellem nagyon is megköveteli a szabálykövető személyiségjegyeit: „Azonban ahhoz, hogy valaki jó társasági ember legyen, a jó modoron kívül SZELLEMESNEK és EREDETINEK is kell lennie. A szellemesség mibenlétét nem könnyű megadni, azonban az könnyűszerrel megállapítható, hogy mások számára kellemes tulajdonság, s már első megjelenésekor eleven örömet és meglepetést nyújt mindenkinek, aki képes felfogni azt.” Az örömszerzés eme szférája, mely más morálfilozófusok műveiben csak marginálisan vagy még úgy sem szerepel, Hume-nál központi kérdés, mivel az erkölcsi tulajdonság emotív, ízlés jellegű meghatározottsága mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy érzésitéleteink motívumait sohasem vagyunk képesek teljes egészében feltárni, megmagyarázni. „Am eme kellemes tulajdonságok mellett, amelyek szépségének eredetéről bizonyos fokig képesek vagyunk számot adni s azt megmagyarázni, még mindig marad valami rejtélyes és megfelfoghatatlan... Az efféle teljesítmények megítélését ezért teljes egészében az ízlés és érzés vak, de tévedhetetlen tanúbizonyságára kell bízunk, s az etika ama részének kell tekinteniünk, amit a természet azért hagyott hátra, hogy zavarba ejtse a filozófia göggyét, s fogékonyra tegye saját szűkös határait és gyöngécske képességeit illetően.”

A KONKLÚZIÓ-ban Hume már kategorikusabb: a hasznosság és a kellemesség erkölcsi érdemként való felfogása a „babonáság”, a vallási előítéletek elleni felvilágosító küzdelem fontos fogalmi fegyvere: „S mivel a magunk vagy mások számára hasznos vagy kellemes tulajdonságokat a mindennapi életben a személyes érdem részének tartjuk, ezért semmi más tulajdonságot nem fogunk elfogadni, amikor természetes, elfogulatlan értelmünkkel, a babona és a hamis vallás megtévesztő magyarázatait mellőzve ítélünk. Nőtlenység, bűjtölés, bűnbánat, önsanyargatás, önmegtartózkodás, alázatosság, hallgatóság, magány és a többi szerzetesi erény: vajon miért vetik el ezeket mindenütt az érző emberek, ha nem azért, mert semmiféle célt nem szolgálnak, sem az emberek világi előmenetelét nem segítik, sem pedig a társadalom értékeiből tagjává nem teszik őt, ahogy a társaság szemében szórakoztatóvá sem, s a személyes élvezet erejét sem növelik?”

Ez csak látszólag érdekelvű érvelés: a KONKLÚZIÓ fő témája a pszichológiai egoizmus bírálata és az etikai univerzalizmus új, hangsúlyos afirmációja. Az emberiségre általában vonatkozó pozitív érzelmeink, meglehet, gyengébb erejűek, mint a szűken vett önzés motívumai, ám univerzálisak: „Tegyük fel, hogy ezek az érzések mégoly gyengécskék is,

ám ha minden más egyenlő, akkor hűvös előnyt adunk mindannak, ami hasznos és jótékony az emberiségre nézve, szemben azzal, ami kártékony és veszedelmes. Így hát azonnal előáll egy erkölcsi megkülönböztetés, a kárhóztatás és a helyeslés általános érzete...” Az erkölcsi érzék általánossága garantálja annak interszubjektivitását, ami annak, aki a „van”-ról a „legyen”-re való átmenet tilalmát megfogalmazta, nehezebb probléma: normativitását. „Az erkölcsök képzete valamiféle az egész emberiség számára közös érzületet sugall, amely ugyanazt a tárgyat ajánlja általános helyeslésre, s minden embert vagy legalábbis a legtöbbjüket egyetértésre bírja: az erre vonatkozó vélekedésekben és döntésekben.”

Az univerzalitás és az univerzálhatóság záloga a nyelv: az én egyes szám első személyű helyeslésem vagy helytelenítésem akkor és azáltal válik összembari normativitás kifejezőjévé, hogy saját személyes érintettségemtől el tudok vonatkozni, és az emberi nemre tudom vonatkoztatni az erkölcsi érzelmeimet kifejező ítéleteket. *„Ha valaki egy másik embert ellenségének, vetélytársának, küzdőfelének vagy ellenfelének nevez, akkor úgy értjük őt, mint aki az önszeretet nyelvét beszéli, s a saját meghatározott körülményeiből és helyzetéből fakadó, csak rá jellemző érzéseket fejez ki. De ha bárkire a gonosz, gyűlöletes vagy romlott jelzőket aggatja, akkor már más nyelvet beszél, és olyan érzéseknek ad hangot, amelyeket várározása szerint hallgatósága is oszt. Ekkor hát maga mögött kell hagynia önmön sajátos helyzetét, és a többiekkel közös nézőpontra kell helyezkednie. Az emberi alkat valamely egyetemes elvét kell megmozgatnia, olyan hűrt kell megpendítenie, amellyel az egész emberiség összhangban rezdül.”*

Ez az összhang azonban nem látszik eleve elrendezett harmóniának: ha csak Hume példáiból indulunk ki, egyáltalában nem biztos, hogy „a szerzetesi erények” hívei osztják filozófusunk humanista hitvallását, mely szerint magunk vagy mások sanyargatása inkább bűnnek, mint erénynek minősíthető. A római republikánus ethosz modern követői (például a Hume magánéletében is sok galibát okozó J. J. Rousseau) egyáltalán nem fogják emberellenessége miatt elvetni a fiait vérpadra küldő Brutus tettét vagy névrokonáét, a zsarnokgyilkosság idoljáét. Hume univerzalizmusa nem ismerhet (el) lényegi különbségeket az egyetemes emberi erkölcs normáit illetően: *„Az egyik ember embersége azonos mindenki máséval, s egyazon tárgy érinti meg e szenvedélyt minden emberi lényben... az emberségből fakadó érzések nemcsak azonosak minden emberi lényben, s nem csupán egyazon helyeslést és kárhóztatást eredményezik, de egyúttal ki is terjednek minden emberi lényre, s nem létezik olyan ember, akinek cselekedete és jelleme ne volna általuk az összes többi ember kárhóztatásának vagy helyeslésének tárgya.”*

Tehát az erkölcsileg minősíthető tetteknek nemcsak a referenciája az emberiség, hanem az ítélet autentikus alkotója is: ez az egyetemes érvényesség különbözteti meg az erkölcsi minőséget a másfajta érzelmektől. *„Mi kell még tehát, hogy megkülönböztessük az emberségeségtől függő érzelmeket a többi szenvedélyekkel kapcsolatosaktól, vagy hogy választ kapjunk, miért az előbbieket az erkölcs alapjai, s nem az utóbbiak? Bármely tett nyerje el helyeslésemet emberségeséggel megmozgatása révén, ez egyszersmind az egész emberiség magasztalását is kíváltja, mivel egyazon elvre hat bennük is.”* A nyelv ebben az okfejtésben nem alapja az egoisztikus és az egyetemes érvényű érzületek megkülönböztetésének, hanem a nyelvhasználat alakul ki e distinkció általános érvényessége folyamányaként: *„Az érzések e fajai közötti különbség oly nagy és nyilvánvaló, hogy hamarosan a nyelvnek is igazodnia kell ehhez, s föl kell találnia egy a korholásnak és a helyeslésnek az emberségeségből vagy az általános hasznosságból vagy annak ellentétére alkotott nézetekből fakadó egyetemes érzéseknek hangot adó sajátos kifejezőkészletet. Ekkor ismerjük meg az ERÉNYEKET és a VÉTKEKET, elismerjük az erkölcsöket, s az emberi cselekvésről és viselkedésről általános eszméket alkotunk.”* A fel-

tételezett pártatlan szemlélő álláspontjára kell helyezkednünk, minden partikuláris érdeken, egyedi elfogultságon vagy kollektív előítéleten felülemelkedve, mintegy körunktől és nemzetünktől, vallási és politikai meggyőződésünktől elvonatkoztatva keresvén a minden emberre és minden korra érvényes erkölcsiség elveit. Hume a klasszikus természetjogi normák „quod semper ubique et ab omnibus” (mindig, mindenütt és mindenkire) érvényes voltát szeretné a szubjektív érzetek, az egyén pozitív vagy negatív érzései bázisából kiindulva megalapozni. *„Nem csoda hát, hogy az erkölcsi érzéseknek ekkora befolyásuk van az életben, bár olyan elvekből fakadnak, amelyek első ránézésre kicsinynek és törekenynek tűnnek. Ezek az elvek azonban, tartsuk észben, társias és egyetemes elvek: bizonyos értelemben AZ EMBERISÉG PÁRTJÁT alkotják a vétkek és a zűrzavar, a közös ellenségek ellen.”*

Irodalom

- Árdal, Páll S.: PASSION AND VALUE IN HUME'S TREATISE. Edinburgh University Press, 1966.
- Baier, Annette: A PROGRESS OF SENTIMENTS: REFLECTIONS ON HUME'S TREATISE. Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1991.
- Baillie, James: HUME ON MORALITY. Routledge Guide-books, 2000.
- Bricke, John: MIND AND MORALITY (AN EXAMINATION OF HUME'S MORAL PSYCHOLOGY). Oxford University Press, 1986.
- Gauthier, David: ARTIFICIAL VIRTUES AND THE SENSIBLE KNAVE HUME STUDIES. 1992.
- DAVID HUME, CONTRACTARIAN. *Philosophical Review*, 1979.
- Harrison, Jonathan: HUME'S MORAL EPISTEMOLOGY. Oxford University Press, 1976.
- HUME'S THEORY OF JUSTICE. Oxford University Press, 1981.
- Jenkins, John: UNDERSTANDING HUME. Edinburgh University Press, 1992.
- Kemp J.: ETHICAL NATURALISM: HOBBS AND HUME. Macmillan Press, 1970.
- Laird, John: HUME'S PHILOSOPHY OF HUMAN NATURE. London, 1932.
- MacIntyre, A. C.: HUME ON „IS” AND „OUGHT”. In: V. C. Chappell (ed.): HUME: A COLLECTION OF CRITICAL ESSAYS. New York, Doubleday, 1966.
- Mackie, J. L.: HUME'S MORAL THEORY. London, Routledge and Kegan Paul, 1980.
- Nagel, Thomas: THE POSSIBILITY OF ALTRUISM. Oxford University Press, 1970.
- Norton, David: DAVID HUME: A COMMON-SENSE MORALIST. Princeton University Press, 1982.
- Pears, David: HUME'S SYSTEM. Oxford University Press, 1990.
- Penelhum, Terence: DAVID HUME. Purdue University Press, 1992.
- Rawls, John: LECTURES ON THE HISTORY OF MORAL PHILOSOPHY. Harvard University Press, 2000.
- Smith, Norman Kemp: THE PHILOSOPHY OF DAVID HUME. London, 1941.
- Stroud, Barry: HUME. London, Routledge and Kegan Paul, 1977.

Kiss Lajos András

ERKÖLCS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

Megjegyzések a funkcionális rendszerelmélet „erkölcstelen etikájához”

I

Egyenesen idegesítő redundanciának tűnhetne fel, ha még külön bizonyítani is kívánánk azt, hogy a modern (vagy mind gyakrabban posztmodernnek nevezett) társadalom funkcionális és integrációs zavarokkal küzd. Elegendő csak a tömegmédiák véget nem érő hírözönére utalnom, amelyből a válsághírek (környezetszennyezés, ózonlyuk, ismeretlen eredetű betegségek, helyi háborúk, bűnözés stb.) úgyszólván – akár csak kognitíve is – feldolgozhatatlan áradata zúdul ránk. Úgy tűnik, most valóban nem a szokásos panaszkodásról van szó, nem a *fin de siècle* értelmiségi affektáció időről időre visszatérő hullámai hálózják be értelmünket; tetszik, nem tetszik: gondban vagyunk. Válságkorszakokban, ha csak a bénító szorongás nem vesz erőt végképp az emberen (ami egyébként a válságkorszakok úgyszólván természetes velejárója), kifizetődőnek tetszhet a megoldás lehetőségeit kutatni. Mindenesetre feltűnő, hogy a megoldást keresők – akár jobboldalinak, akár baloldalinak tekintett szerzőkről legyen szó – a globális méretű erkölcsi megújulásban látják a kiút lehetőségét. Kérdés persze, hogy az erkölcs ilyen mérvű felértékelődése képes lesz-e beváltani a hozzá fűzött reményeket, vagy legjobb esetben is a problémák „őszinte kibeszélésében” merül ki a morális reintegráció vállalkozása. A néhány évvel ezelőtt elhunyt német szociológus, Niklas Luhmann, valamint tanítványa (és munkatársa), Peter Fuchs a fősodor ellenében merészelnek úszni, és nem sok jóval biztatnak bennünket az erkölcs integrációs erejébe vetett hit vonatkozásában.

Írásomban először e két teoretikus érvelését szeretném bemutatni, majd néhány kritikai megjegyzést fűzök a funkcionális rendszerelmélet „elméleti antihumanizmusához”, ezzel mintegy igazságot szolgáltatva az ellentábor néhány – szerintem megalapozott – érvének is.

A luhmanni rendszerelméletet lehetséges bemutatni igen hosszadalmasan, egyszerűsmind időigényesen, valamint a sematizmus határát súroló leegyszerűsítéssel is. Én most az utóbbi lehetőséggel élek. Luhmann voltaképpen a Max Weber-féle modernitáselméletet radikalizálja. Weber szerint a modern világot az egymásra vissza nem vezethető racionalitásformák jellemzik. A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS című írásában Weber olyan „értékpólitézis”-ként jellemzi a modern világot, amelynek már nem létezik főistene, „...hiszen a világ különböző értékrendjei örök harcban állnak egymással... lehet valami szent, nemcsak annak ellenére, hogy nem szép... és lehet valami szép, nemcsak annak ellenére, hogy nem jó, hanem éppenséggel abban, amiben nem jó... és közhely, hogy lehet valami igaz, annak ellenére és azért, mert nem szép, nem szent és nem jó” (Weber, 1998: 147.). Weber felfogásában „az individuum képtelen újra megtalálni a társadalmi és a kulturális rend elveszett egységét a magánélet szférájában, még ha lenne is bátorsága a reménytelenséggel való szembe-szegüléshez” (Kelkel, 1998: 189.). A különböző racionalitásformák legismertebbike – és az európai fejlődés sajátosságát leginkább kifejező – az ún. *célracionális* vagy (némi

habermasi átértelmezéssel) instrumentális racionalitás. Emellett létezik természetesen *értékracionális* cselekvés is, amely viszont egyre alárendeltebb szerephez jut a modern világ előrehaladtával, mi több, egyre inkább az fenyegeti, hogy a célracionális végérvényesen elsöpri az útból (vö. Kelkel, 1998: 184.). Mindenesetre már a weberi elméletben is nyilvánvaló, hogy a modern társadalom egységét nem lehetséges a tradicionálisan értelmezett *analogia entis* vagy a *scala naturalae* módján egységes reprezentáció keretében láthatóvá tenni. A Luhmann-féle teoretikus építményben ez a társadalomelméleti felfogás instrumentálizálódik tovább. Luhmann nagyszabású elméletében a társadalmi rendszert összekötő legátfogóbb kategória a kommunikáció. A természetben vagy a holt mechanizmusokban nincs kommunikáció, de még a monadikusan felfogott emberi értelemben (azaz a pszichikumban) sincs. A kommunikáció legalább két pszichikai rendszer (régebben úgy mondtuk: ember) jelenlétét feltételezi. A kommunikáció megléte ugyan szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy társadalomról lehessen beszélni. A társadalom mindig valamilyen „*funkcióra szakosodott*” alrendszer keretében fejt ki a működését. Ilyen alrendszer például a jog, a gazdaság, a politika, a tudomány. Mindegyik alrendszernek van egy duális kódpárja, valamilyen médiuma és programja. Például a jog kódpárja a jogos és a jogtalan, a gazdaság kódpárja a rentábilis és a nem rentábilis. Ez a bináris sematizmus egyúttal kijelöli az alrendszer határait is: a jog számára csak a jogos/jogtalan megkülönböztetés bír értelemmel (csak e kódok működtetésével képes megkülönböztetni és kommunikálni), a gazdaság a gazdaságos/gazdaságtalan megkülönböztetésével stb. A rendszer számára csak vagy-vagy létezik, *tertium non datur* (Fuchs, 1992: 77.). A társadalmi alrendszerek elvileg egyszerre egyenértékűek és nem egyenértékűek; Fuchs kifejezésével élve heterachikusak, mert nem képesek egymás funkcióit átvenni, de képesek kooperálni anélkül, hogy egy átfogó *metarendszerben* egyesülnének. Ez a felfogás alapvetően felforgatja a társadalom leírására szolgáló szemantikát is, s ennek a ténynek – rögvest látni fogjuk – súlyos következményei lesznek az erkölcs integratív esélyeire nézve.

Továbbá van még egy fontos eleme a luhmanni társadalomfelfogásnak, amelyet mindenképpen szóba kell hoznom ahhoz, hogy mondanivalóm további része érthető legyen. Egyébként itt is a hagyományos szemantika radikális átalakításáról van szó. A hagyományos morálfilozófiák kivétel nélkül az erkölcsileg cselekvő személyek identikus mivoltából indulnak ki. Az emberi személy életének (legalábbis tudatos életének) minden szakaszában ugyanaz a „valaki”, rendelkezik valamilyen (Ricoeur kifejezésével élve) narratív identitással, többek között ezért is lehet a cselekedeteit számon kérni tőle. Luhmann-nál azonban ez is másképpen van. A kompakt emberfogalom, amely a posztmodern korszak beköszöntéig nemcsak a mindennapi gondolkodás, de a filozófiai, szociológiai gondolkodás számára is természetes evidenciájának számított, Luhmann szemében nagyon is megkérdőjelezhető előfeltevés. (Ezen a területen, azaz „a szubjektum halála” kérdésében feltűnő a hasonlóság Luhmann és az ún. francia posztmodern teoretikusainak felfogása között. Elegendő csak Foucault *MI A SZERZŐ?* című előadására utalnom. Persze azért a különbségek sem elhanyagolhatók. Luhmann-nál az egységes szubjektum eltűnéséért a társadalmi alrendszerek folyamatosan javuló operatív racionalitásait kapjuk cserébe. A franciáknál ennél bonyolultabb a képlet, aminek részletesebb taglalásától most eltekintek.) A funkcionális rendszerelmélet felfogásában az ember kontinuitása kimerül abban, hogy a különféle alrendszerekben a kommunikációs teljesítmények csomósodási pontjaként jelenik meg. Ennek a felfogásnak szinte iskolapéldája, az elkötelezetten luhmanniánus Peter Fuchs – imént hivatkozott – könyvének egyik lábjegyzete. Az érthetőség kedvéért egészében idézem a példát: „*Ilyen-*

képpen talán, ha nehezen is, de tisztázható előfeltevés, miszerint ugyanazon ember az, aki a vallás, a gazdaság, a politika, a művészet, a nevelés, a család stb. környezetében működik. Vagyis hogy ugyanaz az a „valaki”, aki a templomból kijőve páncélinget árul, majd miután megkötötte az üzletet, részt vesz a külföldi gyermekek támogatását célzó helyi pártrendezvényen, s ott végezve, lelki felüldülés céljából felkeres egy galériát, hogy ezt követően telefonon diskuráljon lánya pedagógiai elkötelezett tanárával a gyerek istenáldotta tehetségéről, s hogy végezetül estefelé feleségével az intimitás kódjaiban beszélgesen. De az semmiképpen sem lehetséges, hogy magasabb árat kérjen a páncélért azon az alapon, hogy hívó ember. Nem formálhat igényt a külföldiek támogatását szolgáló jogszabályok meghozatalára azon az alapon, hogy páncélingeket árul, de arra sem, hogy adjanak neki egy képet a galériában, mert ő kitűnő családapa, vagy hogy a lánya ugorjon át egy osztályt az iskolában, mivel ő kiváló férj is.” (Fuchs, 1992: 12.)

Ezek után semmi csodálkozni való sincs azon, hogy Luhmann rendkívül visszafogottan nyilatkozik az erkölcs integrációs esélyeiről. Az 1989-es Hegel-díj átadása alkalmából tartott beszéde „paradigmatikusan” foglalja össze a rendszerelméleti argumentáció lényegét. Kiindulópontjáról már beszéltem: a funkcionálisan elkülönült rendszerek társadalmában le kell mondani az erkölcsi integrációról. Majd rögtön hozzátesszi: „Ugyanakkor megtartja azt a kommunikációs gyakorlatot, amelyben az embereket tiszteletre és megvetésre méltó kondicionálás által egész személynek minősíti. Erkölcsi inklúzió tehát marad, de a társadalmi rendszer integrációja nélkül.” (Luhmann, 1999: 246.) De hogy lehet valaki a tisztelet vagy a megvetés „tárgya”, ha megszűnt egészként létezni? Netalán az erkölcsiség szférája, teljesítőképeségének a fenntartása érdekében maga is „alrendszer-szerűen” működik? Ez esetben szembe kell néznünk azzal a kellemetlen ténnyel, hogy „valakit” t_1 időpontban tisztelünk vagy megvetünk (az erkölcsi alrendszerben?), míg ugyanazt a „valakit” t_2 időpontban erkölcsileg neutrális lénynek tekintjük (mivel a szóban forgó „valaki” egy másik alrendszer logikájának engedelmeskedik). Én úgy látom, Luhmann nem ad egyértelmű választ ezekre a kérdésekre. Most mégis azt javaslom, hogy egy rövid kitérő erejéig térjünk vissza újra a társadalmi egység kérdéséhez. A rendszerelmélet egyik kitüntetett argumentuma úgy szól, hogy a társadalmi alrendszerek funkcionális elkülönülései együtt járnak a *komplexitás csökkenésével*. Például nyilvánvaló, hogy a bírónak a tárgyalóteremben, a tanúvallomások hitelességének rangsorolásában el kell tekintenie attól, hogy a női tanúk közül az egyiknek csinosabb a lába, mint a másíknak. A jog világában az ilyen szempontokat mellőzni szükséges, mert ellenkező esetben a rendszer olyan bonyolulttá válna, hogy az már magát a működőképességét veszélyeztetné. Hogy egy nőnek milyen a lába, annak lehet funkciója az *intimitás alrendszerében* (hiszen itt éppen a vonzónak tartom/nem tartom vonzónak kódpar működteti a rendszert), de semmiképpen a jogban vagy mondjuk az oktatásban. Ezek persze megfontolandó érvek, de ha ilyen jól működnek a dolgok, akkor miért ragaszkodnak az emberek többsége olyan csökönyösen a társadalmi egység hagyományos szemantikájához? Erre nézve Fuchsnak van is egy frappáns válasza. Az egységyszemantika (Einheitsdenken) utáni sóvárgást elsődlegesen a pszichikai rendszer túltengő biztonságvágya magyarázza. Orientációs szükségletünk nem tud megbékélni a rendezetlen világgal. Biztos kapaszkodók nélkül olyanok vagyunk, mint „...a világ kertjében eltévedt gyermekek, és ha ez a kert áttekinthetetlenek bizonyul, úgy életre kel a biztonságot nyújtó közösség, a kommunió, egy egységes egész elgondolhatóságához tapadó, valamiféle lelki békességre törekvő sóvárgás” (Fuchs, 1992: 96.). De ha elfogadjuk is ezt a magyarázatot, vagyis hogy a társadalom mint tartalmi egység csak a premodern világ iránti nosztalgia szintjén bír valamiféle értelemmel, továbbra is a megválaszolendő kérdések közé tartozik: vajon érdemes és értelmes vállalkozás-e a szubjektum, a személy egészének eliminálása a tár-

sadalmi gyakorlatból? Ebben a kérdésben mintha Luhmann maga is elbizonytalanodna. Hiszen a tisztelet/megvetés kód pár gyakorlati alkalmazása kapcsán a következőképpen érvel: „*Itt nem specifikus teljesítmények szerinti jó vagy rossz teljesítményről van szó, amit teszem azt úrhajósként, zenészként, kutatóként vagy labdarúgóként lehet elérni, hanem az egész személyről, abban az esetben, amikor a személyt mint a kommunikáció résztvevőjét értékelik.*” (Luhmann, 1999: 242.) Ha ez így van, akkor a funkcionális rendszerelméletnek mégis be kell kalkulálnia az emberi személy egészét a társadalmi gyakorlatba, hiába állította korábban ennek az ellenkezőjét! Továbbá: szembe kell nézni azzal a nehezen megoldható dilemmával is, miszerint 1. az erkölcs világa maga is egyike lesz a funkcionális alrendszereknek (ez esetben egyszerűen értelmezhetetlennek tűnik a személyről mint egészről beszélni); 2. vagy a funkcionális elméletnek is számot kell vetnie az alrendszerek mögött meghúzódó *életvilág* tartós jelenlétével, mely minden társadalmi kommunikáció (és cselekvés) kikezddhetetlen alapjául szolgál. Én úgy látom: Luhmann elmélete nem ad megnyugtató választ ezekre a kérdésekre. Magam legalábbis a bizonytalanságot vélem kiolvasni a korábban idézett passzus folytatásából. Idézem: „*A tisztelet és a megvetés tipikusan csak bizonyos feltételek mellett ítéltetik oda valakinek. Az erkölcs e feltételek mindenkor használható összessége. Nem alkalmazzák folyamatosan, hanem van benne valami enyhén patológikus. Csak akkor tekintjük szükségesnek az utalásos vagy akár explicit formában való hivatkozást önmagunk vagy mások tiszteletének, illetve megvetésének a feltételeire, ha éppen kétségessé válik a helyzet.*” (Luhmann, 1999: 242.) De mikor válik kétségessé a helyzet? Tegyük fel, hogy egy a maga szakterületén sikert sikerre halmozó matematikusról kiderül, hogy otthon rendszeresen veri a családját. A rendszerelmélet alapjainak az ismerete nélkül is eléggé plauzibilis belátásnak tűnik, hogy a matematikus otthoni magatartásának nem lehet közvetlen befolyása az illető tudományos reputációjára. A családverő apuka publikációinak minőségét, illetve azok szakmai megítélését nem kell hogy befolyásolja otthoni – amúgy megvetésre méltó – viselkedése. Az illetőt meg lehet és meg is kell hívni a legkülönbözőbb rangos konferenciákra, valamint előadásainak színvonalát és értékét a tudomány alrendszerének igaz/hamis kódja képes adekvátan értékelni. De mikor s hol lép működésbe a tisztelet és a megvetés? Az előbbi példánál maradva, a szóban forgó matematikus feltehetően meghívottja a konferenciát követő esti fogadásnak is. Amennyiben otthoni magatartása közismert, hogyan fejezzük ki az iránta megnyilvánuló megvetésünket? Ne álljunk vele szóba a fogadáson, feltételezvé, hogy ott már nem matematikusi minőségében van jelen, hanem egyszerűen csak „valakiként”, mint számtalan embertársunk egyike. Csakhogy ezeket a határokat nem lehet olyan snájdig módon megvonni! A pontos határmegvonás igyekezete értelmetlenül sok energiapocsékolást követel, ráadásul mindig ott kísért a hiba lehetősége. De lehet, hogy Luhmann-nak éppen ez a szándéka, tehát az erkölcsi kommunikáció terének folytonos lebegtetése. Mintha a passzus további része is ezt a feltevést látszana igazolni. „*Az erkölcs területe ezáltal empirikusan korlátozódik [mármint a bizonytalanság által – K. L. A.], s nem meghatározott normák vagy szabályok vagy értékek használati köreként definiálódik. Ennek az az előnye, hogy egyértelműbb az olyan kísérleteknél, melyek az erkölcsi szabályok specifikumát (szemben például a jogéval) a normák vagy az értékek szintjén határozzák meg. Itt mindenesetre lehetővé válik számunkra, hogy feltegyük a kérdést: mi történik, ha bizonyos kondicionálások (eredjenek azok bár a jogi vagy politikai kultúrából, faji különbségekből vagy akár a személyes ízlésből) erkölcsivé válnak, s például olyan következményekhez vezetnek, hogy nem szabad valakit többé tisztelni vagy meghívni, mert otthonában Bismarck mellszobra áll a zongorán.*” (Luhmann, 1999: 242.) Abban bizonyára igaz van Luhmann-nak, hogy az erkölcs területét nem azonosítja a formális szabályok-

kal vagy egyéb pozitív cselekvésmaximákkal. Az erkölcsileg cselekvő személy, illetve az erkölcsi megítélés objektuma egységének eltüntetésével már nem ilyen egyszerű a helyzet. Az ilyen módon felfogott erkölcsi kommunikációhoz aztán újabb nehézségek is társulnak. Mintha az erkölcs feszítája a kelletnél is szűkebbre szabottá válna. Ezt a feltételezést csak tovább erősítik azok az érvek, melyekkel Luhmann az erkölcs és az etika elkülönítése mellett kardoskodik. Míg az erkölcs a tiszteletre és a megvetésre vonatkozó utalásokkal van kapcsolatban, addig az etika az *erkölcs deskripciója*. Az etika ebben a minőségben inkább a tudomány alrendszerének logikájához kötött, mintsem a tisztelet és a megvetés kommunikációs gyakorlatához. Ez persze már a régóta ismert belátások közé tartozik. Régi dilemma: mit kezdjünk azzal az egyáltalán nem példa nélküli ténnyel, hogy az erkölcsfilozófia szakmailag kiváló professzora – amúgy egy erkölcsi nulla, semmirekellő gazfickó. Ez még a korábban szóba hozott matematikusnál is érdekesebb eset. Luhmann szerint a megoldás irányába vezető legfontosabb lépés az erkölcs és az etika egészen radikális szétválasztása. Ez pedig úgy valósítható meg, ha az erkölcs önmagára is alkalmazni kezdi saját kódparáját. Ez persze paradoxonokat eredményez, mivel: „*Lehetetlen eldönteni, hogy a jó és a rossz megkülönböztetése a maga részéről jó vagy sokkal inkább rossz.*” (Luhmann, 1999: 247.) Az etika mint az erkölcs reflexió elmélete kísérletet tesz, hogy saját megkülönböztetéseit is megkülönböztesse. Luhmann szinte mindig úgy kívánja feloldani ezt a paradox helyzetet, hogy javasolt megoldásai általában az *egyik irányba*, azaz az erkölcs korlátozása irányába mutatnak. Ilyenképpen az lesz az etika elsődleges feladata modern világunkban, hogy minél több területen ismerje be önmaga inkompetenciáját. Itt sem vagyok illetékes, de már ott sem... A végkövetkeztetéshez már kommentár sem kell: „*Nos, ha helytálló a feltételezés, hogy a modern társadalom nem integrálható többé az erkölcs által, és ez a társadalom az erkölcsön keresztül nem is tudja megmutatni az embereknek a saját helyüket, akkor az etikának kell abban a helyzetben lennie, hogy korlátozza az erkölcs alkalmazási területét.*” (Luhmann, 1999: 253–254.) Nem vitás, a modern világ válságából való kiút lehetőségén munkálkodók – talán szándékuktól függetlenül – gyakran súlyos árat fizetnének velünk elképzelt megoldásaikért cserébe. A legkülönbözőbb fundamentalista és populista világjavító teóriák mindig oda futnak ki, hogy manicheus módon két részre osztják a társadalmat: a környezetvédőkre és a környezetszennyezőkre, a jóságos nemzetiekre és a gonosz kozmopolitákra, a normális heteroszexuálisokra és az abnormális homoszexuálisokra stb. Valamilyen premodern világállapot feltámasztása – aminek a realitása a zérussal egyenértékű – sokkal több bajt okozna annál, mint amennyit megoldana. Igaza van Luhmann-nak, amikor óvja a társadalomtudományokat s köztük elsősorban is az etikát az efféle szimplifikációktól. De kérdés, hogy magának az emberi szubjektumnak, illetve e szubjektum egységének a feláldozása a rendszerelméleti látásmód koherenciájának a kedvéért maga is nem bizonyul-e túlságosan nagy árnak. Erre a kérdésre a következő fejezetben adom meg a választ.

II

Nem lehet véletlen, hogy Luhmann baloldali és jobboldali kritikussai egyaránt a személy rendszerelméleti eltüntetésével tudnak legkevésbé megbékélni. Spaemann professzor, csakúgy, mint Jürgen Habermas, a legalitás és a legitimitás-moralitás viszonyának tisztázatlan kérdései kapcsán fogalmazza meg kifogásait. Tudniillik éppen ezen a

területen válik a legérzékenyebbé az a nehézség, amely a kontinuos szubjektum elűntetéséből fakad.

Spaemann kifogásai látszólag nem az erkölcsfilozófiai problémákat érintik, hanem a modern demokráciák politikai intézményeinek a működését leíró Luhmann-féle álláspontot bírálják. Luhmann *LEGITIMATION DURCH VERFAHREN* című munkájának központi tézise az, hogy a modern állam legitimációját nem a személyek belső elkötelezettségei jelentik, hanem – a formálisan működő – eljárási szabályok korrektsége. A modern parlament működését elemezve Luhmann a következőképpen érvel: az ugyan lehetséges, hogy egy parlamenti döntést igénylő kérdésben a parlamenti szavazást megelőzi valamilyen suba alatti alku vagy fehérasztalnál történő egyezkedés, de a lényeg mégiscsak az, hogy maga a döntés szigorúan a *többségi elvet* követve születik meg. Az eljárási módozatok, procedúrák úgy működnek, mint egy komputerprogram. A rendszer stabilitását illetően biztosan sok igazság rejlik ebben a luhmanni felfogásban – mondja Spaemann. De a modern demokráciák sem nélkülözhetik az állampolgári lojalitást. Ugyanis mind a politikai intézményeknek, mind pedig a megalkotott törvényeknek, jogszabályoknak szükségük van a társadalmat alkotó szubjektumok elismerésére. Spaemann így érvel: „Egy országnak lehetősége van arra, hogy megnyissa a határait – ha éppen úgy látja jónak –, azazhogy intézkedéseket foganatosítson a multikulturális társadalom érdekében. De ha az efféle fundamentális döntések nem találkoznak az érintettek egyetértésével, hanem az egyetértést csak úgy »suba alatt« feltételezik, akkor erodálják magát a lojalitást is.” (Spaemann, 1996: 207.) A rendszer működéséhez szükség van alkalmazkodásra és tiszteletre. „De a tisztelet személyes tett, amelyet mindig meg is lehet tagadni. Így aztán nyilvánvalóvá kell tenni azt is, hogy az így elért stabilitás nem egyenlő a legitimitással, hanem épenséggel annak elűntetése. A legitimitás személyes kategória, melyet a személyek lojalitásával lehet igénybe venni.” (Spaemann, 1996: 207.) A funkcionális rendszerelmélet viszont éppen a radikális deperszonalizációban látja a megoldást.

Érdekes, hogy a baloldali Habermas e kérdésben Spaemannhoz hasonló álláspontot foglal el. *Einbeziehung des Anderen* című könyvének első tanulmánya érinti a morális ítéletek kognitív tartalma és az erkölcsi cselekvések gyakorlata közötti összefüggéseket. A legfontosabb tézise így hangzik: A diszkurzív módon nyert belátásból még nem következik a cselekvéshez való biztos átmenet. „Bizonyos, hogy a morális ítéletek megmondják nekünk, mit kell tennünk, a jó okok pedig afficiálják akaratumkat. Ez mutatkozik meg a jó lelkiismeretben, amely belénk »hasít«, ha a jobb belátás ellenére cselekszünk. De az akaratgyengeség problémája azt is elárulja, hogy a morális belátás az episztémikus okok gyenge erejének köszönheti létét, és hogy önmaga még nem képez racionális motívumot. Ha tudjuk, morálisan mi a helyes, akkor azt is tudjuk, nem létezhet – episztémikus – oka annak, hogy másképp cselekedjünk. De ez nem akadályozza meg, hogy ne lennének más okok, melyek még erősebbnek bizonyulnak.” (Habermas, 1999: 51.) Most már talán világosan látszik, milyen problematikus következményei vannak annak a fogalmi, kategóriális szegénységnek, mellyel Luhmann leírhatóan véli az etika világát. A tisztelet/megvetés kódja nem magától működik. Az olyan hagyományos erkölcsfilozófiai kategóriák kiiktatásával, mint amilyenek például a felelősség, a lelkiismeret stb., egyszerűen megválaszolhatatlanok lesznek a morális cselekvések mineműségére vonatkozó kérdések.

Roman Ingarden is a szubjektum egységét, a perszonális identitás meglétét tekinti a felelősségvállalás a priori feltételének. Utolsó munkái egyikében, a felelősségről szóló esszéjében, így fogalmaz: „Ahhoz, hogy a cselekvő képes legyen viselni a felelősséget, vagy hogy éppen megszabaduljon tőle, szükséges feltennünk a cselekvő egységét, kiváltképpen a sze-

mélyes léte identitásának az egységét...” (Ingarden, 1997: 67.) Ingarden szerint az eredeti transzcendentális tiszta én (ti. a husserli értelemben vett tudatfolyamat kontinuuus rendje) önmagában még nem képes arra, hogy az erkölcsi cselekvés tartós fundamentuma legyen. Csak a tiszta én és a személyes én összekapcsolásával jöhet létre egy ilyen alap (Ingarden, 1997: 70–74.; a kérdés részletes vizsgálatához: Ingarden, 1965: 259–373.).

Ennek nyilvánvalóan így kell lennie, hiszen az erkölcsi cselekvés nem azonos a fennálló szabályoknak való feltétlen (és pillanatszerű!) engedelmességgel. Az erkölcsi tett sokkal inkább *a szabályok feltétlen érvényesülésének személyes, egzisztenciálisan elkötelezett akarása!* Szerintem pontosan erre utal Heidegger is, amikor a LÉT ÉS IDŐ-ben kijelenti: „*A lefolyó élmények egymásutánjának rendje nem adja meg az egzisztálás fenomenális struktúráját.*” (Heidegger, 1989: 488.) Heidegger a *lelkiismeret* és a *felelősség* kategóriáinak elemzése során világosan a tudunkra adja, hogy az ember csak a személyisége egészének mozgásba hozásával képes erkölcsileg cselekedni. A lelkiismeret pozitív érteleme egyfajta *tanúsítás* (Bezeugung), melynek „...*során a jelenvalólét felhívja önmagát arra, hogy szembesüljön legsajátabb lenni tudásával*” (Heidegger, 1989: 484.). Az átlagos mindennapiság világában az „*akárki*” tulajdonképpen meg van fosztva az igazi választás lehetőségétől. Nem választ, hanem különféle receptúrák, használati utasítások operátora. „*Ez a nem választott, senki által való sodortatás, miáltal a jelenvalólét belebonyolódik a nem tulajdonképpeniségbe, csak oly módon fordítható vissza, ha a jelenvalólét kifejezetten visszahozza magát önmagához az akárkibe való belevesztettségéből.*” (Heidegger, 1989: 455.) Az akárki önmagához való visszatalálásának viszont már nincsenek előre rögzített szabályai. De azért azt sem lehet mondani, hogy az erkölcsfilozófia teljesen reménytelen helyzetbe kerül, amikor összekapcsolni igyekszik az erkölcsi cselekvés gyakorlatát és annak teoretikus reflexióját. Gadamer álláspontját irányadónak lehet tekinteni ezen a területen is. A morálfilozófia alapkérdése Gadamer szerint a következőképpen hangzik: „*Mármost az a kérdés, hogy az ember erkölcsi létéről hogyan lehetséges filozófiai tudás, és a tudás milyen szerepet játszik egyáltalán az ember erkölcsi életében. Ha az ember számára a jó mindig a gyakorlati szituáció konkrétójában fordul elő, akkor az erkölcsi tudásfeladata épp az, hogy a konkrét szituációról újszólóan leolvassa, hogy mit követel az embertől, vagy másképp kifejezve: a cselekvőnek a konkrét szituációt annak fényében kell látnia, ami általában követeltetik tőle.*” (Gadamer, 1984: 221.) Ettől lesz morális jelentősége a módszer problémájának az etikában. Az erkölcsi tudás egyszerre tapasztalati, elméleti, valamint gyakorlati, képességrealizáló tudás. Éppen ezért csak viszonylagosként lehet és érdemes bemutatni azt a szembenállást, amely a teoretikus morálfilozófia (mint absztrakt tudomány) és az erkölcs (mint gyakorlati cselekvés) között feszül. Mint láttuk, a rendszerelmélet áthidalhatatlan szakadékot tételez az etika mint reflexiók elmélet és az erkölcs mint gyakorlati cselekvés közé. Én nem fogadom el ezt a merev opozíciót. A modern társadalom tisztán erkölcsi integrációja – mint fentebb már említettem – lehetetlen és elhibázott vállalkozás lenne. Mégis úgy látom, ennek a ténynek az elfogadása önmagában még nem zárja ki annak a lehetőségét (sőt kifejezetten megköveteli annak szükségességét), hogy a modernitás közepette is legyen valamilyen víziónk egy erkölcsileg is elfogadhatóan működő társadalomról, illetve a benne cselekvő erkölcsi szubjektumokról. A társadalom morális javítását célzó igényeknek természetesen tekintetbe kell venniük a társadalmi alrendszer működésének immanens logikáit. De ahhoz, hogy ezek az alrendszerlogikák a kívánt irányba változzanak, nem elég az esetleges és véletlenszerű irritációkra támaszkodni, hanem olykor szükség van a „holisztikus” látás-

módot is érvényre juttató, az életvilág naiv tudáskészletén alapuló, széles konszenzus esélyét felkínáló döntésekre is. A meglehetősen régi filozófiai belátás ezen a kényes területen is igazolódni látszik: az egység és a sokság nem egymást kizáró, hanem sokkal inkább komplementer fogalmak.

Irodalom

- Fuchs, Peter (1992): DIE ERREICHBARKEIT DER GESELLSCHAFT – ZUR KONSTRUKTION UND IMAGINATION GESELLSCHAFTLICHER EINHEIT. Suhrkamp, Frankfurt/Main.
- Gadamer, Hans Georg (1984): IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. Gondolat.
- Habermas, Jürgen (1999): EINE GENEALOGISCHE BETRACHTUNG ZUM KOGNITIVEN GEHALT DER MORAL. In: EINBEZIEHUNG DES ANDEREN. Suhrkamp, Frankfurt/Main.
- Heidegger, Martin (1989): LÉT ÉS IDŐ. Gondolat.
- Ingarden, Roman (1965): DER STREIT UM DIE EXISTENZ DER WELT. II/1. Max Niemayer Verlag, Tübingen.
- Ingarden, Roman (1997): DE LA RESPONSABILITÉ – SES FONDAMENTS ONTIQUES. L' Harmattan, Párizs.
- Kelkel, Arion (1998): LES MALAISES DE LA MODERNITÉ. M. WEBER ET J. HABERMAS: ENTRE PESSIMISME ET OPTIMISME. In: Poulain, Jacques (szerk.): PENSER, AU PRÉSENT. L' Harmattan, Párizs.
- Luhmann, Niklas (1999): PARADIGM LOST: AZ ERKÖLCS ETIKAI REFLEXIÓJÁRÓL. In: LÁTOM AZT, AMIT TE NEM LÁTSZ. Osiris.
- Spaemann, Robert (1996): PERSONEN – VERSUCHE ÜBER DEN UNTERSCHIED ZWISCHEN „ETWAS” UND „JEMAND”. Klett-Cotta, Stuttgart.
- Weber, Max (1998): A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS. In: TANULMÁNYOK. Osiris.

Szuly Gyula

HOGY ÉN NEM FELEJTEK, FELEJTSE

*„Minden dolog apja valóban a háború”
(Szabó Lőrinc)*

Mi nem hasonlítunk egymásra,
tőszomszédok, egyforma ablak,
előttünk ugyanaz a tűzfal
és a kevés fény azonos csak,
ami dél felé beszűrődik,
hamar eltűnik s félsötétben
ad utat a szomorú este
már a koravén hangulatnak.

Így összetévesztettek minket,
velem itatták az elixírt,
amelyik emlékezővé tett.
Neki emlékeznie kéne,
s ahogy egykor szegény Brangëne
– az összecserélt italokkal
maga se tudta, hogy mit művelt
– bámulunk csak egymásra nézve.

Bennem azóta több vihar dúl
annál, ami valaha éledt,
mint akinek adós a sorsa
(elfelejtettem dühös lenni,
amikor a csapások értek),
minden múltat jelennek élek,
ő lett a megbocsátó ember,
bár nem tért át az én hitemre,
béke jutott fáradt szívének.
(Jól tudom, hogy vele mi történt,
és ő még csak nem is hisz abban,
hogy ezután meg se történhet.)

Kék eget tart fölénk a béke,
tündököl sok színes virága,
mint a lázrózsák beteg arcán.
Vagy az beteg, ki annak látja,
s reméli, nem kell ezt a békét
megélni tartós nyugalomnak,
hisz az utcazajból kihallja,
csatakiáltás viharzik,
ütemtelen hadak vonulnak.
Kiszúri a felhangokat,
csak indulók melódiáját,
míg ő már lépni is alig tud,
tengeralattjárókat indít,
sértett felségvizeket jár át
(most torpedózza meg a Hoodot
és süllyeszti el a Lusitaniát.)

Békesség hívének születtem,
s lettem örök háborúságé.
Kérhetem-e Istentől, hogy ne
engedjen felejteti engem?
Ki hinné el, ha magam se,
hogy lelkemben békére vágyom?
Azért könyörgök, hagyjon engem
ezentúl már ilyennek lenni,

csak abban segítsen Isten,
hogy békeapostollá már
ne változtasson soha semmi.
Ne ébresszen feledést bennem,
akit egyszer megrázott már
eget ostromló viharokban,
mint a tengerészeket, annak,
mert nem lett „szárazföldi patkány”,
tűrhetetlen az, ami most van.

Akik az utcán hernyótalpon
lépnek, mért nem dübörögve
vonulnak immár felhevülten,
mért tompítják a lépést így le?
Köszvénybe bénult seregszárnyam
felállítom a Kárpátoknál,
valamennyi hágót betöltse.

Akinek ilyen béke nem jó,
mit keres itt még e világon?
Öregem, ennyi idő múltán
melyik bérc fokán kéne álljon?
(Hogy mi van ott a Kárpátoknál?
Ki akar egy hágón betörni?
Milyen őtjárat, ami ott jár?
Hol nem készül támadni senki?)

Akinek most is háború van,
s akit akkor megöltek volna,
azt ma is meg akarják ölni,
őszi avarral álcázottan,
kúszva közeleg rejtve-fedve
szűk utcából, ki a Körútra.

Én se fehér lovon vonuljak,
se buzgó hittel számárháton,
lassan csoszogva gyalogszerrel
kelek át innen minden hágón.
Bölcs dolog így elrejtőznöm,
álcázva csak magamon annyit,
amitől senki sem ismerhet
fel, egy ilyen marczone hadfit.

Ahonnán indulat buzog fel,
hadd takarjon ez a béke,
fölém terülő bombaszőnyeg
alatt járva, aknamezőkön,

kockázatos esti utamról
kissé lihegve, fáradtan, de
sértetlenül még hazaérve,

– rossz szemmel hát Isten ne nézze,
ha már egyszer ő tett ilyenné,
s ilyen örvénybe hajított be,
bűneimet, elszámoláskor,
s azt, hogy nem felejték, felejtse!

Sajó László

LÉGY ÉVSZAK

(az óbudai temetőben)

„de a vasárnap délutáni csendben”

(Áprily Lajos: TAVASZ

A HÁZSONGÁRDI TEMETŐBEN)

de a vasárnap délutáni csendben
akkor most hova is kellene lennem

szállingózik levél pernye hó lepke
alig talállak ez a neved nem te

elnézek fölötted óriásplakát
az ég alatta egy ittragadt bogár

az évszakoknak megfelelő ágakon
szögön lóg locsolni sírt öblítősfakon

közeledben friss virág friss halott rohad
most megy el a piros esztergomi vonat

tepsiben sebtiben hamuba sült tetem
én évszaki fényben az arcom süttetem

kavicsot rugdalok a gyászmenetben
téged temetnek dúdoló nem engem

de a vasárnap délutáni csendben
egyetlen dacos *de* én vagyok nemde

vasárnap délután csend van vagyok és te nem
gödör száján száradó földhányás istenem

én itt fönny a földön te alatta lenni
elhanyagolható jelentéktelen

figyelj (nem figyelsz) elmegyek messzire
és megállok arcodtól egy centire

száraz koszorúk fölhalmozott halál-lom
közt vacogó tejfogad meg kell találnom

nincs feltámadás isten napon
szikkad fehér öblítősflakon

LAPOK A „MINDENES KÖNYV”-BŐL. TOLNAY KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL ÉS NAPLÓFELJEGYZÉSEIBŐL (I)

Közreadja Lenkei Júlia

„Még egy könyvet szeretnék írni, amelyben összefoglalom életem leszűrt lényegét [...] amelyben mindenről beszélhetnék, a vágyálmairól és meg nem valósulásukról, szerelmeimről, amelyek félbeszakadtak, életem eredendő vonaláról, amelyből elzökentett a sors [...] »Mindenes könyv«-nek fogom nevezni, ez volt a neve annak a bőrből kötött albumnak (üres lapokkal), amelyet anyámtól kaptam, és amelybe mindent beletettem, ami érdekelt, és mindent beleírtam, amit fontosnak találtam. Sajnos elveszett a mindenes könyvem...”

Tolnay Károly nem írta meg a MINDENES KÖNYV-et. Az élet leszűrt lényege nem fogalmazódott meg, de mégis meg van írva. Életének eredendő vonala – a vágyálmok és meg nem valósulásuk, a tervek, a szerelmek, a hétköznapi apró eseményei – a nagy művészettörténeti monográfiák mellett megtalálható a műveket kísérő írásokban, az a vonal szépen kirajzolódik leveleiben és önéletrajzi feljegyzéseiben. Tolnay személyét a magyar közönség számára 1975-ben megjelent Michelangelo-könyve¹ után nevezetes életrajzi interjúja,² majd a századelő hetvenes évekbeli divatja, a Vasárnapi Kör felfedezése állította reflektorfénybe.³ Leveleiből már kapott itt-ott ízelítőt a magyar kö-

¹ MICHELANGELO. MŰ ÉS VILÁGKÉP. Corvina, 1975.

² Kinyomtatva olvasható: *Kortárs*, 1979/6., valamint in: A SZÁZAD NAGY TANÚI. RTV–Minerva, 1978.

³ Jelen dokumentumgyűjtemény vasárnapi körbeli tagjairól a legalaposabb információk Karádi Éva–Vezér Erzsébet A VASÁRNAPI KÖR című kötetében található (Gondolat, 1980).

zönség,⁴ Tímár Árpád elhelyezte szellemi hagyatékát a magyar kultúra közegében,⁵ szellemi tájékozódásának főbb irányait pedig Lackó Miklós dolgozta fel a hagyaték áttekintése alapján.⁶ Csakhogy Tolnay hagyatékának a története is furcsa. Húsz évvel ez előtt halt meg, hamarosan követte második (német) felesége is, az írásos hagyaték – könyvek, kiállítások, előadásjegyzetek, dolgozatok vázlatai, a nagy művek kézíratai, levelezése, a mindennapi életet kísérő sok ezer feljegyzése és cédulái – egykori (ugyan csak német) házvezetőnőjének gondjaiba került, aki legjobb tudása szerint elkezdte feldolgozni az anyagot. Gondosan kategóriákba szedte a leveleket – hol intézmények, hol kronológia, hol tematikus szempontok, hol a szöveg nyelve szerint –, s mivel az így létrejött bonyolult rendszer egyes csoportosító szempontjai keresztezték egymást, az anyag áttekinthetlenebb lett, mint valaha. „Magán-” és „személyes” levelezés tartalmazhatta gondosan megőrzött szerelmes levelek mellett kortárs művészek és tudósok izgalmas leveleit, a „magyar tudományos levelezés” könyvmegjelenést előkészítő hosszadalmas, néha kekeckedő-vitatkozó iratai mellett, amelyek egyébként sokat elárulnak Tolnay munkamódszeréről, s amelyek megfelelőit más, idegen nyelvű publikációk esetében a kronologikus vagy címzett szerinti anyagban ugyanúgy megtalálhatjuk, ott várakozhatnak szépen csokorba gyűjtött levelek neves magyar barátoktól is, akiknek nem magyarul vagy esetleg épp magyarul írt más levelei más dobozokban találhatóak, vagy a „Képeslapok”, a „vegyes iratok” között, netán a címük szerint „hivatali dokumentumokat” tartalmazó dobozokban. A dobozok egy részének elnevezése mit sem árul el valódi tartalmukról. S mindez csak a hagyaték egy részét érinti, más részre idő híján feldolgozatlan maradt. Aztán az egykori házvezető meghalt, a hatalmas dobozok, a feldolgozottak éppúgy, mint a feldolgozatlanok, melyek további kincseket rejtegetnek, Firenzében a Via Ghibellina 70. második emeletén egy nagy szekrényben szunnyadva várják, hogy egy értő és gondos kéz rendbe tegye őket.

Ha csak a magyar nemzedéktársakat nézzük, Tolnay legnevezetesebb partnereinek levelei többé-kevésbé ki vannak gyűjtve. Az első számú mesterrel, Fülep Lajossal folytatott levelezése a nagyszabású Fülep-levelezésfolyamban előbb-utóbb teljes egészében napvilágot lát. De kigyűjtve, kimásolva várják az utókort Ferenczy Noémi⁷ gyöngybetűs, küllemükre igen nőies, néhol fonalakkal megtűzdelt (persze, hiszen mikor a háborús években meg utána nem jutott anyaghoz, Tolnayék gondoskodtak neki fonalról, ezért küldött mintákat), tartalmilag viszont, szókimondásukat vagy az őket fa-

⁴ Tolnay halálakor az *Ars Hungarica* közölte hét levelét Lukács Györgyhöz, négyet Fülep Lajoshoz, három Szabolcsi Miklóshoz, továbbá olaszul fogalmazott önéletrajzának magyar szövegét (10 981/2.). Fülep leveleit közölte Tolnay Károlyhoz Lackó Miklós, in: *Jelenkor*, 1987. november, december. Ezt a levelezést (odavissza) közli teljes terjedelmében, eddig 1950-ig: FÜLEP LAJOS LEVELEZÉSE I–V. Sajtó alá rendezte F. Csanak Dóra. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport/Művészettörténeti Kutató Intézet, 1990–2001. Közöl néhány levelet Lackó Miklós összeállítása: SZIGET, KERÉNYI KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL. 2000, 1992/12. 49–61. o., 1993/1. 47–59. o.

⁵ CHARLES DE TOLNAY E LA CULTURA UNGHERESE. GIORNATA COMMEMORATIVA ORGANIZZATA D'INTERA CON L'ACCADEMIA DELLE SCIENZE D'UNGHERIA, ROMA, 26. NOV. 1982. Accademia Nazionale dei Lincei, 1984. Quad. 258.

⁶ TOLNAY KÁROLY ÉS SZELLEMI KAPCSOLATAI. In: A TUDOMÁNYTÓL A TÖMEGKULTÚRÁIG. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 1890–1945. MTA Történettudományi Intézete, 1994. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14., 67–96. o., valamint KERÉNYI, FÜLEP ÉS TOLNAY KÁROLY SZELLEMI KAPCSOLATA. In: Lackó Miklós: SZIGET ÉS KÜLVILÁG. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. MTA Történettudományi Intézete, 1996. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 18., 335–344. o.

⁷ Tolnay barátsága a Ferenczy családdal még fiatalkorából datálódik, erről részletesen beszámol televíziós interjújában. Ferenczy Bénit a legnagyobb élő magyar szobrásznak tartotta, Noémi munkásságának pedig elsőként szentelt monográfiát: FERENCZY NOÉMI. Bistray Farkas Ferenc, 1934.

kasztó magatartást tekintve helyenként „igen kemény”, férfias levelei. Lehet, hogy már valaki gondjaiba vette őket? Érdemes volna kigyűjteni a Tolnay életét végigkísérő egykor ugyancsak mester, később barát-konkurenssé vált Wilde János leveleit is (részben magyar, részben német nyelvűek, tehát a közreadónak úgy kell majd összebogarásznia őket), komolyan megrendítőek az agg Pogány Kálmán levelei, igen érdekfeszítők Kollár Kálmán könyvkiadó különböző nyelveken, különböző országokból, külön s külön cégek nevében küldött levelei is, s izgalmas lenne megjelentetni Kerényi Károly⁸ leveleit, különös tekintettel arra, hogy e közlemény közreadója a feldolgozott anyagban kigyűjtötteken túl a feldolgozatlan dobozokban is talált hozzájuk még jó néhányat.

Az alábbi levélcsoport négy feladótól származik, akik Tolnay életében jelentős szerepet játszottak, de leveleik nem töltenének meg önálló kötetet. A levelekben nem mazsoláztunk, valamennyit kronológiában közöljük. Mindemmellett a hagyaték számozatlan dobozaiban ráakadtunk Tolnay naplófeljegyzéseire. Nem szabályos napló ez, füzetet egyszer nyitott Tolnay, azt is pár oldal után abbahagyta. Viszont legfontosabb élményeit évtizedeken keresztül megörökítette. Ilyen feljegyzés 1957. január 15-éről a mindenes könyvet illető is, melyet idéztünk, s amelynek témájára többször visszatért. Ennek a több száz oldalnak a kiolvasása és kiadása érdekes feladata lesz egy filológus-művészettörténésznek, Tolnay jövő monográfusa pedig mozdulni sem fog tudni nélkülük. A kortárs levelezőpartnerekre, a levelekben foglalt eseményekre vonatkozó itt található információkról azonban nem szeretnénk lemondani, ezért a T. K.-hoz érkezett leveleket T. K. fogja kommentálni.

A leveleket és a naplófeljegyzésekből vett idézeteket mai helyesírás szerint közöljük, mivel szerzőik megközelítőleg ezt követték, az ettől való eltérések következetlenek, tartalmi dokumentum- vagy stílusértékük nincs, a fordított szövegeket pedig szükségképpen mai helyesírással kell közölni. A különleges stílusértékű archaizmusokat vagy idegenszerűségeket megőriztük. A leveleket hiánytalanul közöljük, a naplórészleteket válogatva. A [] jel szerkesztői beavatkozást, a [...] jel kihagyást jelez, naplórészletben tartalmilag a kiemelt gondolatmenethez nem illő szöveget, levélben – adott esetben naplórészletben is – olyan szót vagy kifejezést, amit nem sikerült kiolvasnunk.

Csodálat és tisztelet

Tolnay Károly mindent elrakott, és mániákusan listákat készített. Elrakta, évtizedeken át gondosan megőrizte és a fél világon át hurcolta magával folyóirat-előfizetésről vagy könyvrendelésről szóló visszaigazolásait. Tömegével raktározott számlákat, megrendeléseket, szerződéseket, névjegykártyákat, bérleteket, igazolványokat, belépőjegyeket. Megőrizte leveleinek ceruzával írt, összevissza firkált fogalmazványait. Eltette hétköznapi teendőiről szóló emlékeztetőit, megírandó levelei vagy frissen megjelent kötetei címzettjeinek felsorolását. Ilyen természetű listákat mindnyájan gyártunk nap mint nap, s ha a tételeket végre kipipáltuk vagy áthúztuk, boldogan szaba-

⁸ Kerényi Károly gigantikus levelezéséből (részben még saját gondozásában) már jó néhány fejezet napvilágot látott (Thomas Mann, Hermann Hesse, Gulyás Pál, Mario Untersteiner). Tolnayval – lévén mindketten pécsi egyetemi tanárok – Fülep Lajos hozta össze, vele való levélváltása ugyancsak a Fülep-levelezésfolyamban olvasható. Egyéb leveleiből ízelítőt közöl Szilágyi János György és Lackó Miklós, in: MITOLÓGIA ÉS HUMANITÁS. KERÉNYI KÁROLY 100. SZÜLETÉSNAPJÁRA. OSÍRIS, 1999.

dulunk meg tőlük. Nem így Tolnay. Jövendő életrajzírója számára minden apróság rendelkezésre áll.

De másféle listákat is csinált. Van például a hagyatékban egy huszonnyolc pontos felsorolás „*Mit csinálhatok, ha pénz nélkül vagyok*” címmel. Mindenféle cédula a barátairól. Barátok felsorolása a megismerkedés kronológiájában, városok-országok szerint, a barátság foka szerint, megbízhatóság szerint. A lelki önkarbantartás eszközei voltak ezek a listák a válságok idején, a mélységes magány pillanataiban, akkor, amikor sikertelennek és elveszítettnek érezte magát. Mert ő is megköltötte az életét, ahogyan nem egy kortársa, s ahogyan egyik kortársának hőse, Kierkegaard.⁹ Nagy visszhangot kiváltott tévéinterjújából harmonikus pálya képe bontakozik ki – egész más kép, mint amit leveleiből vagy naplófeljegyzéseiből látunk. 1933-tól ’39-ig tartó párizsi korszaka, melyet a legkényelmesebb kutatói életmód éveinek mutatott be ebben az interjúban, vagy az előkelő princetoni intézet kutatójának élete 1939 és ’65 között – Vayer Lajos a „princetoni azilum”-ról beszél a nyolcvanéves Tolnayt ünneplő köszöntőjében¹⁰ – benne élve egyetlen hatalmas kudarcnak, kétségbeesett levegő utáni kapkodásnak mutatkozott. Tolnay úgy látta, nem sikerült semmi, nincs jelen a szakmában. A jelenlét bizonyossága nem utolsósorban az volt a számára, hogy „meghívják”. Londonban ez ebédmeghívásokat jelent az illető klubjába, ezek szerinte érezhetően megrikultak – nagyon hálás is a kivételnek: „*Popham barátom*¹¹ (*utolsó és egyetlen angol barátom, aki mindig meghív ebédre az Athenaeum (Pall-Mall) Clubba. [...] Mindig is lassú volt és kissé unalmas. De emberi kvalitásai nagyobbak, mint a többi angoloknál, akiket én ismerek.*” (1960. augusztus 19.) Otthon pedig naponta izgatottan lesi a postát, hova hívják, mennyire számolnak vele: „...*nincs posta megint – az az érzés, hogy kiestem a világból, mindenki megfedkezett rólam, »lekésem a vonatot«, semmi sem halad előre. Olyan az életem, mint egy súlyos teherrel való lassú cammogás – ugyanúgy van a »karrieremmel«: ez sem sikerült, semmit sem értem el abból, amit álmodtam – kivéve a legfontosabbat: még mindig művészettörténész vagyok!!! Minden défайте-ből új erőket kovácsolok azonban, lelkileg megerősödöm. Keresztül kell mennem minden csalódáson, hogy a végén diadalmas legyek. Erre kérek erőt, egészséget. Erre lesz: mert volt erőm... A nagy csalódásokat átveszelem, sőt erényt kovácsolok belőlük*”. (1956. május 2.)

„*Nem megy semmi – nem halad előre életem*” – sommáz 1955. december 28-án. Később így vigasztalja magát: „*Hétfőn N. Y.-ban a Columbián megtudtam, hogy »nincs szükségük rám«, Shapirótól. [...] Passzívan, kívülről kell nézni, hogy mi történik, mi történik az emberrel. Nem kell remélni, és nem kell küzdeni. Most, hogy eljutottam 58-ik évemig, amely elvégre »szép kor«, rezignálhatok! Nem értem el szinte semmit, de ez nem baj, az élet továbbmegy, egy szem kihull. Ha rezignálok, talán jobb lesz. Valamiből meg kell élni majd, de ez is sikerülni fog talán. Ha nem: akkor is kívülről kell nézni. Nem kell erőfeszítés – ügysem használ.*”

Az ötvenes évek végén csak mélyül a válság, amelyből szinte a hajánál fogva kell kirántania magát: „*láthatatlan kezek visszatartanak, testi fáradtság zavar, és pizmogok, ahe lyett, hogy dolgoznék – jegyzi fel 1958. október 29-én. – Grippém következménye ez a letörttség? Vagy a klímaváltozás? Vagy a kor? Vagy a szellemi környezet? Mindenesetre: előre, Carlo, a Kárpátok ormaira! Előre – a Michelangelo V. befejezése felé! Nincs időfecsérlésre idő! Itt Princetonban valahogy nem »jól fekszem az ágyban«: kényelmetlen a létem, konf-*

⁹ S talán maga e kortárs is. Vö. Lukács György: SÖREN KIERKEGAARD ÉS REGINE OLSEN. II: IFJÚKORI MŰVEK. Magvető, 1977. 287–303.

¹⁰ *Ars Hungarica*, 1979/1.

¹¹ Arthur Popham művészettörténész (1889–1970).

liktus van és feszültség közöttem és a környezetem között. Semmi rezonancia! Az emberek idegeknek, a kollégák (Meinwiess, Panofsky)¹² gonoszak és überheblichék vagy neutrálisak. Barát is csak két amerikai: Most Bailey és Edgerton. Azután Oppenheim-Errera. Különben senki sem hívott fel. Ebből a sikerületlenségből és ridegségből kell szellemi produktivitást produkálnom. Ez a feladat. Előre!” Öt kötet Michelangelo¹³ (és sok egyéb nagyszabású könyv, valamint közel száz cikk) után még mindig így értékel: „61 éves korban »lógok« a levegőben, a szelek minden oldalról fújhatnak rám (nincs penzióm, nincs biztosítva a Hotel Service), je suis le cible du premiere venue¹⁴ ... (főleg, mert nincs fix állásom)! Ez a különös helyzet heroizmust követel, és előnye az, hogy fiatal maradok. Az official clique elzárul előlem (Londonban senki sem hív meg!) – az utcára vagyok téve” – írta New York felé hajózván a Liberté fedélzetén 1960. szeptember 21-én. Aki azt hiszi, hogy az utolsó másfél évtized, a dicsőséges Casa Buonarroti-korszak: kizárólag „pozíció, hatáskör, biztonság” – ahogy Hauser Arnold jellemezte nem titkolt irigységgel gratuláló levelében kinevezésekor –, bizony téved. Bár erről a korszakról nem tanúskodik annyi önmarcangoló feljegyzés, mint korábban, szorongásait azért rögzíti Tolnay az előtte álló feladatokkal kapcsolatban, például: „1967. aug. 17. Reggel, grippe hatása alatt, rendkívül fáradtan érzem magamat.

1. félelem: [...] a Tax dolgok nincsenek rendben, az U.S.A. konzulátuson nem kaptam megbízást az Independence dayhoz, a konzulátusi tisztviselő (Mauliani) kedves volt ugyan, de mint-ha valami belső ellenkezés lett volna benne, amikor megújította a Passeportot.

2. félelem: A Corpus¹⁵ nem halad előre, dr. Meller nem jelentkezett¹⁶ [...]

3. félelem: A C. B. restaurálása és a gyűjtemények újra felállítása

4. félelem: Vol. VI.¹⁷ és egykötetes MA¹⁸ nem megy előre”

Pedig hatalmas dolgot hajtott végre: kidolgozott egy koncepciót a C. B., az 1858-ban a Buonarroti család kihalásával a város tulajdonába került Casa Buonarroti számára, hogy az immár Michelangelo-múzeum és tudományos kutatóintézet legyen, fenntartotta és működtette folyamatosan gazdagodó gyűjteménnyel és új meg új időszaki kiállításokkal – önmagában is egész embert igénylő feladat –, de emellett négy hatalmas kötetben kiadta Michelangelo minden rajzát. Mindez azonban korántsem volt a dicsőséges „pénz, paripa, fegyver” időszak. Tolnayt folyamatosan támadták: ezekből az évekből mindennapos harcok, komolyan fenyegető szakmai és adminisztratív viták tárulnak elének a „T. K. hivatali állása” című, valamint a számozatlan dobozok anyagaiból kibontakozó lidérces levelezésben. E támadások egy része tartalmi kérdésekről szólt, tehát akár érdemi vita tárgyát képezhette (kiállítás-koncepciók stb.) – saját intézményének kuratóriumával is vitatkoznia kellett –, más része azonban kifeje-

¹² Erwin Panofskynak (1892–1968) sokat köszönhetett Tolnay. Hamburgban a professzora volt, s Amerikában is ő segítette neki elhelyezkedni. Viszonyuk azonban a későbbiek folyamán megromlott, egyszer talán majd kiderül, miért.

¹³ I. THE YOUTH OF MICHELANGELO. Princeton University Press, 1943. II. THE SISTINE CEILING. PUP, 1945. III. THE MEDICI CHAPEL. PUP, 1948. IV. THE TOMB OF JULIUS II. PUP, 1954. V. THE FINAL PERIOD. PUP, 1960.

¹⁴ Helyesen: cible du premier venu, azaz: bárki jöttmentnek céltáblája vagyok.

¹⁵ Michelangelo grafikai életművének négy kötetben végül is elkészült kiadásáról, a CORPUS DEI DISEGNI DI MICHELANGELO-ról van szó.

¹⁶ Meller Péter művészettörténésznek (1923–) nem tudjuk, milyen ügyben kellett volna jelentkeznie.

¹⁷ Ezt már tényleg nem írta meg: a Michelangelo-monográfiasorozat tervezett hatodik kötete Michelangelo építészeti munkásságáról szólt volna.

¹⁸ Ez viszont elkészült: a húsz évvel korábbi (Párizs, Flammarion, 1951, Firenze, Del Turco, 1951) egykötetes Michelangelo-tanulmány megújított változata: Flammarion, 1970. Ez jelent meg magyarul is a MŰ ÉS VILÁGKÉP című kötet egyik darabjaként.

zetten személyes támadás volt – az utolsó években például hivatalosan is megkérdőjelezték, hogy külföldi állampolgárként vállalhat-e olaszországi köztisztviselői szerepet. Ezekben a magányos, illetve harcoss korszakokban a lelkierő fenntartásában két dolog segített (a szakma mániákus szeretetén, a pillanatra meg nem rendülő hivatástudaton túl): a naplóírás és a barátok listáinak új- meg újbóli csoportosítása. A naplóírás az események pusztá rögzítésén túl láthatólag a szép pillanatok megörökítését, az időből való kiemelését szolgálta. Nem szisztematikus napló ez, cédulákra, kétrét hajtott megfeleltetett A4-es lapokra írt feljegyzések, az önpszichoterápia eszközei. Majdnem minden ilyen történetben szerepel: szép volt az idő, sütött a nap. Ez nem valami iskolás kényszerkelléke a beszámolóknak, hanem a hangulat egyik alapösszetevőjének megragadása. Utazáskor (gyakrabban) vagy otthoni hétköznapokon (ritkábban) egyaránt akadtak szép pillanatok, ezekből merített erőt a sötétebb órákban, melyek már a középiskolában elkezdődtek (váratlanul), folytatódtak a bécsi és a németországi években, és csöstül jöttek Párizsban, majd Princetonban. Az első számú élmény, melyet ilyenkor igyekezett felidézni, a barátság volt. Hogy mit jelent számára a barátság, azt példázza az alábbi epizód: „1955. jan. 29. Vasárnap. Princeton, N. J. Tegnap délben Washingtonból felhívott Kármán Tódor (a bostoni pozíció ügyében): a távolból jövő jóságos idegen hang, az emberi érdeklődés sorsom iránt ebben a sivatagos magányban – olyan volt, mint a Márai A nővérjében, amikor a szerető nő telefonál a távolból. Egy emberi hang a sivatagban. És ez a hang magyar volt, az idegennyelv-tengerben, egy fáradt, viharvert magyar beszéd, amely szinte atyailag biztató volt. Meg voltam hatva, és egyben erőt öntött belém.”

Az ilyen élmények azonban ritkák. Öt év múlva jön a következő: „Princeton, vasárnap, 1960. jan. 10. André Weil, a matematikus, a párizsi születésű strasbourggi, ma, 1960. jan. 10-én, vasárnap váratlanul betoppant hozzám du. 1/2 1-kor: teketória nélkül, egyszerűen, visszahozta a Cézanne-cikkemet,¹⁹ és megnézte Manet, Déjeuner sur l’herbe – Raffael, Paris Urteil összefüggését (amiről a múltkor beszéltem neki), Velasquez és Ma., Bruegel és Laokoon. Mindez érdekelte őt; és volt ebben a váratlan vizitben valami jó, mint amikor egy École Normale camarade meglátogatja barátját. Nem volt póz, nem volt kedvesség vagy udvariasság – de az őszinte emberi és művészi érdeklődés hozta ide. Mintha hozzám vonzaná valami affinitás. [...] Kb. 20 esztendeje, amikor A. Weil bojkottálták, akkor én – Claude Chervalleyvel (a matematikussal) együtt – felkerestem a vidéki kis házukban. Ezt a látogatást adja most vissza A. W. nekem, aki ma vagyok az ő akkori helyzetében. Ez az emberi összefüggés megható. Kontraszt: a magyar emigráns író (Márai S.), akit szintén meglátogattam, amikor panne-ban volt 1947-ben lent Nápolyban, a Posilippón; akinek a Nobel-díja miatt egykor levelet írtam A. Gide-nek²⁰ – az bizony elfelejtette ezt itt N. Y.-ban, az nem keresne fel így, mint ez a francia. A minap a Buson, N. Y.-ban véletlenül látom, üdvözlöm, zavarban van, le akar szállani, végre – mintha két krajcár alamizsnát adna – nagy kegyesen – azt mondja (felülről lefelé): »Boldog új évet... C’est tout. Elfordul. Kocsonyás, otromba nagy alakja, választékos (de vidéki) eleganciája, konfilóvas [sic], szomorú arca nem hív barátságra. Ez tovább folytatja a hazai »felsőbb keresztényi« réteghez tartozását – fölnyeneskedő nagyképűséggel visszavonul attól, aki érdek nélkül kedves volt hozzá, amikor bajban volt.»

¹⁹ Ennek eredetije volt Tolnay első publikációja: CÉZANNE TÖRTÉNETI HELYE. *Ats Una*, 1924/6. Nyilván ennek német (ZU CEZANNES GESCHICHTLICHEN STELLUNG. *Deutsche Vierteljahrschrift für Literatur-Wissenschaft und Geistesgeschichte*, 1933), esetleg francia változatáról (CÉZANNE ET LA PEINTURE EN EUROPE. *La Renaissance*, Mai-Juin 1936) volt szó.

²⁰ Gide egyetértő válaszelevele egyik lapjának fotokópiáját közli is Lackó Miklós említett, TOLNAY KÁROLY ÉS SZELLEMI KAPCSOLATAI című tanulmánya mellékleteként, i. m. 75. o.

Tolnaynak, a szépség történézésének-teoretikusának emberi kapcsolataiban is nagy szerepet játszott a (külső és belső) szépség. Sokat számított neki a primeren megragadható emberi esztétikum, amely – ha jól működik – belső szépséget közvetít. „Csodálom, hogy a 71 éves Popham milyen szép még, milyen jó a tartása, mint egy patinás, szép rajzú szikla” – jegyezte le 1960. augusztus 19-én. A fizikai szépség azonban nem egyszerűen érzékileg ragadta meg: a dolognak társadalmi, erkölcsi jelentőséget tulajdonított. „Nálunk ott-hon az osztályrétegződés olyannyira ment – írta 1959. szeptember 2-án –, hogy minden választékos életelem, edzetten szép, sportif test, jó megjelenés és modor, szóval reprezentáció, az uralkodó osztályban koncentrálódott, viszont a zsidóban a műveltség, okosság, szellemesség dominált, a szépség, az elegancia, a jó modor hiányával párosulva. A nyugati görög ideál, a kalokagathia, a harmónia a szép test, jó megjelenés és kiművelt, dolgozó agy között nem volt még nálunk. Ez volt a baj. Eddig nem jutottunk el soha.” Ezt a mércét csak nagyon kevesen teljesítették a szemében.

„1956. február, Princeton, N. J. »Admiration et respect«: ezt csak kevés emberrel szemben éreztem, íme a jegyzékük:

Magyarországon: Fülep Lajos, Lukács György, (Pogány Kálmán), (Ferenczy Noémi)

Ausztriában: Dvořák

Németországban: Gundolf

Franciaországban: Du Bos, Charles; Maritain, Jacques; Massignon (Coll. de France, Islam); (Battaillon)

Angliában: –

Amerikában: (Flexner), (Máli)

Olaszországban: –

Spanyolországban: –

Tehát mindössze 6 vagy 7 olyan emberrel találkoztam, akiben az erkölcsi bátorság és szellemi erények és néha a testi szépség együtt jelentkeztek. Ezek egy ideál megtestesítői, amelyért a tűzbe mennék. A többiek – sokan kiválóak tudományukban, de »kis emberek csak«. E nagy embereknek valami szívkvalitásuk is volt, hogy közel jutottam hozzájuk. Leírni nem lehet, hogy mivel ragadtak meg – de belső evidenciám van róla. Rangjukat egy belső élmény határozza meg.”

A spiritualizmussal és metafizikai idealizmussal kapcsolatban, amelyben szerinte a szellemi és a fizikai-lelki jellemzők egységet alkotnak, mindezt részletesen is kifejti. Innen tudjuk, hogy ennek az ideálnak Magyarországon szerinte csak Fülep felelt meg, ő sem maradéktalanul, többen pedig részben, különböző kritériumok alapján teljesítették. Így merül fel különböző szempontokból a fiatalkori társaságból Kodály, Bartók, Lukács vagy Balázs Béla neve. Utóbbival nem levelezett, legalábbis ennek nem találtuk nyomát, de emberi lényére nagyon sokszor jólesően emlékezett, művei pedig oly mértékig evidenciaszinten épültek a tudatába-idegeibe, hogy az élet legnagyobb élményeit illetően a belőlük vett idézetek tolnak tollára a naplóban: ez is a barátság megnyilvánulásának egy formája.²¹

Mannheim

Fiatalkorában kevés híján ezt az eszményt valósította meg Tolnay számára Mannheim Károly is. Mannheim a kronologikus barátlisták állandó szereplője. Kapcsolatuk a Vásárnapi Körből származik, mint egyébként csaknem valamennyi generációjabeli ma-

²¹ Például 1957. jan. 14-én „du, siesta alkalmából, egy elsötétített szobában fekvé [...] egyszer csak meglepő intenzitással” átélt boldogságot megidézve: „»Karjaid fénylő kapuja kitérült...«” Vagy egy ellenkező élmény hatása alatt 1965. nov. 10-én: „Rina utolsó tíz napja [...] Tíz napig hősiiesen küzdött az életért (agyvérzés, bénulás), de szépség nem volt. Mind fáradtabb lett. De szépségét megőrizte. Ha a Halál »forma és keret«: az övé a palma.”

gyar szellemtudóssal. Mannheim tanulmányaiban pártfogolta, Németországban többször vendégül látta a rendkívül tehetségesnek tartott Tolnayt. Azután pedig, amikor '33-ban mindkettejüknek szinte a nulláról kellett újrakezdeniük az életet, tanácsaival, kapcsolataival és személyes fellépéssel is segítette fiatal barátját, s emellett látóköreit is igyekezett tágítani.

A barátságok egyik fő tényezője Tolnaynál a jó hangulatú, közös hullámhosszon folytatott beszélgetés volt. Mannheimel éveken át folytatott tartalmas, előbb tanár-tanítványi (Fülephez írt 1926. december 30-i levelében még tanár urazta Mannheimet), később kollegiális beszélgetéseket. Az idősebb barát-kolléga a társadalmi szempont hozzájárulását proponálta T. műelemzéseikhez, nem az inherens művészeti szempont ellenében, inkább annak kiegészítése-, gazdagításaképpen. Tolnay ettől nem volt nagyon lelkes, ő a műre igyekezett koncentrálni, nagyon dühös volt például Hauserra, aki kizárólagosan a szociológiai nézőpontot érvényesítette könyveiben, igaz, hogy itt inkább emberi-tehetségbeli problémái voltak. Mannheimre igazán felnézett, a tőle tanultak finoman, de szervesen épültek bele munkásságába. Tolnayt közeli fiatalkori barátai a Károly–Carlo–Carlino becézés nyomán Inónak hívták, ezzel a megszólítással kezdődnek egyebek közt Wilde János vagy a Ferenczy testvérek levelei is.

1.²²

Fejléc: Prof. Dr. Karl Mannheim
Westendstrasse 103.
Frankfurt A. M.

Herrn Privatdozenten
Dr. K. v. Tolnay
Hamburg
Heimhuderstr. 30.

Ffm, 33. I. 2.

Kedves Barátaink,
nagyon örülünk a hírnek, hogy 25-én Frankfurtba jöttök, és lesz alkalmunk találkozni. Talán érdekel Benneteket, hogy Lukács valószínűleg 26-án a frankfurti Kant Társaságban előadást fog tartani Hegelről. Nekem is kellemesebb lenne egy nappal később, mert csütörtök délutántól szabad vagyok, előtte nagyon igénybe vagyok véve. Jó lenne, ha megírnátok érkezésetek pontos dátumát. Nagyon örülünk, hogy végre megismerhetjük Rinát, és láthatjuk, mit művelt veled a házasság.

Kívánunk mindkettőtöknek boldog új évet, szívből köszönjük a szép ajándékot, cikked különlenyomatát.²³

Szívélyes üdvözzel mindkettőnktől mindkettőtöknek:

Károlyotok

²² Gépelt német szöveg, eredetijét közölte Gábor Éva: MANNHEIM KÁROLY LEVELEZÉSE 1911–1946. Argumentum Kiadó–Lukács Archívum, 1966. 53. o. E kötet jegyzetanyaga alapos tájékoztatást ad a levelezésben szereplő személyekről is.

²³ Talán a ZUR HERRKUNFT DES STILS DER VAN EYCK (*Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, IX, 1932. 320–338. o.) című cikkről van szó.

2.

Boríték: Monsieur le docteur Ch. de Tolnay
Paris XIVe
59, rue Froidevaux
Pension

Fejléc: The Red Court Hotel
17, 18, 19 & 20 Bedford Place
Russell Square W. C. 1.

Oxshott [1933.] június 13.

Kedves Inó,

tegnap írtam neked, s ma megkaptam leveledet. Ma csak azt akarom neked megírni, hogy amíg Lederer nem jön vissza Amerikából (e hónap vége előtt),²⁴ nem lesz képiünk a dolgról, s addig neked is várnod kell a döntéssel. Én a magam részéről valószínűleg választhatok a két lehetőség között (London és New York), s valószínűleg attól teszem függővé, milyen munkatér és garancia nyílik Amerikában. Ha a Lederer-csoport létrejön, biztos keresztül tudom vinni, hogy te átkerülj (velem vagy akár nélkülem). Ez elég ok, hogy mindenesetre angolul tanulj addig is, mert fontos lesz a minimum tudása, és manapság sohasem árt tudni angolul. Számítani kell természetesen a tervek összedülésével is. Ez esetre igyekszem Párizsban számodra is érdeklődni, ha valószínűleg e hó végén odakerülök pár napra. Amerika összedülte esetén tán Hollandia is tekintetbe jöhetne? Vagy Belgium?

Kérlek, állítsd össze német nyelven gépelt példányban (kb. 5 kópiával) rövid curriculum vitaedet főleg szellemi fejlődés szempontjából és a publikációid és a nem publikált művek jegyzékét, és küldd be nekem.

Itteni és más sanszaimat, az amerikai tervet értsd, kezeld diszkrécióval: több okból nem jó beszélni rólok.

Természetes, hogy minden körülmény között gondolok rád, s mindenféle kérdéssel akármikor fordulj gátlások nélkül hozzám. Címem: K. Mannheim c/o Prof. Ginsberg

Three Oaks
Birdshill Road
Oxshott Surrey Angletterre
Tel. Oxshott 231

Rinát és Téged régi szeretettel üdvözöllek: Károly

P. S. Írtam Cassirernek, s megkérdeztem, akar-e részt venni az amerikai vállalkozásban. Azt hiszem azonban, nemigen lehet rá számítani.

²⁴ Emil Lederer (1882–1970) német tudós, Tolnay heidelbergi habilitációjának egyik bírálója azon dolgozott, hogy helyet biztosítson a németországi emigránsoknak. Gábor Éva jegyzete szerint éveken keresztül ő szervezte és vezette a New Schoolon a menekült német tudósok fakultását. (Vö. MANNHEIM KÁROLY LEVELEZÉSE 1911–1946. I. m. 273.)

3.

Boríték: M. le docteur
Charles de Tolnay
chez M. Leyris
13 rue de Savoie
Paris VI.

Állandó cím:
c/o Ginsberg Esqu.
Three Oaks
Birdshill Road
Oxshott Surrey

Cím kb. 15-ig:
c/o Lowenstein Esqu.
17 Meadway
London N. W. 11

[1933. jún./júl.]

Kedves Inó,

e sorok átadója Vera Giovanozzi, az olasz művészettörténész-nő, akivel itt e házban ismerkedtem meg, ahol vendég vagyok. Igen kedves és szimpatikus lánynak látszik, úgy látszik, egész okos lány is, és egyszersmind Mary Pittaluga barátnője is. Azt hiszem, Neked és Rinának egész jól fog tenni az együttlét vele. Lederer 30-án jön – akkor újra hallasz rólam. Félek, hogy nem fogadja el a meghívást, és akkor talán semmi sem lesz a dologból. Én nehezen utasíthatom majd vissza Londont. De reméljük mégis a legjobbat. Ne írjak érdekedben Cassirernek is? Milyen lépéseket tettél a magad ügyében? Nem tudod, kinek írhatok még az érdekedben?

Írj hamarosan. Nem biztos, de lehetséges, hogy Párizsba jövök.

Rinának sok üdv, neked is és régi szeretetek

Károly

4.²⁵

Boríték: M. le docteur Charles Tolnai
Paris VI
13 rue de Savoie

London, 1933. júl. 12.

17 Meadway
London N. W. 11
c/o E. Lowenstein Esqu.
Tel. Speedwell 5023

Kedves Ino,

én itt 10 lóerővel küzdök, hogy neked az amerikai intézményben helyet teremtsék, s ezért tudnom kell, hogy adott körülmények között át akarsz-e menni vagy sem. Azt is tudom, egy művészettörténésznek, már az anyag miatt is, jobb itt maradni. A kérdés kizárólag az, micsoda támaszod és lehetőségeid vannak itt. Ha tényleg nincs apádnak

²⁵ Megjelent in: MANNHEIM KÁROLY LEVELEZÉSE 1911–1946. I. m. 63–64. o.

pénze, hogy támogasson, ha később sincs kilátásod, hogy itt elhelyezkedj, akkor nem az a kérdés, hogy hol érzed magad jobban lelkileg és szellemileg, hanem hogy hol tudsz tanítani, megélni és a pályádon maradni.

Időközben volt alkalmam Saxllal beszélni s felhívni rád a figyelmét. Ők nem gondoltak eddig elsősorban rád, mert azt hitték, hogy van pénzed. Azt mondták, a kilátások egyelőre nagyon rosszak, Panofskynak máig sem sikerült egy „term”-re szerződést szerezni, Cassirer jövője egész bizonytalan, meg a Warburg Könyvtár elhelyezhető is problematikus (mindezt diszkrécióban), lehet, hogy később jobb lesz minden. Egyelőre azonban ez a helyzet.

Neked kell most tudnod, mit akarsz. Teljes ímmel-ámmal való átmenésnek nincsen értelme, csak ha kedved van szociológusokkal egyáltalán jóindulatú alapon kooperálni: tudnák ajánlani jó lelkiismerettel. A szociológus helyettem valószínűleg A. v. Martin lesz, írd meg nekem állásfoglalásodat annak Soziologie der Renaissance-jával szemben.

Lehet, hogy a napokban sürgönyt kapsz, s akkor rögtön kell döntened. Én természetesen a Louvre igazgatóját nem ismerem, de Saxlék azt mondták, hogy *most bekerültél* Párizsban egy bizonyos körbe. Annak a fejével beszélhetnél. Direkt magadat sohasem ajánlhatod, de ajánltathatod magad. Párizsba sajnos nem tudok átjönni, mert itt Londonban kötve vagyok. Ha van pénzed, egyet tehetsz: a sürgöny vétele esetén kibeszélésre idejössz, de mondom, még a kandidatúrád sincs teljesen garantálva, s nem volna értelme érte küzdeni, ha csak negatív érzelmeid vannak vele szemben. Sajnos nem én vagyok kegyetlen, hanem a szituáció az.

Sok szeretettel

Károly

5.

Levelezőlap [Mannheimné Láng Juliska írásával]

Monsieur le docteur Charles de Tolnai

Paris 6e

3 rue des Saints Pères

Pecsét: 1934. jan. 24.

3 Stanhope street

Sussex square

London W. 2.

Tel. Paddington 0707

Kedves Tolnai,

végre tudjuk a címét. Karácsony-újkör Parisban voltunk, és nem tudtunk találkozni. Jó, hogy idejön, nagyon örülünk, és várjuk. Saxl címe: London N. W. 11. Gredeks Green. 52 Erskine Hill.

Minden jót és hamaros viszontlátásra.

Mindkettejüknek sok szerető üdvözlettel

Juliska–Károlytól

6.

Fejléc: The London School of Economics and Political Science (University of London).
Houghton Street, Aldwych, London W. C. 2.

1934. nov. 29.

Kedves Inó, Belgiumban csak egy napig tartózkodtam, és De Man akkor épp el volt foglalva, ezért nem beszélhettem vele. Visszajövet annyi dolgom volt, hogy még a legfontosabb postát sem tudtam elintézni – ezért a könyvedet sem köszönhettem meg.²⁶

Közben azonban nem felejtkeztem meg rólad. A londoni Academic Assistance Councilal a napokban tárgyaltam, és teljes nyomatékkal ajánlottalak egy *Carnegie Stipendiumra*. Ha megkapnád, 2 évre évente 400 £-ot kapnál. A nehézség itt kettős. Először is az, hogy a stipendium lejárta után el kellene készülnie lenned arra, hogy Amerikában tanítsál (ami annyiban előny, hogy állást jelentene), a másik az, hogy ezek a stipendiumok egész fiataloknak vannak szánva (akik még nem írtak könyvet); remélem azonban, hogy túteszik magukat ezen a nehézségen. Szakreferensnek Panofskyt ajánlottam, s mert bizalmas lábon állok velük, figyelmeztettem őket, hogy a Warburg Kör annyiban elfogult, s elsősorban a Selbstversorgung alapján állnak [sic]. Írd meg, hogy kaptál-e felszólítást kérvény benyújtására. Továbbá add meg elutazásodkor mindenkor címedet Párizsban, hogy idején továbbítsák az Academic Assistance Council levelét, ha később jönne – s ott Belgiumban írd meg rögtön a kérvényt. Noha semmiképpen sem biztos, hogy megkapod a stipendiumot, nem vagyok pesszimista. S mindenekelőtt szeretném tudni, mi az állásfoglalásod vele szemben. Mellékelek egy levelet De Manhoz. Elolvasása után ragaszd le, s egypár kísérő sorral küldd el saját bruxelles-i címed megadásával hozzá. Ha van időd, nézd meg Hendrik de Man utolsó könyvét, abban van egy fejezet a flamand városok kultúrájáról, ha tudsz pozitív értelemben vitatkozni vele róla, jó beszélgetés, kiindulópont. De Man, remélem, tud informálni az akadémiai össz-szituációról.

Szeretettel

Károly

7.

Fejléc: The London School of Economics and Political Science (University of London).
Houghton Street, Aldwych, London W. C. 2.

1934. dec. 6.

Kedves Ino,
sietek leveledre válaszolni. Elég, ha könyveid és cikkeid bibliográfiai adatait közlöd. A kedvező kritikák megjelenési helyét-idejét hozzáfűzvé. Megjegyezheted, hogy azért nem küldöd az eredetieket, mert Németországban maradtak.

A kb. 2 oldalas „Plan of Research”-ben mondd el röviden az alapgondolatát most írandó munkádnak (Michelangelo?), utalj az újonnan talált forrásokra. De tégy úgy, mintha még sok kutatási munkára is volna szükséged.

²⁶ Tolnaynak 1934-es dátummal a Ferenczy Noémi-monográfiája jelent meg, de egészen az év elején, január első napjaiban. Következő kötete az 1935-ös dátumú, brüsszeli kiadású (Nouvelle Société d'Édition) PIERRE BRUEGEL L'ANCIEN volt.

Egyetlen aggodalmam, hogy azért nem kapod meg a fellowshipet, mert olyanoknak van szánva, akiknek még nem volt alkalmuk megmutatni, mit tudnak. Próbáld tehát ügyesen úgy formulázni a dolgot, hogy az angolszász világra akarod orientálni irodalmi munkásságodat, s örülnél, ha a Carnegie Stiftung lehetővé tenné később az angol nyelven való megjelenést. Referenciaként add meg Panofskyt és még 2-3 híres művészettörténészt, akik biztos jót mondanak. Ha a National Gal. igazgatója vagy a Courtauld Intézet igazgatója vagy más neves angol ismer, és biztos jót mond, akkor őket is megnevezheted. A kérvényt rögtön *lehetőleg* és angolban küldd el. Örülnék, ha sikerülne a dolog. Üdvözlünk szeretettel mindkettőtöket:

Károly

8.

Fejléc: The Red Court Hotel
17, 18, 19 & 20 Bedford Place
Russell Square W. C. 1.
Telegrams: „Finlayan, London”
Telephones:
Visitors: Museum 6360
Manager's Office: Museum 2398

14. II. 35.

Kedves Inó,

idáig nem jelentkeztem, mert reméltem, hogy felőled hallok valamit a belgiumi út eredményéről – beszéltél-e De Mannal? stb.

Itt közben az történt, hogy elutazásod idején az Academic Assistance Counciltől egy levelet kaptam, melyben azt írták, hogy nem tudnak felvenni a Carnegie kandidátusok közé. Erre a mellékelt nagyon nyomatékos levelet írtam annak idején (a levélben megtalálod a másolatát). Azt hiszem, nem volt hatás nélkül, mert pár nap előtt azt mondta az Ac. Ass. Council vezetője nekem, hogy az indítványlistájukra mégis felvettek. Ez sajnos még nem teljes garancia, hogy a dolog sikerül, mert 15 jelöltet küldtek 10 helyre: de nagy sansz. A dolog áprilisban dől el.

Szeretném tudni, hogy vagytok. Írj egypár sort. Én márc. vége felé utazom Hollandiába előadni, utána Spanyolországba utazom valószínűleg. Eljöhetsz?

Sok szeretet mindkettőnktől mindkettőtöknek

Károly

9.

Boríték: Monsieur le docteur
Ch. Tolnay
Paris 6
3 rue des Sts Pères

Pecsét: 1935. márc. 20.

Fejléc: The London School of Economics and Political Science (University of London).
Houghton Street, Aldwych, London W. C. 2.

Márc. 19.

Kedves Inó,

e percben beszéltem az „Academic Assistance Council” exponensével ügyedben, s ő azt mondotta, hogy ők csak azért nem említettek a listán, mert később lettek figyelmesek rád. De holnap ezt pótolni fogják. (?)

Ettől függetlenül ajánlom, hogy a Panofsky által ajánlott kérvényt küldd te is Amerikába a megadott címre. Nem szabad mindent erre az ügyre és megoldásra építened, mert amint látod, kiszámíthatatlan dolgok történnek. Írd meg Panofskynak, hogy ha a dolog nem funkcionált egy héten vagy kettőn belül, írjon, és én is megteszek minden tőlem telhetőt. Referenciák megnevezésénél csak oly neveket említs, akiknél egész biztos vagy, hogy a legjobbat mondják. Én 27-étől kezdve vagyok Hollandiában kb. 1 hétig vagy 10 napig. Úgy látom, nem valószínű, hogy te is ott leszel.

Még egyet: az „Acad. Assist. Council” nem ejtett legkevésbé sem el – elfogadták az értékelésemet, mely nyilvánvalóan más Gutachterek részéről is hasonlóan kedvező volt. Sajnos igen sok a dolgom. Vigyázz az egészségedre. Üdvözlünk téged és Rinát, régi szeretettel

Károly

10.

Fejléc: The Red Court Hotel

17, 18, 19 & 20 Bedford Place

Russell Square W. C. 1.

Telegrams: „Finlayan, London”

Telephones: Visitors: Museum 6360. Manager’s Office: Museum 2398

1935. jún. 26.

Kedves Inó,

tegnap együtt ebédeltem Adamsszal, az „Academic Assistance Council” vezetőjével, és abban állapodtunk meg, hogy ő hivatalosan ír Kittredge-nek, és elküldi hozzá a rólad való Gutachtenok²⁷ másolatát. *Ettől függetlenül neked mindent meg kell tenned, hogy kérvényed idején a Rockefellerhez kerüljön*, és hogy mennél több Gutachtent mellékelj francia, belga, német műtörténészektől, akik téged ismernek, és feltétlenül jót mondanak. Én ismerem Kittredge-et jól, de mert nem vagyok művészettörténész, nem tartom helyesnek, hogy felszólítás nélkül adjak Gutachtent. Ezért ajánlom, hogy kérvényedben, ahol referenciákat adsz meg, említsd Alfred Webert és engem. A Carnegie csak az Empire-ben (az angol kolóniákban) való helyekre ad most pénzt, s ezt a te fejlődésed szempontjából nem tartanám szerencsésnek.

Panofsky, úgy hallom, látogatóba Európába jön, ő most elhelyezkedett Princetonban Flexnernél – azt hiszem, most itt az ideje, hogy aktívan tehet valamit érted – nem kell vén félnie konkurenciától. Próbáld vele érintkezésbe lépni ez ügyben is.

Remélem, most sikerülni fog ügyedet elintézni, de ne mulassz el semmit sem. Ha én tehetek valamit, írd rögtön.

²⁷ Szakvélemény, ajánlás.

Hogy vagytok? Kár, hogy könyved kiadásából nem lett semmi. Nem tudnál szubvenciót (kiadási támogatást) kapni? Rinát s Téged sok szeretettel üdvözlünk

Károly

11.

Bruxelles, 1935. szept. 3.

Kedves Inó, sajnos nem tudok valami jó hírt közölni ügyedben. A napokban jutott el hozzám a mellékelt értesítése Adamsnak. Úgy látom, most mindent arra kell fordítanod, hogy a levélben említett Mr. Murron és Keppelhez összeköttetést találj. Panofsky tudtommal Európában járt. Összeköttetésbe léptél vele? Ha nem, tégy most még meg mindent rajta keresztül, ha nem késő.

Remélem, hogy mégis tudsz valami jó hírt közölni. Itt 10-ig maradok, ha mindjárt írsz, még elér a leveled. Írd meg, hogy vagy, hogy alakulnak kilátásaid. Nem hiszem, hogy Párizson át jöhetek.

Sok szeretettel üdvözlöt mindkettőnkől mindkettőtöknek

Károly

Cím: 10-ig pr. Adr. Dr. Halasi
18 Square Prince Leopold
Bruxelles 2
Azután The London School of Economics
Houghton Street
London W. C. 2.

12.

Fejléc: The Red Court Hotel
17, 18, 19 & 20 Bedford Place
Russell Square W. C. 1.
Telegrams: „Finlayan, London”
Telephones: Visitors: Museum 6360. Manager’s Office: Museum 2398

1935. nov. 26.

Kedves Inó,
igen örülünk, hogy itt vagy, és hogy látni fogunk. Jöjj el, kérlek, péntek este 1/2 9 óra-kor a fenti címre hozzánk, egész közel van szállodádhoz, s akkor nyugodtan kibeszélhetjük magunkat.

Szeretettel üdvözlünk

Károly és Julis

13.²⁸

London, 1936. jan. 10.

Kedves Inó,

pár napig beteg voltam, s ezért csak ma jutok hozzá, hogy szép ajándékokat, könyvedet²⁹ megköszönjem. Nem jutottam hozzá, hogy egészen olvassam, de ami próbát belőle láttam, igen nagy benyomást tett. Tudod, hogy nem vagyok dogmatikus, s minden egész dolgot a maga nemében ítélek meg, s ez egész és töretlen. Ezért szeretném, ha azt, amit a szociológiáról beszélünk, nem úgy vennéd, mintha ellenmintakép volna ahhoz, amit te csinálsz. Inkább a privát személyednek van szüksége arra, hogy a saját életét és korunkat társadalmi bázisról is nézd. Ha ez szükséglettedé válik, akkor majd magától eldől, hogy később a művészettörténetben is kibővülést jelent-e. Remélem, így értetted az együtt folytatott beszélgetéseket, melyek nekem szép emberi emlékeim közé tartoznak.

Az „intelligentia” kéziratot,³⁰ amíg az olvasáshoz szükséged van, magadnál tarthatod – csak nem lehet határtalan ideig ott hagynom.

Írd meg, kérlek, megírtad-e Adamsnak, hogy kiknél voltál ittléted alatt meghíva, főleg, hogy találkozta-e avval a Sirrel, akinek annak idején a Michelangelóját agnoskáltad.

Julistól is minden jót mindkettőtöknek szeretettel

Károly

14.

Fejléc: The London School of Economics and Political Science (University of London).
Houghton Street, Aldwich, London W. C. 2.

[1936.] II. 6.

Kedves Inó,

ha lehet, kérnélek, hogy kb 3 héten belül küldd vissza a kéziratot az „intelligenciáról”.
Hogy vagytok? Megvoltak már az előadásaid Gentben?

Régi szeretettel és sok üdvözléssel Rinának mindkettőnktől

Károly

(Folytatása következik.)

²⁸ Megjelent in: MANNHEIM KÁROLY LEVELEZÉSE 1911–1946. I. m. 103. o.

²⁹ Valószínűleg a PIERRE BRUEGEL L'ANCIEN-t.

³⁰ Gábor Éva jegyzete szerint Mannheim 1956-ban megjelent THE PROBLEM OF THE INTELLIGENTSIA című cikéről van szó. (Vö. MANNHEIM KÁROLY LEVELEZÉSE 1911–1946. I. m. 286. o.)

Hidvégi Máté

„AKI TUD, NEM BESZÉL”

Miklós Pál (1927–2002)

Apósom péntekről szombatra virradóan halt meg. Most vasárnap este van. Még itt lebeg a lelke körülöttem. Neve fennmarad, amíg a távol-keleti, különösen a kínai kultúrával és buddhista művészettel foglalkozni fognak a világon.

1927. május 18-án születik Diósgyőrben. Kivételes tehetségű, már ötéves korában ír-olvas. Szépen rajzol (többalbumnyi remek rajz és akvarell maradt utána), érdeklí a technika, maketteket barkácsol, működő rádiót eszkábál, építész akar lenni. Egy bányásztelepen (Pereces – téglaburkolatú egyenházai ma is megvannak) nevelkedik. Iskolai tanítója apai nagybátyja, Hulják János, európai hírű botanikus. Az ő könyvtárát használja, Herman Ottótól Jókaiig mindent elolvas. (Jókait élete végéig az egyik kedvenceként említi.) Memorizálja a szövegeket. Műveltségén és szövegtudásán az érettségiztető elnök úgy elképed, hogy a legendás hírű elitképzőbe, az Eötvös-kollégiumba küldi felvételire. Az 1945-ös év ez. A családnak a műgyetemre nincs pénze, Pali lemond az építészségről, és francia–magyar szakos bölcsészhallgatónak jelentkezik az Eötvös-kollégiumba, ahová rögtön felveszik. Meghatározó tanárai Kenéz Ernő, Keresztury Dezső, Pais Dezső, Gyergyai Albert. (Keresztury javaslatára változtatja meg családnevét Miklósrá, Gyergyaiával annak élete végéig francia nyelven levelez.) Kedvenc költői: Arany, Babits, Weöres. (Egy Babitsot ábrázoló porcelánplakettet könyvespolcának ágya melletti részén tartott. Weöressel közeli barátok voltak, és leveleztek is. Weöres sokszor dolgozott apósom kínai nyersfordításaiából.) 1950-ben diplomát szerez, tudományos aspiránsként Kínába megy. Elutazása választás: menekülés a politika kényszerei elől a tudományba. (Eötvös-kollégiumbeli éveire emlékezve írja majd egy 1997-es keserű levelében ritka éleslátással és mifelénk még ritkább őszinteséggel: „...Örök tanulság lett: hivatalból, mint akkori ifjúsági elnök, leveztettem az ominózus »kizárási« szertartást, hogy azután pár hónap múlva én kerüljek sorra és engem is majdnem kizárjanak – és hogy soha többé ne politizáljak aktívan.”) Kínából – tőle tudom – megváltozva jött vissza. Igazában véve nem lett buddhista, de élete végéig tartó csendes alázat volt benne minden érték iránt. 1951–1954 között a pekingi egyetemen és a pekingi szépművészeti akadémián tanul. Sokfelé eljut, főként gyalogosan, vándorfestőkhöz csapódva vagy teherautók platóján utazva. Szakállt növeszt. Úgy öltözködik, mint a kínaiak, sarut hord, mint a vándorok. Kínai nevet kap: Mi Po. A hétköznapi mellett később megtanulja a régi kínai nyelvet és írást is. (A kínai mellett tudott még franciául, németül, angolul, oroszul és latinul.) Gyönyörűen rajzol. Kalligráfákat is. (Korniss Dezsőt apósom tanította meg a kalligráfia elméletére.) Csiszolt kőbe megfaragtatja pecsétjét. (Ecset, tus és pecsét: ezek voltak legnagyobb és talán egyetlen kincsei.) A kortárs kínai festőművészek legjavával (Li Hszüing-caj, Li Ko-zsan, Li Ku-csan, Vang Csu-csiu, Csi Liang-ji, Csiang Csao-ho, Huan Pin-hung, Vu Co-zsen) baráti viszonyba kerül. A festés minden titkát megtanítják neki. Úgy tekintik, mint közülük valót, mint valakit a beavatottak közül. (Legszebb könyve – A SÁRKÁNY SZEME. BEVEZETÉS A KÍNAI PIKTÚRA IKONOGRÁFIÁJÁBA, Corvina, 1973 –, amely lengyel, német és fran-

cia nyelven is megjelent, ennek a „beavatott” tudásnak a gyümölcse. Megvalósította benne azt a történeti módszert, amelyet többdimenziós, strukturális kauzalitásnak nevezett el később. Ennek lényege, hogy a történések – a történelem – okai és okozatai nem érthetők meg lineáris kauzalitással, hanem csak a politika, az irodalom, a művészet, a technika, a jog, a vallás, a magánélet stb., azaz csak *minden* bevonásával.) Megismerkedik az öreg Csi Paj-sival, akit a XX. század legnagyobb kínai művészenek tartanak. (Könyve: CSI PAJ-SI, Képzőművészeti, 1962.) (Évek múltán még egyszer elutazott Kínába. Barátai egy része akkorra már meghalt, többen a kulturális forradalom áldozatai lettek. Apósom szomorúan jött haza. Azt mondta, az ő Kínája nincs többé.) Egyetlen nem kínaiként eljut Tunhuangba. Három hónapot tölt itt, naplójába belerajzolja az Ezer Buddha Barlangtemplomok falképeit. Itt készített jegyzeteiből nő ki első könyve (A TUNHUANGI EZER BUDDHA BARLANGTEMPLOMOK, Magyar Helikon, 1959). (Világhírnevet éppen ez a munka hozott neki. Egy pár éve megjelent külföldi könyvben olvastam, hogy a nemzetközi sinológia őt tekinti annak, aki Tunhuangot az európai kultúra számára újra felfedezte.)

1954–1958 között a Hopp Ferenc Múzeumban dolgozik. Innét az MTA Irodalomtudományi Intézetébe kerül. Tőkei Ferencsel megírja A KÍNAI IRODALOM TÖRTÉNETE című monográfiát (Gondolat, 1960). Megjelennek kötetekbe gyűjtött esszéi – OLVASÁS ÉS ÉRTELEM (Szépirodalmi, 1971), VIZUÁLIS KULTÚRA (Magvető, 1976). József Attila-díjjal (1973) és Munkácsy-díjjal (1982) tüntetik ki. Egyik első hazai méltatója a strukturalizmusnak. Baráti kapcsolatba kerül és levelez Roman Jakobsonnal. 1975-től tíz évig vezet az Iparművészeti Múzeumot. Megjelenik a magyar szemiotikai irodalom egyik alapművének számító könyve, a KÉP ÉS KOMMUNIKÁCIÓ (MŰOSZ, 1980). Baráti szálak fűzik Vasarelyhez és Kepes Györgyhez. Megírja A ZEN ÉS A MŰVÉSZET című könyvét (Magvető, 1978), majd ennek folytatásaként a KAPUJANINCS ÁTJÁRÓ-t (Helikon, 1987), amelyben középkori kínai buddhista szövegek – ahogyan ő nevezi: katekizmusok – általa készített fordítását és saját magyarázatait adja közre. Az 1987. évi nyugdíjba vonulása előtt két évig a Hopp Ferenc Múzeum igazgatója. Ezután 2001-ig az ELTE-n tanít kínai művészettörténetet.

Igazi mestere Felvinczi Takács Zoltán volt. Ő volt az aspiránsvezetője, kandidátusi értekezésének bírálója, tulajdonképpen ő volt szellemi atyja. (Szánkózó unokái mellett Takács Zoltán fényképe volt az egyedüli fotó, amelyet dolgozósobájában kifüggesztett.) Baktay Ervint is mesterének tartotta. Az 50-es évek második felében sokat voltak együtt a Hopp Ferenc Múzeumban. Tanítványi-baráti szálak fűzték az öreg Ligeti Lajoshoz is. Ligetinek apósomhoz írott leveleiből látom, milyen fontos volt ő Ligetinek. Barátság fűzte – most csak a halottakat említem – Juhász László belsőépítéshez. Amikor Juhász megbénult, ő tanította meg újra beszélni és írni. Barátja volt Tőkei Ferenc, aki egyik utolsó könyvét (A KÍNAI FESTÉSZET ELMÉLETE című szöveggyűjteményt) Miklós Pálnak ajánlotta. Egy életen át tartó barátság fűzte Vujicsics Sztójánhoz, akivel a betegségekben is osztozott. Barátja volt Kaesz Gyuláné, Kató, valamint Szerb Antalné, Klári és testvére, Bálint Endre. A művészek közül talán a legjobb barátja Kondor Béla volt. Mivel ez már történelem, megírom, a jó szakmai viszonyon túl barátság is fűzte Antall Józsefhez. Kapcsolatukra jellemző Antall alábbi, japán kerti metszetre írott újévi jókívánsága: „MI PO kínai sexualpathologus úrnak, Sashegyen – Tisztelettel a konkurrenciá, azaz a japánok nevében, mao-mao-mao – BUÉK, 1976/77, AN Tall-jó.”

Tűnődöm, mi volt a legjellemzőbb tulajdonsága. Azt hiszem, az, hogy semmihez sem ragaszkodott. Tárgyakhoz, dolgokhoz végképp nem. Talán csak az ecseteihez, a

tushoz és a pecsétnyomójához. Bár ha elkérem, biztosan nekem adta volna őket. A semmihez sem ragaszkodás hagyatta ott vele az Iparművészeti Múzeumot, aztán a Hopp Ferenc Múzeumot és tulajdonképpen az életet. Öt-hat év óta a betegségeivel bajlódott. Hetvenedik születésnapjára tanítványai és kollégái emlékkönyvvel lepték meg. Ennek örült, de tulajdonképpen már csak nekünk tudott örülni. Aztán már ehhez sem ragaszkodott. Nyár elején nagyon beteg lett. Megbénult teljesen. Elvesztette a beszédet is. Irtózott a kórháztól, megoldottuk az otthoni ápolását. Fiatal és szép nővérek ápolták. Velük beszélt egy-egy szót vagy tőmondatot, velünk annyit sem. Csak nézett. Különös kommunikáció alakult ki köztünk: a nézéssel való beszéd. Némelyik könyvét régebben dedikáltattam vele. Nem szívesen írt dedikációt, de ha igen, akkor az általában kínai szöveg volt. Nem tudom, miket írt a könyveimbe. Egyetlen olyan dedikációt találtam, amelyet lefordítottam vele: „*Aki tud, nem beszél.*” Erre most találtam rá, tartom a kezemben. Utolsó könyve ez, TUS ÉS ECSET a címe (Liget, 1996).

2002. november 16-án halt meg pasaréti lakásának dolgozószobájában. Végrendeletéről, hogy lenne-e, egyikünk sem tudott. Azt gondoltam, bemegyek a dolgozószobába, és megnézem, találok-e valami végrendeletfélét. Becsuktam az ajtót. Halott apósom feküdt az ágyán, én meg félhangosan beszélni kezdtem hozzá. Olyasmiket mondtam, hogy ne haragudj rám, ha zavarlak, de szeretném tudni, létezik-e végakaratom, most odamegyek az íróasztalodhoz, és megnézem a fiókot. A fiókban nem volt végrendelet, benne volt a szakmai önéletrajza, a publikációs jegyzéke (háromszáz tétel), ott volt a pecsétnyomója meg a tus. Megnéztem az asztal tetejét is. Odébb raktam az ecseteit tartó üveget, nézegettem a papírokat. Semmi. Áll a szobában egy fiókos szekreter is, félhangosan mondtam, most megnézem ezt a szekretert, ne haragudj, de most a fiókokat ki fogom húzgálni. Ott se volt semmi. Ekkor azt mondtam az én halott apósomnak, hogy ha van végrendelete, és szeretné, ha én megtalálnám, segítsen. Olyan furcsa érzés volt: odamenni a nagy könyvespolchoz, ahol százával vannak a könyvek egymáson meg egymás fölött bedugdosva, és odaemelni a kezem az egyik rekeszhez, nem is látni, hogy hová, és kivenni azt a papírost, amely a dátum szerint tizenegy és fél évvel ezelőtt íródott a kézírásával, és a tetején ez áll: „Tekintendő ez végakaratom!”

Lengyel Balázs

KÉT DOKUMENTUM

Az első

Nemes Nagy Ágnesnek három versfüzetét őrzöm, melyekbe 1936-tól, vagyis tizennégy éves korától hosszú ideig, egészen 1960-ig írta be a verseit. Kézírással persze, hol ceruzával (többnyire), hol tintával. Gépelni sosem tudott.

Ezekből a füzetekből, pontosabban a régiiek anyagából válogatva publikálta 1946-ban KETTŐS VILÁGBAN című kötetét. Tizennyolc verset mindössze. (Pilinszky János első kötete, a TRAPÉZ ÉS KORLÁT tizenkilenc verset tartalmazott.) Később, sokkal-sokkal ké-

sőbb, Nemes Nagy Ágnes halála után, az 1995-ben megjelent ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEK függelékében, a „Fiatalkori, a költő által fel nem vett versek (1939–1946)” című ciklusban vagy félszáz verset tettem közzé, hogy a költői pálya kezdetét érzékelné lehessen. Nemes Nagy Ágnes szigorú volt magához, tudom. Mégis, a függelékben bizonyos bővítést meg kellett tennem.

De most nem erről van szó. Nagy öröömre Nyerges András rátalált a *Nagyvilág* 1947. július 1-jei számában egy olyan Nemes Nagy Ágnes-versre, mely nincs a füzetekben. A verset ismertem, emlékszem rá, sőt létrejöttének története is van.

Íme, a történet. 1945. január 18-án verték ki a házból (akkor a Múzeum körúton laktunk) a német katonákat. Ez volt számunkra a képzelt felszabadulás. Még ünnepi sárgaborsó-főzeléket is készítettünk egy bennünket befogadó család és a konyhában tanyázó szelíd tyúk társaságában. De másnap az oroszok elhajtottak fogolyként Gödöllőre, a premontrei gimnáziumba, ahol már harmincezren voltak a sorstársaim. Elképesztő körülmények között. Az ember fiatalon többet kibír, mint gondolja. A gödöllői tábor többszörös szögesdrótján túl egy idő múlva asszonyok jelentek meg, a kerítés mellett álltak, és nevet kiabáltak be nekünk. Tudni szerették volna, ki van ott, kit látunk, ki élhet? A kétségbeesett asszonyokat az orosz őrök olykor puskalövésekkel riogatták.

Amikor vagy másfél hónap után végre megtudtam, hogy az oroszok valószínűleg Debrecenbe visznek bennünket – hogy miért oda, az külön történet –, levelet dobáltam ki Ágnes számára, reménykedő híradásként. Valamelyik próbálkozásomat egy dérek asszony elvitte hozzá. Így érthető igazából a vers. A levél után Ágnes elindult Debrecenbe, hogy megkeressen. Kőbányán vagy hol felkapaszkodott egy álldogáló vonatra, pontosabban egy vagon tetejére, más hely, több hely nem volt a vonaton. Utazása három napig tartott. Ha jól emlékszem, a legünnepelesebb napon, éppen március 15-én találkoztunk, és Erdei Ferenc segítségével – ő volt a belügyminiszter – akkor szabadultam ki a fogságból. A VONATOK című versnek – a zsákcsomó, a márciusi hóvihar, a mozdonyfüttyök, a sánpár, ami villogott – ez a története.

Íme, a vers:

VONATOK

*Kőbányán is így ültem én,
az állomáson, zsákcsomón,
a márciusi hóvihar
ábrát rajzolt a hátamon.*

*Majd nap süttött, majd tűz süttött,
szedték a nedves gallyakat
s a tömeg torló gátja közt
tántorgott a déli vonat.*

*Pincébe szálltunk éjszaka,
bujtatott a penész-meleg,
s lestük az álom-ismerős
elhaló mozdonyfüttyöket.*

*Milyen vonat jár éjszaka?
mi surrog, cseng a fülhegyen?
micsoda szerelvény-bívaly
dobrokol, bődül testtelen?*

*Csak árnya van, csak hangja van,
öblös vagy vékony füttyjelek,
mint embercsontból fuvolán,
mily dallamot jelentenek?*

*S hogy az üveg-hajnal hasadt,
már ott ültem a zsákcsomón,
s a meztelen sínek közé
gurítottam a szemgolyóm.*

*Csizmám alatt tejszínű köd,
a bódén pengő jégcsapok –
a láthatárba fúrta be
hegyét a sínpár, s villogott.*

A vershez fájdalmasan hozzátartozik még valami, amit igazából csak később, sokkal később tudtunk meg, érzékelhettünk igazán. Ekkor kezdődhetett, a háromnapos csontható hideg hatására Nemes Nagy Agnes dagadással járó titokzatos betegsége, mely egész életét végigkínozta. Íme, a BETEGSÉG című versének egy szakasza, melyet 1945 májusában írt.

*„Mire is jó a vizenyő,
mikor az ember keze nő,
s roppant kezem ajtótól – földig
mindenüvé bele ütődik.
Ahogyan dagad saját levében;
Vörösmarty is vizenyőben...”*

Második dokumentum

Néhány napja Ottlik Géza PRÓZA című kötetében (1980, Magvető) egy Nemes Nagy Ágnesnek címzett levelet találtam, és persze a könyv elején egy dedikációt. A dedikáció ez: „Ágnesnek aki ha nem lenne, még csak örülni se tudnék ennek a könyvnek, – – mint mindig: Cipi.”

A ceruzával írt, csaknem kiolvashatatlan levél így szól:

„Kedves Ágnes!

A »Hadijelvény« nekem már kéziratban is tetszett, ahogy beleolvastam, de most meg kell mondanom, hogy még jobban tetszik. A nagy költészet kellemes izgalmassága ez, jó, hogy külsőleg, a vonala, a zenéje olyan tiszta, nemes, egyszerű (tudniillik a szenvedély egyszerű, és világos a vers útja három szakaszon át), s ez viszi a belső bonyolultságát, a vers szövegét, ami egyébként elma-

rad, szerintem, a zene mögött. Maga evvel fordítva van, mint Gy. E. Csakhogy ez így van jól, mert a zene (amit jobb híján annak neveznek) a lényeg, ez a hitelessége a költőnek, a veséje, vagy a szíve, vagy amilyen testrészt akar.

Vigyázzon a szavakra, az értelmi jelentésükre (ha egyáltalán van a szavaknak egy értelmük), ne bízzon sokat soha, még keveset is ritkán, csak az érzékletességükre. Ezt különben tudja. A »rész«, »egész« tisztátalan, kompromittált, művészietlen nehézsége után azt mondja: »Katlan«! Jó. (Ne értse félre: nem maga a művészietlen, nehézkes, a versben másféle jelentése van a »rész-egész« dolognak, jó és pontos, helyénvaló sorok: az értelem kamaszos, gyötrelmes abszolútum-vágyakozásában éppen ilyen szavakkal bibelődik – a versben tehát ez is érzékletes.) Mégis, a szövege nem gyémánt, inkább gyémánttörmelék. De talán így is kell itt lennie. Hiszen ez is összhangzik a verssel. Egyszóval a »Hadijelvény« szép is, jelentékeny is, igazi vers is, amit tíz éve nem igen mondhattunk el a magyar versről. (Nna, öt-hat éve...) Szörnyű a szerkesztő! Idegen típusú y-ok vannak a szedésben!

Kezeit csókolja: Cipi

Egyetlen megjegyzés ehhez a nyilván sebtében írt, de igen fontosnak tartott levélhez. Nemes Nagy Agnesnak folyamatosan az volt a véleménye – számosan elmondta nekem, sőt féltréfásan magának Ottliknak is: Cipi nem ért a költészethez. Vajon így van ez? A HADIJELVÉNY AZ 1946-OS KETTŐS VILÁGBAN című kötet nyitóverse, de Ottlik csupán '59-ben írt róla, vagyis akkor, amikor már a SZÁRAZVILLÁM (1957) anyagát ismerhette. – A levélben említett Gy. E. a Párizsba került és ott férjhez ment Gyarmati Erzsébet, aki a negyvenes éveknek nem színvonalatlan költője volt. A *Magyar Csillagban*, majd az *Újholdban* is publikált.

Domokos Mátyás

IVÁN

Ragaszkodó hűség, elegáns tartózkodás, rendíthetetlen makacsság és tartás; ha Ivánra gondolok, azonnal ez jut eszembe a Teleki tér, Tisza Kálmán tér és a Mátyás tér szakadt fazonokkal teli Bermuda-háromszögének nagy írójáról, aki 1948 nyarán elfogadott engem, a nemzedékkel fiatalabb Eötvös-kollégistát s reményei szerint leendő irodalmárt barátjának. Elemi vonzódás volt ez, amit az ő lénye ébresztett föl az emberben, halálig tartó, s még azon túl is egy kicsit; ahogy közös költő barátunk, Kormos István mondaná, „*még vagy ötszázöt évig*”. Soha nem beszéltünk erről, mert minek? Hiszen soha nem támadt köztünk tisztázni való félreértés vagy akár csak mulékony zavar, pedig mind a ketten megmondtuk nyíltan egymásnak, hogy miről mit gondolunk, hol a Darlingban, hol a Kati eszpresszóban vagy – 1956 után, amikor újra megnyílt – a Hungáriában, a Lukácsban meg a Művészen, olykor pedig a Zserbóban. Csak a „családi körben”, a Teleki téri lakásban hallgattunk kissé feszengve Lator Lacival együtt a horgolt csipketerítővel letakart ebédlőasztal körül, amikor is „az Öreg”, a Gyula, „az újság nélküli újságíró” előadta nekünk, hogyan reszketett egy álló hétig az egész város, amikor híre ment, hogy Kiss József lapjában, *A Hétköznapokban* levágni készül egy ifjanc költő VÉR ÉS ARANY című új kötetét.

Megismerkedésünkre hamarosan ráborult az elhallgattatás, a „négersors” éjszakája. „Író” Ivánt és barátait beláthatatlanul hosszú időre, akkor úgy tűnt: örökre száműzték a ninivei hatalmak és magánszorgalmú csahosaik, valamint kabinszúnyogjaik az irodalmi közéletből, amelyből persze magát az irodalmat is száműzték. Iván látszólag rezzenéstelenül, azzal a civil hősiességgel viselte el írói élve eltemettetését, amely „messzehangzóan is néma” – volna, ha nem nyomná el azóta is az öntömjéző jellemgrófk hangzavara. – Hogy bírta ki? Mi adott neki erőt sorsa örvényeinek az elviseléséhez? Talán az, hogy neki, az élet hol gyönyörű, hol rémületes hullámvasútján utazva soha nem támadt identitászavara, az állatkerti majomház előadójaként a GOLGOTA ingadozó jellemű kapitányáról előadva is mindig tudta, „életfélelemtől reszketve” is folyton éreznie kellett, hogy *ő az, aki*. S ha úgy hozta az élet, akasztófahumorral virrasztva át ezekben az esztendőkből az „átizzadt ingek éjszakáit”.

Hétköznapi alakmása, „a nagy átdolgozó”, a „kedves gyerekek Iván apója”, előadóként cikázva „épülő-szépülő szocialista kis hazánkban”, egyik vándorútja során azzal kápráztatta el Szombathely akkori közéleti notabilitásait, hogy kapásból felmondta előttük a hajdani Savaria tizenegyének az összeállítását, amitől aztán írói tekintélye is hatalmasan megnövekedett. – Közben a szemünk láttára Iván barátunk is átalakult Ivo Mandygaard tengernaggyá, ugyanazzal a természetes eleganciával, ami öltözködését a legnyomorúságosabb időkben is jellemezte, minek köszönhetően Kálnoky Laci barátunk szigorú szemében is ő volt az arbiter elegantiarum kétségbevonhatatlan etalonja. Észrevettük-e ezt a kiteljesedést a sötétségben? Ottlik Géza mindenestre észrevette, s nemcsak akkor, amikor ezt írásba adta: emlékszem, 1952 szilveszterének éjszakáján, Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes Kékgolyó utcai otthonában, a kilátástalanságtól és a rosszul érlelt Hungária pezsgőtől kissé kapatosan Jékelyvel együtt kiabálva felelősségre vonták Ivánt, hogy miért nem ír, természetesen csak önmagának, az asztalfióknak. – De én írok – felelte csendesén Iván, s mi ezt hittük is, nem is, mert nem tudhattuk, hogy éppen ekkoriban kezdte egy szekrény tetejére dobott vulkánfíber kofferbe menekíteni az ELŐADÓK, TÁRSZERZŐK kéziratait.

Aztán „a siker fényében” is csendes maradt és szerény, csak az emlékezőtehetségére volt változatlanul büszke. – A memóriám *azért* még jó! – mondogatta, hol tréfásan, hol fenyegetve. Valóban félelmetes emlékező volt, aki mindig arra emlékezett, amire kellett, s amit a világ mindenáron el akart felejteni. Emlékezett tulajdon rémületeire is, mert ezek a rémületek voltak az ő páratlan és rokontalan írói világának tápláló energiaforrásai. – Az utolsó időkben megkért egyszer, amikor egyébként már hosszú évek óta az Aulich utcában volt az otthona, hogy kísérjem el a Mátyás térre. Magyarázat nélkül kérte ezt, én pedig kérdés nélkül elindultam vele a Mátyás térre. Megálltunk a tér közepén, azzal a házzal szemközt, amelyben most az „Arany alkony otthon” működik „mélyjózsefvárosi” miliőben. Egy ideig néztük némán a házat, aztán Iván, tőle szokatlan megindultsággal, szinte suttogva megszólalt: – Ez volt a Hotel Adria. Itt laktunk. A francia kulcsos garniban...

Visszamentünk a Művészbé. – Gyakran eszedbe jut a Fiumei úti lakás, ahonnan az ablakból a Teleki térre látni? – Soha! – vágta rá habozás nélkül. – Ahogy elköltöztünk, mintha elvágta volna... Nem is álmodtam vele. Hát nem furcsa? – kérdezte elmerengve. Hallgattunk. – Az Aulich utcában, Jutkával, itt végre jó – mondta aztán, majd hozzátette: – Életemben először.

(Elhangzott Mándy Iván utolsó otthonának, az Aulich utca 7. számú háznak a falán elhelyezett emléktábla avatásán, 2002. november 29-én.)

FIGYELŐ

FÉLMÚLT JELEN

Lengyel Balázs: *Ki találkozik önmagával?*
Széphalom Könyvműhely, 2001. 276 oldal, 800 Ft

Lengyel Balázs: *Origo*
Belvárosi Könyvkiadó, 2002. 236 oldal, 1000 Ft

Lengyel Balázs, aki *emlékezik* arra, amit mi *megtanulunk*, utóbb két kötettel keltett figyelmet: 2001-ben *Ki találkozik önmagával?* címen takaros gyűjteményt tett közzé emlékezéseiből és rövid tanulmányaiból, 2002-ben pedig *ORIGO* címen publikálta írói pályájának korai szakaszában, 1938 és 1948 között keletkezett esszéit. Semmi kétség, egy nagy ívű, olykor kényszerű hallgatásban érlelődő esztétika őszikéit olvassuk az első kötetben, s egy finom billentésekkel felcsendülő életmű első darabjait a másodikban. Az elsőben emlékek keverednek a szerző értékrendjébe vetett reményhez, a másodikban várakozás, bizakodás és friss érdeklődés hangja szól. Mintha kezét nyújtana egymásnak a két könyv. Hitelük abban rejlik, hogy e véletlennek tetsző találkozásban a múlt folytatódik: mindkettő kitágítja a jelent, s mindkettőben ugyanaz a jövő tükröződik. Értékük, hogy a szerző semmiféle időleges csábítás érdekében nem hajlandó elhatalasztani az igazmondást, és változó ízléshatalmi viszonyok közepette is a valódi meggyőződés nyelvén beszél. E könyvek egyetlen ponton sem keltik azt a gyanút, hogy Lengyel Balázs indokolatlanul más „hullámhosszat fogna” vagy megszökne a hitelesség területéről. Egy szóval: sehol nem észleljük az „árulás” hajszárpereidéseit, a túl aggálytalan ízlésváltás koromfüstjeit. Gondolatai egymásra néznek, képek egymásból táplálkoznak – nemcsak megszólalnak, hanem meg is szólítanak.

A *Ki találkozik önmagával?*, ez rögtön szembeötlik, a magyar esszéírásnak abba a vonulátaba illeszkedik, amelynek – izmos atléták élén – legnagyobb mestere Babits Mihály volt. Ennek a beszédmódnak jellemzői Lengyel Balázs

írásaiban is megnyilvánulnak: a laza, hovatovább hanyag, előbeszédszerű értekező stílus; a személyes hangú érvelésre épülő gondolatépítés; a művészet és a művészek erkölcsi vonásainak szolid hangsúlyozása; a fogalmi nyelv kerülése, általában: bármiféle tudományoskodó látszat száműzése, az állandósított szókinctől való viszolygás; a mű és a személyes élet szoros összefüggéseinek kiemelése; a véleménynek nem a kánonképzés rögeszméje nyomán történő tagolása; a műalkotás kézművészeti elemeinek elsőrendű vizsgálata; az értékrend olyan tágassága és nyitottsága, amely megengedi a különböző alkotásmódok egyidejű számbavételét; a hagyomány folytonosságának állandó szem előtt tartása (ebben a szemléletben tehát az újítás mindig a hagyomány koordináta-rendszerében kap helyet és hitelt); a túlságosan gerjedt fogalmazásmód hanyagolása; a profetikusság, „esztétikai látnok” gesztusok mellőzése; a nagyzólástól és a blöfföléstől való tartózkodás; az alkotó kizárólagos-személyes életanyagának tisztelete.

Ez a lajstrom egyszersmind, hallgatólagosan, sugallja azt is, hogy ez a klasszikus esszébeszéd miféle enyészpontokat nem léphet át: kellemesen hat, de csak csúcspontjain kínálja a mélység érzetét (bármit értsünk is ezen); csupán ritka esetben válik műalkotássá maga is (pedig titokban erre törekszik). Aprólékos és nem túl közel hajló műelemző természeténél fogva könnyen támadható az újabb keletű – s részleges pontosságuk révén fölényes – irodalomszemléleti módszerek vártájáról; éppen személyes hangütése folytán még indokolatlan módon is kikezdehető: minthogy semmilyen értelembe nem lép fel erőszakos igénynyel, hamar rá lehet sütni a felületesség bélyegét (a „radikális” szemléletet ugyanis csak az idő mérheti meg, a kiegyensúlyozott beszédet pedig többnyire unalmasnak ítéli a jelenkor). Mivel tudásanyagát óvatos adagolással közvetíti, sokszor nem nyújthatja a „ráismerés”, a hirtelen megértés heurisztikus tapasztalatát. Aggályosan egyenletes előadásmódja folytán alkalmasint nem bírja tudatosítani éppen

mondandóinak legfontosabb elemeit, s ezért néha olyan érzésünk támad, mintha valamely mellékvágányon akarnának célba juttatni. Mivel még merészebb feltételezéseit is feltűnés nélkül, nem kirívóan és harsányan emlegeti, hajlardó túl jóhiszeművé tenni az olvasót. S végül: az erkölcsi szemléletmód könnyen kölcsönkéri a vaskalaposság nyelvét, s túl erőltetetten bizonygatja a művészet erkölcsi adottságait.

A KI TALÁLKOZIK ÖNMAGÁVAL? szerencsésen ötvözi az említett esszébeszéd előnyeit, és nem emlékeztet élesen a műfaj kényes pontjaira. A kötet négy ciklusra tagolódik (A BABITS-CSALÁDFA, A HÁBORÚNAK VÉGE, MENNYIRE MŰVÉSZET?, DOKUMENTUMOK). Az első nagy egység, a könyv „főbejárata”, négy Babits-tárgyú írással nyit (például felvillantja a versmondó költő alakját egy személyes élmény alapján, bírálja a BESZÉLGETŐFÜZETEK közzétételét), majd a *Nyugat* második-harmadik nemzedékének (s egyúttal az *Újhold* nagy nemzedékének) egy-egy alkotóját idézi meg. Lengyel Balázs tapintattal, olykor egy kis apróság ürügyén képes felrajzolni egy-egy mélyebb összefüggést, s képes szóba foglalni némely látható tény láthatatlan jelentőségét. Emlékezetének távlatai, az újholdasok pályájának tüzetes ismerete, lefegyverző részlettudása, finom – inkább csak ujjmutatásszerű – elemző gyakorlata, közvetlen szövegformálása – minden szövetkezik itt, hogy egy nyájas stilszta elfeledtesse velünk a manapság uralkodó irodalomértelmező iskolák skolasztikus diktátumait. Nemcsak a tudás jelenlétét érzleljük Lengyel írásaiban, hanem azt, ami ma ennél sokkal fontosabb: a lelkiismeret légforgató ventilátorait. Nem *lök* a gondolkodásunkon, csak picit *változtat* (a kis lépések humanistájaként). Nem meghökkent, csupán árnyalja tapasztalatainkat. Nem lehengerelni akar, hanem világitani. Nem alapító, még a líraértelmezésben sem, hanem hagyományörző és kiegészítő (például meggyőzően bizonyítja, ismét saját élményei alapján, hogy az APOKRIF szerelmes versként is értelmezhető). A művek mögött felrajzolja az életet, az életgyakorlat mögött az erkölcsi állapot, s az erkölcsi állagban véli megpillantani a művészi nagyság végső garanciáit. Soha nem hagyja elszakadni a kanóctól a lángot.

A második ciklus részint – filigrán háború végi helyzet- s lélekrajzok formájában – meg-

elevenít egy félelmes, lőporfüstös, életveszélyes kort, részint pedig – amolyan halvány, vízjelszerűen elrejlő, szeszélyesen illó megjegyzésekben – Lengyel Balásznak még apróságokhoz is hű valóságsszeretetéről tesz tanúságot. A háborús idők (1944–1945) emlékezései megrendítőek: a személyes bátorság, reménykedő helytállás és közösségi nélkülözés ragyogó miniatűrjei. (Csak mellelleg említtem meg, hogy az 1995-ös keltezésű A HÁBORÚNAK VÉGE című írásban Kósa zászlósról ez áll: „*Barátom, Kósa zászlós, mert ez is, meg az is tudta, hogy hol vagyunk, eljött hozzánk, hogy velünk maradjon: unta a háborút. De csak egy éjszakát töltött nálunk. Nem bírta az aknák közeli becsapódását. Fölöttünk már csak a padlás volt. Visszament. – A front mégis nyugalmasabb – mondta. Ez igaz volt, de egy hét múlva mégis agyonlőtték.*” (133. o.) A BUDAPEST OSTROMA 1945-BEN címűben viszont (a negyedik ciklusban) így emlékezik: „*Reggel pedig azt mondta: – Visszamegyek a frontra. Ott sokkal nyugodtabb meg biztonságosabb is. – S visszament. (Csak később tudtam meg: ott esett orosz fogságba, és hat év múlva, 1951-ben tért vissza a Szovjetunióból. Mondjam azt: balsorsában még szerencsés volt?)*” (220. o.) Szerkesztői figyelem ezen a ponton is igazíthatott volna az egységen – mint ahogy felelős kéz helyesbíthette volna a hellyel-közzel kísértő stiláris szabadosságot, valamint a kötet számos-számtalan zavaró sajtóhibáját is. Ezek az írások tanúságtévő igyekezetükkel, részletszeretetükkel, szűkszavúságuk és vázlatosságuk közt egyensúlyozó tömörségükkel válnak emlékeztetéssé. Lengyel Balázs épp hogy megforgatja a tolat, s máris mond valami aprócska érdekeseget. Csupán egy angyal-szusszal hosszabbítja meg tudásunkat, de azt többé soha nem felejtjük el. Tudtad, mit jelent az a szó: *csalma*? (Egy utca neve a Rómaifürdőn.) Turbán, török süveg.

A harmadik ciklus a szerző vitacikkeit, kánon-törő kiigazításait, irodalomszemléleti hitvallásait gyűjti egybe. Itt mindig a vívó és nem az ökölvívó etikája érvényesül: érvelése higgadt, a méltányosság elemeit hangoztató és soha nem diadalmaskodó. Sorjázó napokat vesz szemügyre egyenként, összegubancolt szálat bont szét rendületlen türelemmel, hibásan megszótt vásznakot próbál kiselejtezni – észrevétlen jóváteszi az utóbbi években sokrétűen elfecsérelt időt. Fő-fő erénye, úgy vélem, abban rejlik, hogy helyrehozó beszédében rend-

re képes megnevezni azt a pontot, ahol a dolgok vagy eszmék mozgása az első hibát elszenvedte. Ismeri azt a szöveget, amelyből az igazságra lehet tekinteni. Bizonyítja például, hogy a magyar szellemi élet legjelentősebb alakjai (elenyésző kivételektől eltekintve) mind-mind baloldaliak voltak, bárhogyan forgassuk is ezt a szót: a szabadság, igazság és igazságosság hívei – de nem a diktatórikus társadalmi gyakorlat helyeslői (és hozzáfűzném: a népi írók 1948 utáni kényszerű-naiv szerepvállalása is megőrzött valamit ebből az egyetemes szabadságeszményből). Vagy meggyőzően hitelesíti, hogy a '89-es fordulat utáni, lármás felhőkakukk-várakra szakadt, egymással hadakozó irodalmi élet egy későbbi, sokrétű, párbeszédszerű közbeszéd nyitánya lehet. Hála illeti Lengyelt továbbá azért is, mert volt bátorsága szavá tenni a „Tandori-recepció” némi vadhajtsát – sugallja: itt a minőség mennyiségbe csapott át, s azóta – évtizedek óta – dermedten figyeljük egy hallatlan tehetség írói ámokfutását, egy olyan újítóét, aki első két kötete után – szokatlan önbüntetéssel – mintha a javítatlan folyamatos beszédre tett volna némasági fogadalmat.

Az esszéista Lengyel Balázs ebben a ciklusban mondja ki világosan, amit egyéb dolgozataiban is sejtet: az irodalomtörténet-írást nem tudománynak, hanem művészetnek tekinti, s ezért némileg ingerülten nyilatkozik a legújabb, divatosnak minősített elemző iskolákkal szemben (különösen éles hangú, bár nem méltánytalan a Sztás Erzsébettel vitázó cikk, AZ ÉLET ARANY FÁJA). Lengyelnek abban, nem kétlem, igaza lehet, hogy az utóbbi évtizedek irodalomszemléleti irányzatai többet ígértek, mint amennyit beváltak: módszereikkel ugyan részlegesen új megvilágításba helyeztek egy-egy szerzőt vagy művet, de a hagyományosan gyümölcsöző magyarázatot vagy a párhuzamosan keletkező egyéb irányzatok hozadékait képtelenek voltak helyettesíteni. Egyeduralmi igényeiket – különösen magyarországi változataikban – zömmel egy sajátos „tudományoskodó volapük” köpönyegébe rejtették, újításait erőszakosan különcködő ízléssel iparkodtak megalapozni, és figyelmen kívül hagyták a művészet folyamatosságát, röviden: miközben kimunkálták hangzatos terminológiájukat, mind elszántabban egyenesen tagadni kezdték a származékos elemeket. (Az emlí-

tett iskolák gyakorlati pozícióharcolásáról itt ne essék szó.) Ennek a tudományos apparátussal kérkedő „szépprombolásnak” egyik következménye volt, hogy az irodalomról folytatott kötetlenebb beszéd, mondjuk: egy szabad esszéíró stílusa mindinkább pontatlannak, lötyögősnek, sőt kontárkodásnak rémlett, kilátástalan irodalmi kódobálásnak egy térségeben berendezkedett, egyetemi katedrákról és akadémiai székekből „üzengető” értelmezői csoporttal szemben. A magyarországi irodalmi közbeszédben nem alakult ki egy olyan mérsékelt tónusú, tudományos, de egyszerűsmind közérthető (az esszénél szigorúbb érvelésű) közlésforma, amelyet például a német nyelvterületen Albrecht Schöne bámulatos tisztaságú, mégis mélyenszántó Goethe-elemzései vagy lenyűgöző FAUST-kommentárjai képviselnek. Lengyel Balázs tehát okkal és joggal bírálja az újabb értelmezői iskolákat s főleg azok magyarországi skolasztáit. Abban azonban nem tudom őt követni, ahogy az irodalomelemzést mindenáron a művészet szférájába kívánja áttelepíteni. (Babits és Szerb Antal példája azért nem mérvadó, mert ők mindketten művészek voltak, akik művészként mintegy tudományos részfeladatokat is magukra vállaltak. De azért, mert Szerb Antal, Gundolf vagy mások irodalomtörténeti művei műalkotásnak hatnak, s a tudományos eredményekkel rokon fényben ragyognak, még nem tagadhatjuk az irodalomtudományi iskolák önállóságát és részeredményeit; és azok többnyire nem műalkotás formájában jönnek létre.) Úgy gondolom, Lengyel Balázs nyugtalanságának oka fölöttébb egyszerű: nálunk, magyar nyelven, még nem született meg az a mű, amely – valamelyik iskola módszertanát követve – közérthető és felismerhető köntösben, egy személyes belátásrend következményeként, mély elemzések kíséretében igazolta volna indítékait. Ez a tény azonban (s mint Emerson mondja: „a tényeket lehet szimbólumoknak is tekinteni”) nem az iskolamesterek hibája, hanem a tanítványoké. Minden módszer annyit ér, amennyit a módszert alkalmazó ember. Egyedül üdvözítő módszer nincs, de van egy-egy módszernek roppant intenzív alkalmazása (amely rendszerint rokonságot teremt a módszerek között).

A negyedik ciklus „dokumentum”-okat tartalmaz. Furcsa módon itt kapott helyet egy „váz-

latos emlékezés” (BUDAPEST OSTROMA 1945-BEN), itt olvashatjuk a Nemes Nagy Ágnessel közösen írott naplót, amely egy 1956 augusztusában–szeptemberében tett kalotaszegi út tapasztalatait rögzíti (nem világos, miért került az írás alá az 1995-ös dátum). S végül itt lát napvilágot – ez a kötet záradéka – az a levélváltás, amely az *Újhold-Evkönyv* időszakában Lengyel Balázs és Székely János között szövődött. Az ostrom zilált napjainak ábrázolása megrázó, az erdélyi napló – konkrét környezetrajzaival, rejtett humorával, elemi élményszomjával – élvezetes, parányi újdonságokkal kecsgető. „*Olyan ember; akinek utána kell nézni*” – olvasom, és tanulok. „*Suvadás, iringó, kabanás*” – olvasom, és tanulok. „*A szarkaláb sötét-kék*” – olvasom, és tanulok. Bámulom az anyországból jött félidegenek figyelmének mikroszkopikus élességét, a régiségtől el-elhüledő kíváncsiságot. Mintha a szerzőpárosnak jutott volna osztályrészül, hogy megörökítsen néhány pillanatot abból a szellemföldrajzi gazdagságból, amely azóta is csak lappang kétely és megsemmisülés között. A Székely Jánossal folytatott levelezés pedig beszédes tanúság egy megfélemlített, elszigetelt, nagyszerű íróról, aki sokrétű parabolákban részletezte az erdélyi magyar sorsot, s aki aztán már nevetni is csak félelmében tudott.

Az ORIGÓ-kötet, mint említettem, Lengyel Balázs válogatott korai írásait fogja egybe: társadalmi-politikai tanulmányok, irodalmi bírálatok és elegyes cikkek sorakoznak itt, kiegészülve egy olyan írással, amely e kötetben lát először napvilágot (ŐSZ 1938-BAN). A politikai beszédmódban egy szelíd és melankolikusan aggódó társadalmi reformer értelmes okossága csendül, aki a népi irodalom talajlazítása értelmében valamely egészségesebb szerkezetű magyar kislöbusz létrejöttét várta a háború után. A háború előtt – a náci barbárság fenyegetései közt – Lengyel a magyar múlt nagy alakjaira, az irodalom nemzetmentő történelmi emlékezetére, a hősiesség elemeire, a szabadság és függetlenségi törekvés ígéretes pillanataira irányítja a figyelmet. Szemléletének tartópillérei: a magyar pusztulásideológia, a nemzeti fennmaradás irodalmi feltételeinek hangsúlyozása, a példaszerű történelmi magatartásformák eszményítése, a kultúra humanizáló erejébe vetett bizalom, a magyar sajátosságokat büszkén emlegető öntudat, mond-

juk így: egy fékezett, de éber, nem kirekesztő, bár ércesnek hallatszódó, nem archaikus, hanem romantikus nemzeti érzés. Lengyel Kazinczyt idézi: „[A nacionalizmus] *szent szó, de szent szó-e, ha ez alatt olyan nacionalizmust értenek, mely irtózik az idegentől, ha az szép is?*” Társadalmi folyamatlemezéseiben van valami finom szobatisztaság (az érintetlen tisztaszobák hívőse és nehézkedése), egyfajta reménykedéssel illatosított harmóniaigény. A parasztság kulturális felemeléséről írott tanulmánya például ma már úgy hat, mintha egy holdbéli társadalmi együttesről írna, amelyről vannak ugyan történelmi emlékeink, de bármennyit utaznánk is széles e hazában, sehol nem találunk rá. A társadalom bármely rétegéről folyó boldogító igényű beszéd ma tárgyatalannak rémlik: a diktatúra rombolása, a rendi formákat szétzúzó erőltetett nivellálódás, a technikai civilizáció csábításai, majd – a ’89-es fordulat után – a racionálisabb rétegirányító gyakorlat: mindmind olyan tényező, amely „áttetszővé” tette a parasztságot. Másrészt viszont a célkitűző értelmiségi elitben csaknem elenyészett az a reformer indíttatás, amely valaha aránytalan előnyöket várt a kultúra terjedésétől. Nemcsak a kultúra csődjét hozta a XX. század, hanem azt a belátást is, hogy a társadalmi csoportok közötti kulturális csereviszony csakis bizonyos finom közlekedőedény-rendszer útján valósítható meg, a kínálás, mérlegelés és türelmes együttélés formáiban. Lengyel Balázs átfogó, társadalomújító igénnyel írt jegyzeteihez ma a történeti szemlélet férhet közel leginkább. Az irodalmár főleg a beszéd erkölcsi vitaminjait becsüli, és méltányolja, hogy olyan elemző hangját hallja, aki nemcsak beszél, hanem igazat akar mondani. A politikai esszéírói dialektusnak mégis van ebben a kötetben egy máig érvényes, testes darabja: A TÖMEG ÉS VEZETŐI. Ennek a dolgozatnak nem az eredetisége meglepő, hanem az időszerűsége. Mindenkinek ajánlható, aki – halandó atomként – bármikor tömeg részévé válhat, s bármikor elszenvedheti azokat a lélektani következményeket, amelyek a tömeg magatartását meghatározzák. Az egyformán cselekvő emberek felelőtlen hatalma, az érzelmi hatáselemek kábítása, az ellentétes tartalmú eszmék iránti egyidejű lelkesedés, a gyilkosságra és vértanúságra irányuló hajlamok közös gyökerei, az eszmének vággyá olvadása, a jelszavak irán-

ti mohóság, a hazafias szólások kultúrma-
sikaló ereje stb. – Lengyel tehát olyan jelensé-
gekről ír, amelyeket ma (akár a közvetlen de-
mokráciára történő álszent hivatkozás köpö-
nyegében) ismét fokozott mértékben figyel-
hetünk meg vezérszerepre áhító politikai
akarnokok életútján. A tanulmány mérsékelt
tónusa nem áll ellentétben Lengyel rejtett fel-
világosító szándékaival. A szerző egy sarkala-
tos fordulatban meg is fogalmazza a politikai
felelősség egyik alap gondolatát: „*A valódi po-
litikusnak első kötelessége a szavak tömeg előtti ér-
téket lemérni, s ha társadalmi zavarok vagy nézet-
változások miatt a tömegekben mély ellenszenv éb-
red bizonyos kifejezések iránt, a gyűlöltekek helyett új
kifejezésekre keresztelni a régi fogalmat. Korunkban
nem egy politikai irányzat van, amely régi dolgok
új, misztikus megfogalmazásával nyeri meg tömege-
it, vagy értelem nélküli szóösszetételek állandó ismé-
telgetésével sokasítja híveinek táborát.*” S még ha
tudjuk is, hogy az események menete azon a
ponton, ahol a történelem fontossá válik szá-
munkra, többnyire nem logikus, annyit érde-
mes megjegyeznünk mindebből, hogy téve-
dэшajlamainkat – miután tömegbe verődünk
– döntően meghatározza az, hogy milyen gon-
dolati előélet birtokában szembesülünk egy
felmérhetetlen helyzettel. Lengyel tanulmá-
nya figyelmeztet: a nagy eszméssel való visz-
szaélést – a tömeg tagjaként – csak akkor aka-
dályozhatjuk meg, ha előbb benső eszmei
fékekre teszünk szert, felfogásunkat nem szí-
vacsnak, hanem mérlegnek tekintjük, és sem-
miféle hangzatos eszme érdekében nem rúg-
juk fel a türelmes, ajánlatszerű méltányossá-
gon alapuló együttélés szabályait. És arra int:
a tömegben sem válhatunk cselédjévé saját
eszméinknek.

A kötet mintadarabjai, ki kétlené, az irodal-
mi elemzések. Lengyel ízlése a klasszikusok-
kon mélyült, s az *Újhold*-nemzedék esztétikája
alapján barázdálódott: ő nemcsak rápillant a
művekre, hanem kézbe is veszi őket. Stílu-
sa olykor esetleges és nyomatéktalan, de min-
den elemzésében akadnak olyan telitalálatok,
amelyek mintegy meghosszabbítják látásun-
kat. Nem erőlteti a poént, nem bocsátja belát-
hatatlanul mélyre a mérőláncot, nem kérkedik
a pontossággal – sem kézfej, sem kar: egyetlen
rugalmas csukló ez a figyelem. Milyen tapin-
tatos szigorral veszi szemügyre például Deve-
cséri Gábor korai versesköteteit, mellel fel-
felvillantva egy-egy szempontot, nem a túl-

beszélés vagy „túlmedyédes” görcsös gesztusai-
val, hanem bekerítéssel, a lebegő jelentésű sza-
vak csipeszmozgásával és a megértés rangján
álló mosolyával. Olyan kritikus szólal meg itt,
aki – noha nem jutott költői pályára – belülről
ismerheti a művészi eszközök hatástörvényei-
t, a szövegformálás rejtjelmeit és a tőkély mes-
terségbeli feltételeit. Vagy megemlíthetném
nagyyszerű Dsida-esszéjét. Ahogy Dsida szabad
verses indulását elemzi (mondván: a szabad
vers a legveszélyesebb forma egy fiatal költő
számára), vagy már fiatalon megnyilatkozó
halálmotívumait boncolgatja („*Dsida nem vá-
gyakozik a halálra, hanem csupán érzékeli annak
kozmosz jelenlétét*”), vagy lényének modorkere-
ső igyekezetét taglalja (a NAGYCSÜTÖRTÖK-kö-
tetben Dsida világát „*már nem ismerteti, hanem
létrehozza*”), vagy ahogy ennek az érett Dsida-
modornak „*tudatos készenlétben tartása*”-ról be-
szél, vagy ahogy a költő nem magányos, ha-
nem elhagyott lényét, „*magatartássá hegesedett
világérvzés*”-ét ecseteli, vagy ahogy az „*örök sötét-
ség tartalmai*”-ról eltűnődik – szóval mindez az
impresszionista, érintésekkel tovahaladó, csak
kulcslyukforma bepillantásokkal szerénykedő
kritikusi szemlélet egy-egy apró sikere, sőt ma-
radandó eredménye. És ha az imént azt mon-
dtam, nem erőlteti a poént, most kiegészíte-
ném: poénjai – egy emlékezetes szó vagy fél-
mondat – úgy zökkennek helyre kíváncsisá-
gunkat, akár egy esztétikai iránytű. Illyésről
azt mondja: minden műve „*ugyanazt érvelni
verssé*”; Kosztolányi prózájáról: „*vigyázott arra,
hogy az élethelyzetek ábrázolásánál ne lépje túl a ha-
zai képleteket*”; Weöres ELYSIUM-kötetéről: „*merő-
leges sziklamászás*”; Mándy novelláiról: „*tónus-
novellák*” stb. Vagy hallgassd ezt a mondatot:
„*...a demokrácia nem az értékhierarchia demokráti-
zálása, hanem az értékek szocializálása*”. És így to-
vább. Látható: Lengyel Balázs esztétaként nem
radikális, hanem eredeti, nem újító, hanem
helyesbítő, nem teremtő, hanem erjesztő alkot.

Végül megemlíteném még Lengyel esszéi-
nek egyik fontos vonását, valamint egyik fur-
csa hatáselemét. Az egyik tehát: a szerző múlt
iránti érdeklődése. Ez nem természetes. Ma,
amikor új szövegeink zöme egyszersmind el-
ső betűnek kívánja feltüntetni magát, nem árt
szem előtt tartanunk, hogy eredetiségünk egy
mélyen gyökerező tudatfolyamat közbenső
pontja, amely csak a hagyomány keretében ér-
telmezhető, vagy legalábbis tágabb értelmet
nyerhet a hagyomány színe előtt. Ha ma De-

vecseri Gábor verseiről vagy Kazinczy erdélyi naplójáról hallunk, először is szégyenérzetünk támad: a jelen sokszínű benyomásai mintegy lerövidítették tudatunkban a múltat. Mintha a jelen *lejártná*, ami mögöttünk van, s leszoktatna arról, hogy a *régiségben* valami *eredeti* is keressünk. Lengyel múltat nyitogató törekvése nem csupán valamely hiú lexikális tudás előnyeire utal, hanem azt kívánja tudatosítani, hogy a múlttal való foglalkozás a jelen tárgytásának eszköze és biztosítéka. Nem szajkózunk kell a hagyományt, hanem értelmet kell adnunk neki (ami nehezebb). Tudomásunk elemei, értékelő és érzelmi ítéletünk – akár öntudatlanul – olyan időkkel is összefüggésben állhatnak, amelyek szokatlan idiómákban rögzítettek tudásukat. Kazinczy ugyanolyan idegenkedő, minta nélküli, vak érzésekkel ruccant át Erdélybe, mint kortársaink zöme. Pázmány ugyanolyan türelmetlenül fordult ellenfeleihez, mint mai hitszónokaink némelyike. Csokonai ugyanolyan örömmel üdvözölte a megizmosodott magyar nyelvet, mint mi, amikor hazaútban átlépjük a hegyeshalmi határt. Önmagunk mítoszát – jó és rossz alkatelemeivel – csak a múlttal való párbeszédben illeszthetjük helyes és modern érzelmi mintáink közé.

Az esszéek egyik furcsa hatáseleme pedig ez az olvasói belátás: nem mi vagyunk a világ tengelye, s az értékeinkkel való azonosulás mellett meg kell teremtenünk azt a szemléletmódot is, amely nemzeti fennhézás nélkül képes irodalmunkat *latolgatva elemezni és bírálni*. Ki kell tudni lépni a házból, amelyben lakunk, hogy rápillanthassunk a falakra, a korhadó ablakdeszkákra, a formák viszonylagos szépségeire, a környezet egyéb adottságaira: a külvilágra. Lengyel Balázs nekem abban is segít, hogy távolabb toljam magamtól akár klasszikus alkotásainkat, hogy darab időre, uram bocsá, megfeledkezhessenem róluk, miközben kalandozom a világszellem térséges mezőin. (Milyen áldásos lehet például tíz esztendeig *nem* olvasni Aranyt, és *utána* ráébredni, hogy milyen óriás.) A korlátozott idejű felejtésben, amely több ígéretet rejteget, mint a remekművek sablonos emlegetése, roppant energiák halmozódnak. Az egyetemes igény ilyen részleges felejtés. Lengyel Balázstól ezt is megtudhatjuk: nagy értékeink csak annak tárulnak fel, aki a gyógyító feledés bocsánatos évszakai után újra meg újra visszatér hozzájuk.

Báthori Csaba

AZ ÁLLAM MINT CSELEKVŐ LÉNY

Anthony de Jasay: Az állam

Fordította Orosz István

Osiris, 2002. 390 oldal, 2480 Ft

A magyar származású szerző eredetileg 1985-ben angolul megjelent könyvének magyar fordítása az 1998-as kiadás alapján készült. A könyvben Jasay az állam létrejöttének és változásainak elméleti elemzését nyújtja. Leíró elméletet mutat be, szándékolatlan szeretné mellőzni a politika normatív oldalát. Ennek ellenére az elemzés természetesen normatív következményekkel jár. A könyvet olvasva egy rémtörténet bontakozik ki a szemünk előtt, amelyben az illúziókat követő emberek saját érdekeik jobb kielégítése érdekében egy lényt szabadítanak a nyakukra: az államot. Az állam fokozatosan az uralma alá vonja őket, egyre többet és többet elvéve a szabadságukból. Az emberek végül az állam rabszolgáiként végzik, amely személyüket is birtokolja.

Jasay nem történeti szempontból vizsgálja az államok létrejöttét és átalakulásait, hanem bizonyos feltevésekből logikai úton vezeti le ezeket. Két fő kérdés foglalkoztatja különösen: először az, hogy miért lett volna *ésszerű* – illetve ésszerű lehetett-e egyáltalán – az állam létrehozása az emberek számára egy olyan helyzetben, amikor még nem létezik. A könyv második felében pedig azzal foglalkozik, hogy – ha már létrejött az állam – miért volt ésszerű az átalakulása egyre zsarnokibb kormányzati formákká.

Jasay könyvében három központi feltevést alkalmaz. A mű alaptézise – és ebben áll eredetisége is – szembehelyezkedik azzal a modern politikaelméleti hagyománnyal, amely az államot nem tekinti többnek az állampolgárok javának előmozdítójánál, azaz pusztá eszköznek a polgárok összességének vagy egy csoportjának célja elérésére. Ezzel nemcsak a szerződéselvű és utilitárius politikai filozófiákkal száll szembe, hanem az olyan leíró szándékú elméletekkel is, amelyek a demokratikus politika működését a politikusok önrdek-érvényesítésén keresztül akarják modellezni (elsősorban a demokrácia Schumpeter és Downs által képviselt gazdasági alapú elméletei). Jasay az államot olyan entitásként kezeli, amely

saját akarattal és következetes sorrendbe állított célokkal rendelkezik, amelyek gyakran az állampolgárok javával ellentétesek, és amely ezeket a célokat racionálisan igyekszik követni a lehetőségek közötti választás során. Alapkérdése: az így felfogott államtól milyen lépések lennének várhatók az egymást követő történelmi helyzetekben, ha racionálisan követné céljait (13.)? Az állam mint önálló céllal rendelkező entitás feltevése azt a célt szolgálja, hogy az elmélet tökéletesebben tudja magyarázni az államok valós jellegét és átalakulásait. Jasay szerint ez minden más modellnél alkalmasabb a politikai valóság leírására. A könyvet két további alapmotívum jellemzi még: ezek más libertárius szerzők írásaiból már ismerősek lehetnek az olvasó számára. Az egyik az állam szokásformáló erejét hangsúlyozza, a másik az állami beavatkozás hatásainak kiszámíthatatlanságát és az akaratlan következmények fontosságát. A kettő együttes hatása hajtja előre az állam átalakulását kapitalista (minimális) államból először ellenséges (gondoskodó, újraelosztó) állammá, azaz demokráciává, majd ennek továbbfejlődését totalitárius állammá.

A könyv első felében Jasay az állam létrejöttének ésszerűségét vizsgálja. Jasay ezért első lépésként azt igyekszik cáfolni, hogy *egyáltalán* ésszerű az államok létrejötte. Az állam két, egymással rivalizáló igazolását vizsgálja meg, a szerződéselvet és a marxist. A modern szerződéselméletek mind valamilyen „természeti állapot”-ból indulnak ki, azaz olyan helyzetből, amelyben a társadalmi valóság minden eleme megtalálható egy kivétellel: nem létezik állam, amely előírhatná az állampolgárok viselkedését, és rendelkezne az erőszak monopóliumával. Jasay ezeknek az elméleteknek azt a csoportját vizsgálja, amely szerint az önértéket követő emberek számára ésszerű lehet(ett) az állam létrehozása egy társadalmi szerződés segítségével. Az ilyen elméletek általános stratégiája szerint az államra azért van szükség, mert az embereknek szükségük van egy szuverénre, aki a közöttük feszülő érdekellentétet feloldja. Jasay erkölcsi okokat nem vesz figyelembe az állam létjogosultságának igazolásánál, de ezzel a modern kori politikai filozófiában nem számít kivételnek. A másik vizsgált megközelítés, a marxista elmélet sze-

rint az állam az osztálynyomás eszköze, és így csak egy bizonyos osztálynak, a tulajdonos osztálynak van szüksége az államra. Jasay mindkét esetben úgy érvel, hogy megmutassa, valójában sem a szerződéselméletek szerződő individuumainak, sem a marxi tulajdonos osztálynak nincs *prudenciális* oka arra, hogy átruházza az erőszak alkalmazásának jogát az államra. Ha az emberek véleménye egy sor fontos kérdésben eltér (például abban, hogy mi a jó élet, mit követel az igazságosság stb.), az állam létrehozása nem lehet egyaránt ésszerű minden ember számára. Az állam akkor sem tudná alattvalói érdekét szolgálni, ha erre jó oka lenne, hacsak nem homogén alattvalókról van szó (325.). Arra a kérdésre tehát, hogy az állam létrehozása akkor is ésszerűnek tűnne-e az emberek számára, ha nem élnék államban, Jasay nemmel felel.

Annak az oka, hogy az állam, amikor már létrejött, mégis ésszerűnek tűnik sokak számára, a „*politikai hedonizmus*” csábításában keresendő, azaz abban a felfogásban, amely szerint az állam csak eszköz az emberek céljainak kielégítésére, tehát amely több hasznot hajt, mint kárt okoz (19., 57.). Jasay szerint ez a felfogás vezet el az emberi szabadság további korlátozásához az állam hatalmának növekedése során, ennél fogva végzetes tévedésnek bizonyul.

A könyv második és jóval terjedelmesebb részében Jasay azt vizsgálja, hogyan ölt az állam mint önértékét érvényesítő entitás egyre zsarnokibb formát. Az állam, ha már létrejött, alapvetően kétféle módon viszonyulhat a polgáraihoz. A kapitalista állam a lehető legkisebb mértékben szól bele a polgárai életébe. Egyedüli dolga az, hogy megvédje az emberek elismert jogait az élethez, valamint a tulajdonhoz és testi épséghez. Elfogad két alapvető tézist. Az első szerint a tulajdonra elegendő jogcím az, hogy azé, aki találta (38.). Ezt a jogcímet nem rontják le igazságossági megfontolások: a ritka javak elosztását az állam a piacra bízza, ahol az árak és a helyettesítés a leghatékonyabban allokálják a javakat. Jasay szerint a tulajdonnak ez a felfogása szigorúan értéktelen: nem tartalmaz normatív elemet. Ez a felfogás nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a tulajdon fogalmának fontos eleme az, hogy a többi embernek tartózkodnia kell bármilyen

olyan cselekedettől, amely a tulajdonos tulajdonjogát sértené. Ennek hiányában nem beszélhetünk tulajdonjogról. Ez pedig normatív állítás, akár tetszik, akár nem, de ezt Jasay nem ismeri be, mivel mindenáron „értékmentes” elméletet szeretne bemutatni. A kapitalista állam által elfogadott második elv szerint az emberek a tulajdonukkal szabadon rendelkezhetnek önkéntes szerződésekben, azzal a kitéttellel, hogy a szerződés nem sértheti harmadik személy jogait. Az államnak önmérsékletet kell tanúsítania annak megítélésében, hogy a szerződések a harmadik fél mely jogait nem sérthetik meg. Többnyire konzervatív módon el kell háritania az olyan kérelmeket, amelyek a harmadik fél érdekére hivatkozva akarnak felülvizsgáltatni szabadon megkötött szerződéseket. Hiszen ha az állam gyakran adna igazat a harmadik félnek, ezzel fokozatosan túl nagy hatalmat összpontosítana a kezében, mivel a szerződések felülvizsgálata nagyobb döntési jogkört és apparátust igényel. Ezért az államnak csak kivételes esetben lenne szabad beavatkoznia a szabad szerződésekbe (50.). Ez az önmérséklet csak akkor elvárható viselkedés az államtól – amely Jasay szerint természeténél fogva a hatalmát maximalizáló entitás –, ha céljai „*kormányzáson kívüliek*”. Az ilyen állam vonakodni fog a szabad szerződésekbe való beavatkozástól. Egyedül azért nem hagy fel a kormányzással, hogy a többi versenytársat távol tartsa attól a hatalomtól, amelyet ők gátálatlanul növelnének. Hogy mi készítetné erre az önmérsékletre az államot, amely pedig természete szerint hatalommaximalizáló lény, ezt Jasay nem tudja és nem is akarja megválaszolni (53.). Annyi bizonyos, hogy a történelemben nem találjuk meg a kapitalista állam vegytiszta formáját, legföljebb jobb-rosszabb közelítéseit.

Ha már létezik állam, akkor a politikai hedonisták számára túlságosan nagy a kísértés arra, hogy felhasználják saját érdekeik előmozdítására. A szerződéselméletek hívei azt remélik, hogy az állam legalább az alapvető konfliktusokat feloldja. A marxi elmélet szerint pedig a burzsoáziának van szüksége az államra az osztálytulajdon fenntartásához. A politikai hedonista nem elégszik meg a passzív, kapitalista állam szolgálataival, amely vonakodik beavatkozni az emberek ügyeibe. Azt várja az ál-

lamtól, hogy hasznot hajtson, azaz az ő érdekeit szolgálja. Az emberek ilyen várakozásai (annak a „hamis tudatnak” a következményei, amely elhitei az emberekkel, hogy az államnak nincs más célja, mint a polgárai boldogságának előmozdítása) azonban végzetesnek bizonyulnak. Mivel az állampolgárok céljai általában konfliktusban állnak egymással, és nem lehet őket egyszerre kielégíteni, az államnak választania kell a célok között: ezt várják el tőle a polgárai. A polgárok várakozásaival ellentétben az állam saját céljait választja. Létrejön az „*ellenséges állam*”, amelynek kizárólagos célja saját hatalmának maximalizálása. Ettől a ponttól kezdve az állam hatalommaximalizáló törekvését a politikai hedonizmusra támaszkodva elégti ki.

Az ellenséges állam fő képviselője Jasay könyvében a demokratikus állam. A leírás szerint az ilyen állam leginkább azzal igyekszik elérni célját, azaz azt, hogy az emberek neki engedelmeskedjenek, vagyis olyasmit tegyenek meg, amit különben nem tennének, hogy az ő beleegyezésüket keresi. A másik két lehetséges módszer, az azonnali büntetés fenyegetése és a legitimitás megteremtése háttérbe szorul a beleegyezésért folytatott alku mögött. Úgy tűnik, a beleegyezésen alapuló kormányzás feltétele az emberekben meglévő politikai hedonizmus. Itt Jasay radikálisan eltér a beleegyezésnek attól az értelmétől, amelyet a politikaelméletben megszokhattunk. Nem a társadalom egészének beleegyezéséről van szó, hanem mindössze egyes csoportokról. Nem hoz létre új jogokat a beleegyezés az állam számára – mint az erőszak alkalmazásának kizárólagos jogát –, csak a valószínűséget növeli, hogy bizonyos emberek az állam számára előnyös módon fognak viselkedni (a hatalmon lévőkre adják szavazatukat, vagy más módon támogatják). A rövid úton felmondható alku tárgya csupán annyi, hogy a polgár az állam számára kedvező viselkedésformát vesz fel, az állam pedig cserébe támogatja a polgár konkrét céljait egy bizonyos mértékig (105.). Ilyen alkut jelentenek a demokratikus választások és az érdekcsoportok lobbitevékenysége is. Ezek során az állam odaigéri egyes polgárai javait a többi állampolgárnak (kirabolja Pétert, hogy kifizesse Pált), és cserébe a hatalomban akar maradni. Számára a legésszerűbb politika az, hogy a többségnek szavazataiért odaigéri a ki-

sebség javait (112–113.). A politikai hedonista számára tehát ez a kormányzás kedvelt formája, hiszen az állam valóban úgy tekinthető, mint a polgárok (egy részének) javát szolgáló eszköz.

Jasay arra a kérdésre viszont nem nyújt magyarázatot, hogy az államok maguk miért törekednének arra, hogy hatalmukat erőszak helyett beleegyezés révén tartsák meg (109.). Az ő elmélete, amely abból indul ki, hogy az állam olyan politikát választ, amely leghatékonyabban segíti hatalommaximalizáló céljai elérését, bizonyosan nem képes ennek megmagyarázására, mivel, amint az a könyv során kiderül, a beleegyezés megvásárlása hatástalan eszköz a hatalomban maradásra. Legfeljebb csak úgy fér bele az elméletbe a beleegyezés keresésének jelensége, ha valamilyen irracionális tételre tételezünk fel az állam részéről (például akarategyenséget vagy rövidlátást). Mindenesetre Jasay tényként állapítja meg, hogy a demokratikus országok előszeretettel alkalmazzák ezt az eszközt.

Mihelyt az állam bizonyos polgárainak a pártjára áll másokkal szemben, akaratlan okozati láncolatok indulnak be, amelyek előre nem látott következményekhez vezetnek. Minél többet avatkozik be az állam a polgárai életébe, annál nagyobb adminisztratív apparátust hoz létre, amely viszont megnöveli képességét az újabb beavatkozásokra. Másodsorban az állami beavatkozás függőséget alakít ki az emberekben, akik további beavatkozást fognak igényelni (123.). A láncolatok eredményeképp a kapitalista államból kialakul a jóléti állam, amely az élet és tulajdon védelmén túl egyéb közjavakat is szolgáltat az állampolgárainak, végül pedig az állam veszi magára az elosztási igazságosság biztosításának feladatát is.

Az állampolgárok számára az átmenetet a kapitalista államból a jóléti államba a politikai haszonelvűség doktrínája tünteti fel elfogadhatóként, sőt kívánatosként. A doktrína szerint az államnak úgy kell intézkednie, hogy az intézkedés eredményeképpen az állampolgárok oldalán jelentkező hasznosságok összege maximális legyen. Jasay szerint ez a doktrína két megoldhatatlan nehézséggel találja szembe magát. Először is feltételezi, hogy az állam minden intézkedés várható következményeit el tudja különíteni a sorozatos intézkedések kumulatív összegétől. Másodsorban, feltételezi a személyek egyéni hasznosságainak

összehasonlíthatóságát. Az elsővel kapcsolatban felmerül a régi probléma, hogy a cselekmények láncolatának vége beláthatatlan, azaz nem tudjuk teljes bizonyossággal megmondani, milyen következményei lesznek egyes cselekedeteknek. Legfeljebb valószínűségeket kapcsolhatunk az egyes következmények kimeneteleihez, és a hasznosság várható értékének maximalizálása lesz az elvárás. Ekkor viszont az a további kérdés merül fel, hogy ha csak szubjektív valószínűséget ismerünk el, azaz az egyes kimenetek valószínűsége más és más lehet különböző emberek számára, akkor kinek az ítéletét tartjuk mérvadónak. Ennek eldöntésére Jasay szerint nem létezik objektív alap, azaz csak önkényesen, hatalmi szóval lehet megmondani, melyik kimenetel mennyire valószínű. A második feltételezés hasonló problémát vet fel. Az összhassznosság kiszámításához szükség van az egyéni hasznosságok összehasonlítására. Jasay szerint ez nem lehetséges, mivel az egyéni hasznosságok nem összehasonlíthatók. Ha az egyéni hasznosságok nem összemérhetők, akkor eltérő egyéni preferenciák esetén a politikai utilitarista doktrínán belül nincs objektív alap annak eldöntésére, hogy az egyik politikai intézkedés jobb-e, mint a másik. Ha X. A.-t preferálja, míg Y. B.-t, akkor nem tudjuk megmondani, hogy A. vagy B. hozza létre a nagyobb társadalmi hasznosságot (136.). Bármilyen döntés A. és B. között „*ízlésbeli kérdés*” (140.). Az alternatív intézkedési módok közötti preferenciák eltérése alapvető társadalmi tény Jasay szerint. Ezek között csak valamilyen „ízlés” alapján lehet dönteni, és biztosak lehetünk benne, hogy az állam nem habozik a saját ízlését követni. A személyek közötti hasznossági döntések nem lehetnek pártatlanok: végső soron mindig önkényesnek kell lenniük (143.). Mindegyik feltétel olyan tehát, hogy csak önkényesen lehet a követendő politikát kiválasztani.

De ha hasznosságmaximalizálásra nem, akkor mire hivatkozhat az ellenséges állam az elosztási döntések meghozatalánál? Jasay szerint a „liberális ideológia”, azaz a modern jóléti állam ideológiája úgy állítja be, mintha az elosztási igazságosság követelné meg azt az államtól, hogy egyes emberektől elvegyen és másoknak adjon. Azonban Jasay szerint az igazságosságról ugyanaz derül ki, mint a társadalmi hasznosságról: nem más, mint az állam hatalomvágyának álcája. Az állam megvásárolja a

többség szavazatát vagy a hatalmon maradáshoz szükséges befolyást (ezekre rákényszeríti a demokratikus politika normális menete, ha hatalmon akar maradni), de ez pártatlan igazságossági elvekkel nem igazolható. A szabad szerződések eredményeképpen beálló jóléti különbségek igazságtalanságát Jasay szerint nem lehet független, azaz nem körben forgó módon megmutatni. Végső elemzéskor egyetlen kritérium marad: az, hogy kinek mit sűg az igazságérzete. Azonban az embereknek különféle dolgokat sűg az igazságérzetük, Jasay szerint többnyire az érdekeiket követve. Az, hogy kinek az igazságérzetét tekintjük mérvadónak, Jasay szerint megint csak önkényes döntés eredménye lehet. Az állam igazságosztó szerepe a gyakorlatban úgy működik – a társadalmi hasznosság analógiájára –, hogy az állam a saját maga által favorizált elosztást tekinti igazságosnak, és erre kéri az állampolgárok voksait a választások idején. Az állam tehát „*kinyilvánítja saját interperszonális preferenciáit*”, vagyis azt az ígérését, hogy a kiválasztott személyeknek, csoportoknak fog kedvezni, amennyiben hatalmon marad (155.). Ebben a tekintetben az elosztási igazságosság érvényesítése a társadalmi hasznosság problémájának kiterjesztése. Az igazságosság jelszava pusztán az önérdék leplezésére szolgál abban az alkuban, amelyben az állam az alattvalói beleegyezését akarja megvásárolni.

Az állam, amely a beleegyezés megvásárlásával akarja biztosítani az alattvalók politikai engedelmességét, csapdában találja magát. A demokratikus küzdelem természetéből fakadóan ki van téve a versenytársakkal folytatott versenynek: az kapja meg a felhatalmazást, aki többet ígér. Jasay demokráciafelfogása meglehetősen szkeptikus. Demokráciáról abban az esetben lehet szó, amikor az állampolgárok választanak a nem egyhangúlag preferált kollektív lehetőségek közül, azaz olyan esetekben, amikor az egyik fél preferenciáit csak a másik fél rovására lehet elérni. A választás lényege, hogy minden jogosult szavazata egyenértékű, és hogy a többség akarata érvényesül a kisebbség felett. Mivel azonban a többségi elv a gyakorlatban vezethet olyan eredményekre, amelyeket nem tartunk elfogadhatónak (például egy diktátor is hatalomra kerülhet ilyen úton), Jasay arra a következtetésre jut, hogy a demokratikus jelzöt nem lehet másként értelmez-

ni, mint általános jóváhagyó jelzöt, közelebből meghatározható tartalom nélkül. Amelyik döntés eredményével egyetértünk, amelyről úgy gondoljuk, hogy a jó élet esélyeit növeli, azt demokratikusnak nevezzük (174.). Ez a felfogás azt eredményezi, hogy a demokrácia sem megfelelő alap az állam intézkedéseinek igazolására: hogy mi demokratikus és mi nem, arról a modern társadalmakban megoszlanak a vélemények, hiszen az emberek a jó életet illetően sem értenek egyet. Végső soron a demokráciáról is az derül ki, hogy ízlés dolga.

A demokrácia mint jelszó azonban jó szolgálatot tesz az államnak: amikor a hatalomban maradás érdekében elveszi a kisebbség javait, és a többségnek adja, mindig lehet a demokráciára hivatkozni. Jasay szerint a liberális ideológia ennek a gyakorlatnak a jóváhagyása: az állam úgy vesz el a kisebbségtől, hogy közben a többség jóváhagyására, azaz a közjóra hivatkozik, amelynek az egyéni jogok tetszőlegesen alárendelhetők (178–179.). Egyenlőtlen társadalomban a nyertes politikai intézkedéscsomag valószínűleg egalitárius lesz (hiszen az állam Jasay szerint így tudja a legtöbb szavazatot begyűjteni, azáltal, hogy a többséget alkotó szegényebbeknek odaígéri a gazdagok javait), így aztán az uralkodó liberális ideológia egybecseng az állam érdekeivel.

Ez az ideológia – amellyel az állam saját érdekeit álcázza – tehát egyenlőségelvű lesz, ha egyenlőtlen a társadalmi környezet. Azt mondja ki, hogy az államnak olyan politikai lépéseket kell követnie, amelyek csökkentik a társadalomban uralkodó egyenlőtlenséget. Az ideológián belül többféle igazolása is létezik az egyenlőségelvű redistribúciónak, amelyekről Jasay sorra igyekszik bemutatni, hogy nem állják meg a helyüket. Elsőként a hasznosságmaximalizálási érvet támadja. Közkeletű érvelés az erőforrások egyenlőbb eloszlása mellett az, hogy ugyanakkora pénznövekmény nagyobb hasznosságot eredményez a szegényebb embereknél, mint a gazdagoknál. Jasay szerint ez a pénz csökkenő határhasznán alapuló érv helytelen. Az ok megint csak a hasznosságok személyek közötti összehasonlításának lehetetlenségében keresendő. A csökkenő határhasznóból mindössze annyi következne, hogy ugyanakkora pénzüsszeg a szegények hasznát relatív mértékben jobban növeli, mint a gazdagokét. Azt nem tudja megmutatni, hogy a növekmények abszolút mértékben hogyan vi-

szonyulnak egymáshoz. Ilyen összehasonlítás Jasay szerint pusztán a tények alapján nem lehetséges, csak egyéni ízlés kérdése (189.). Még ha volna is értelme az összehasonlításnak, akkor is csak egyes javak határhasználtsága esetében beszélhetnénk csökkenésről a rendelkezésre álló mennyiség növekedésével (a századik tea után kevésbé kívánjuk a százegyediket). A jövedelem esetében Jasay szerint a tények azt mutatják, hogy akár növekedhet is a határhaszn, ha gazdagok leszünk. Ha valóban ez a helyzet, akkor az elmélet nem indokolja az erőforrások egyenlőbb eloszlását. A társadalmi összhasználtságról Jasay szerint bebizonyosodott, hogy nemcsak az állam szükségességét nem tudja igazolni, de a már létező demokratikus állam egyenlősítő politikájához sem nyújthat alapot.

A második, egyenlőség melletti érv az igazságosságból indul ki. Az állam létjogosultságának igazolásánál vizsgált érvhez hasonlóan Jasay itt is azt vizsgálja meg, hogy az önérdéket racionálisan követő emberek számára bizonyos körülmények között valóban a javak egyenlő elosztása a leginkább elfogadható-e. Rawls eredeti helyzetét alapul véve érvelése során azt igyekszik bemutatni, hogy az önérdék ésszerű követése nem okvetlenül viszi rá az embereket arra, hogy szerződjenek az igazságosság elveinek érvényre juttatására, azaz a szabad szerződésekbe való állami beavatkozásra. Hiszen az eredeti helyzetben Jasay szerint az embereknek szabadságukban áll nem megkötönniük a társadalmi szerződést, ha így vélik előnyösebbnek. Jasay szerint a szerződés megkötését jobb okuk van előnytelenebbnek tartani, mint előnyösebbnek, ezért szerinte Rawls nem érvel meggyőzően az igazságos alkuból az egyenlőség felé. Jasay szerint az emberek az eredeti helyzetben az „azé, aki találta” elvet megtestesítő természeti állapotot választanák, ahol az állam nem avatkozna be a szerződésekbe. Valójában a rawlsi érvelés menete fordított, véli Jasay: a demokratikus társadalom ideológiájából következnek az igazságosság rawlsi elvei (208.). Csak ha az egyenlőséget tekintjük kiinduló helyzetnek, akkor tűnik elfogadhatónak a különbözeti elv az ésszerűen gondolkodó emberek számára. Az igazságosság rawlsi elvei, nem meglepő módon, az állam hatalmon maradását segítik elő demokratikus kérétek között, hiszen az állam (vagyis a hatalmon lévő csoport) a legkevésbé előnyös helyzetű-

ek számára adja át a gazdagabbak javait, akik cserébe szavazataikkal hatalomban tartják. A beleegyezésért folytatott verseny ugyanerre kényszeríti az államot, így az igazságosság elvei is csak azt parancsolják az államnak, amit úgysis megtenne.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy Jasay tévesen gondolja úgy, hogy Rawlsnál az eredeti helyzetben az önérdéket követő emberek között megkötött társadalmi szerződés hatalmazza fel az államot az igazságosság megállapított elveinek megvalósítására, azaz legitimálja a hatalmon maradását (201.). Rawlsnak AZ IGAZSÁGSSÁG ELMÉLETÉ-ben kifejtett álláspontja szerint az állam legitimitása nem valós vagy hipotetikus társadalmi szerződésen nyugszik, hanem az embereknek azon a természetes kötelességén, hogy fenntartsák a rájuk vonatkozó igazságos intézményeket. Így Jasay érve nem az igazságosság egyenlőségelvű felfogása ellen irányul valójában, hanem az igazságosság bármilyen, állam által kikényszerített fogalmának alkalmazása ellen.

A harmadik érv az egyenlőség mellett, amelyet Jasay megvizsgál, a szimmetria szeretetéből kiindulva érvel az egyenlőség mellett. Az emberek szeretik a szimmetriát, szólna az érvelés, ezért az egyenlőség kívánatosabb az egyenlőtlenségnél. Nem volna szükség arra, hogy az egyenlőséget más erkölcsi vagy politikai értékből vezessük le. Ennek a gondolatmenetnek a gyengéje az, hogy nem mondja meg, *minek* kell egyenlőnek lennie, milyen kritérium alapján kell egyenlően részesülniük az embereknek. Az egyenlősítést számtalan dimenzióban el lehet végezni, például egyenlő munkáért is lehet követelni egyenlő bért, de egyenlő képzettségért is. Ezek a dimenziók kölcsönösen kizárják egymást, az egyik egyenlőség kizárja a másikat, és hogy melyik legyen az irányadó, azt a szimmetria nem képes eldönteni (231–236.). Hogy milyen érvet fogadunk el döntőnek abban a tekintetben, hogy az egyik egyenlőtlenséget felszámoljuk egy másik javá-
ra, az illető személy igazságossági megfontolásaitól függ – *tehát* önkényes, ízlésbeli kérdés, véli Jasay. Ez pedig, véleménye szerint, olyan elosztást ír elő az egyenlőség zászlaja alatt, amilyen megállapodás az adott politikai kultúrában létrejön. Demokratikus társadalmakban ezért fogadják el fenntartás nélkül az egy ember – egy szavazat elvét (240.).

Végül az irigység sem sikeresebb az egyenlő-

ség igazolásában. Az irigységet, amelyet könnyű összekeverni az igazságérzettel, és Jasay előadásában nem is tűnik biztosnak, hogy van különbség a kettő között, talán lehetne csökkenteni, ha kiegyenlítenek az emberek rendelkezésére álló erőforrások kosarait. Azonban Jasay szerint ez sem elégséges érv az egyenlőségre, mivel a régi irigység csillapodtával új irigység fakadna, hiszen minden egyenlősítés valamilyen más egyenlőtlenséget hoz létre. Ha az irigység forrása az egyenlőtlenség, akkor egy dimenzió mentén történő egyenlősítés újabb irigység forrása egy más dimenzió mentén (250–251.).

Láttuk, hogy az államot a saját érdekei arra kényszerítik a demokratikus politikai versenyben, hogy a kisebbség javait a többségnek juttassa. Jasay demokráciafelfogása ellen lehetne vetni, hogy az alkotmányos demokráciákban vannak olyan alkotmányos korlátok, amelyek gátat szabnak a többség akaratának. A minősített többséget követelő jogszabályok, alkotmánybírói jogszabály-felülvizsgálatok ellentmondani látszanak az állam mint önérdekkövető entitás Jasay által felvázolt képének. Jasay azonban nem így látja. Szerinte ezek is az állam céljait szolgálhatják, amennyiben elaltatják azoknak az alattvalóknak az éberségét, akik a többségi uralom korlát nélküli alkalmazásával sokat veszítenének. Így ezek az alattvalók – lépre csalva az alkotmányos garanciákkal – nem lázadnak fel, és az állam később az alkotmány és a törvények átjátszásával és fokozatos változtatásával hatékonyabban tudja elérni, amit a hatalmon maradása érdekében meg kell tennie (259.). Az alkotmánybírók Jasay szerint nem lehetnek független hatalmi ág képviselői, mivel vagy a civil társadalom, vagy az állam részei. Ha a civil társadalméi, akkor alá vannak vetve az államnak, és kényszeríthetők arra, hogy ne ítélik el az alkotmányértést. Ha az államéi, akkor nem lehet különálló érdekük és így eltérő felfogásuk a közjóról. Az alkotmányos korlátok rendszere csak porhintés: olyan erényöv, amelynek kulcsa a hölgnél maradt.

A liberális ideológia elemeiről (például egyenlőségelv, az alkotmányos korlátok rendszere stb.) Jasay tehát azt igyekszik bizonyítani, hogy az emberek éberségének elaltatására szolgál csak csupán, és valójában az állam hatalmon

maradását szolgálják. Hogy az állam számára mely viselkedés bizonyul ésszerűnek demokratikus körülmények között, azt a következő lépésben vizsgálja. Bizonyos feltevések (az emberek egyedüli célja a politikában, hogy minél több pénzt szerezzenek maguknak, nincs irigység, nincs hamis tudat, nincsenek csoportosulások, csak individuumok) fennállása esetén Jasay megmutatja, hogy az állam számára az a racionális magatartás, hogy a szavazatoknak pontosan 50,1 százalékát szerezze meg olyan módon, hogy a népesség 50,1 százalékának odaigéri a maradék 49,9 százalék pénzét. Ez demokratikus körülmények között azt jelenti, hogy a gazdagoktól elvesz, és a középosztálynak és a szegényeknek adja oda a gazdagok pénzét. A választási versenyben az állam nem tehet mást, mint hogy ezt a politikát követi. Nem tarthatja meg a gazdagok pénzét magának, ki kell osztania a többi ember között, hiszen különben egy versenytárs rögtön kigolyózná a hatalomból azzal, hogy jobb feltételeket kínál a választások során. Ezzel az állam az állampolgárok egy csoportjának „kulijává” válik ahelyett, hogy uralkodna. Ez is a társadalmat irányító akaratlan következmények egyike. Ekkor úgy tűnhet, mintha a politikai hedonista számítása beválna: az állam az ő érdekeit elégíti ki, feltéve, ha a többségben találja magát.

Az akaratlan következmények történelemformáló jelentősége mellett a másik vezérmotívum Jasay könyvében: az egyéni szokások változása az állami beavatkozás hatására. A demokratikus államban szükségszerű újraelosztás politikája függőséget alakít ki az emberekben, mivel előbb elvárásaik, majd képességeik is módosulnak. Tézise azon az egyszerű elképzelésen nyugszik, hogy ha valaki segítséget kap, akkor nagyobb valószínűséggel fog további segítségre számítani a jövőben, egyre inkább segítségre fog támaszkodni, és ezzel együtt csökken az a képessége, hogy önmagán segítsen (281–282.). Például a családok a rendelkezésükre álló vissza nem térítendő segélyeket először passzívan elfogadják, majd igénylik, és végül úgy tekintenek rájuk, mint jogokra. Emellett az állam sok olyan funkciót vállal át az egyénektől, amit korábban maguknak kellett ellátniuk. Többé már nem hajlandók arra, hogy ezeket maguk lássák el, és talán nem is képesek már rá.

A demokratikus politikát tovább színezi a

csoportszintű potyázás jelensége. Az állami újraelosztás ösztönzőket teremt olyan érdekcsoportok létrejöttére, amelyek az államon keresztül akarnak tagjaiknak előnyöket szerezni, amelyek költségeit az egész társadalom viseli. Ezek a csoportok az állam által nyújtott ösztönzőknek megfelelően adják meg beleegyezésüket az államnak, vagy vonják meg tőle. A csoport nem pusztán reagál az állami ajánlatra, hanem maga lesz ajánlattevő: alkutevékenységet folytat az általa képviselt szavazatokkal és politikai befolyással, hogy minél kedvezőbb újraelosztási üzletet kössön az állammal (296.). Az állam nem ellenkezik, hanem partner az üzletben annak érdekében, hogy megszerezze a beleegyezést. A demokratikus beleegyezés keresése során kialakított újraelosztó politika és a potyázó érdekcsoportok létrejötte egymást kölcsönösen erősítő folyamatok.

Az érdekcsoportok működése azonban hosszú távon nem jelent nyereséget a csoportok tagjai számára. Az infláció jelensége – mellett, hogy Jasay szerint bizonyítja az érdekcsoportok társadalmának létezését a demokratikus országokban (308.) – azt eredményezi, hogy a mindenkori újraelosztás „befagy”, azaz megnehezíti a csoportok közötti jövedelmi különbségek módosítását. Az állam az újraelosztás akaratlan következményei leplezésére „habverésre” kényszerül, azaz úgy kell tennie, mintha minél több pénzt juttatna minél több csoportnak, miközben azok reáljövedelme nem nő: bruttó újraelosztás van, nettó nincs. Az állam érdekében áll ennek az illúzióknak a fenntartása, és ez az egyre bonyolultabb állami újraelosztási rendszer következtében egyre könnyebbé válik számára. Azonban a demokratikus állam Jasay szerint a habverés fokozásával sem tud hosszú távon egyensúlyban maradni: egyrészt azért, mert több kavaráshoz több állami beavatkozásra van szükség, és ez a magánszervezetekbe való beavatkozással, a magántulajdon feletti rendelkezés szabadságának csökkenésével jár, ami felbösszantja a társadalom egyik felét; másrészt azért, mert az emberek hosszú távon frusztrálódnak attól, hogy a látszatra nagy újraelosztás gyakorlatilag semmilyen eredménnyel nem jár a számukra. Jasay szerint ebben a helyzetben már az állam a kuli szerepében sem tud egyensúlyt teremteni (325.).

Ezért Jasay azt javasolja az állam racionaliz-

tásának kritériumául, hogy a szabadon érvényesíthető döntési hatalmát igyekezzen maximalizálni (331.). A racionális állam nem a pusztá hatalmon maradást tekinti célnak, mivel a kuli szerepében nem tudná a hatalmat semmi másra sem használni, mint a többség igényeinek kielégítésére. Ebben az esetben a hatalmon maradás öncél volna, de a hatalom semmilyen más cél elérésére szolgáló eszköz nem lehetne. Ez Jasay számára nem tűnik realisztikusnak. Mivel az állam célja a szabadon érvényesíthető döntési hatalma maximalizálása, nem elégedhet meg a kuli szerepével és azaz, hogy a beleegyezés keresésének sziszifuszi terhét vállalja magára: az emberek preferenciáihoz történő alkalmazkodás stratégiája nem elég. Az államnak meg kell szabadulnia a beleegyezés elnyerésének kényszerétől, ezért Jasay szerint stratégiailag racionális az állam számára, ha totalitáriussá válik (334.). Jasay kijelenti, hogy ez magyarázza azokat a történelmi változásokat, amikor korábban demokratikus államok totalitáriussá váltak.

De most már kibontakozik szemünk előtt az állam átalakulásának végső fázisa. A demokratikus állam öntudatlan ügyetlenkedése során egyre több szabadon gyakorolható hatalmat összpontosít a kezében, hiszen az általa elkövetett hibákat ki kell javítani, amihez viszont nagyobb apparátus kell. Nem a nyílt puccs a legalkalmasabb eszköz a hatalom bővítésére tehát, hanem a naivan őszinte ügyetlenkedés. Jasay nem magyarázza meg, hogy miért kell az államnak őszintén hinnie, hogy a nép felhatalmazásából teszi, amit tesz, hiszen a képmutatás ugyanilyen eredményt hozhatna (338.). Azt sem tudja megmagyarázni, miért nem folymodhat az állam ebben a végső átalakulásban nyílt erőszakhoz (forradalom, puccs stb.), amely felváltaná a beleegyezést mint a hatalomgyakorlás eszközt. Hiszen korábban az erőszakkal való fenyegetést Jasay alkalmasabb eszköznek tartotta, mint a beleegyezés keresését. Mindenesetre akár őszintén von magához az állam egyre több hatalmat, akár képmutatóan, a következő szükséges lépésnek az államkapitalizmus bevezetését tartja Jasay. Az állami tulajdonnak teljes egészében át kell vennie a magántulajdon helyét, és így az alkalmazottak még jobban függnék majd az államtól. Ezzel a civil társadalom ereje jócskán csökken, és az államnak sem kell már túlfizetnie az em-

bereket az engedelmességükért (343., 346.). Azonban az államkapitalizmus sem egyensúlyi állapot: fennáll a lehetősége annak, hogy egy versenytárs felüllicitálja az államot, és magasabb béreket ígér hatalomra kerülése esetén. A többpárti rendszer lerontja az államkapitalizmus hatalomnövelő hatását. Ezért fel kell számolni a demokratikus választásokat, a népszuverenitás fő eszközét. A következő fázis a „népi demokrácia” korszaka. Az alkut és szerződést a parancs-engedelmesség viszonya váltja fel (351.). Ekkor viszont minden rosszért az állam képviselői válnak felelőssé az emberek szemében, és így megnő a forradalom veszélye. Ezért az államnak intenzív indoktrinációval azt kell az emberekbe sulykolnia, hogy megkérdőjelezhetetlen az állam elsődlegessége az egyéni jogok felett (353.). Az állam számára fennmaradó utolsó probléma az alkalmazottak munkaerejének, tulajdonának kérdése: a népi demokráciában egyelőre az alkalmazottak pénzt kapnak a munkájukért. Ezt korlátok között szabadon használhatják fel vásárlásra. Ez a lehetőség viszont oda vezet, hogy a központi termelési tervek (mivel már nem a piac irányítja a termelést, azaz az államot, hiszen nincs rákényszerülve) és az elosztási döntések eltérnek egymástól. Az elosztási döntések következtében kapott bért az emberek nem biztos, hogy olyan javak vásárlására fordítják, amelyeket az állam megtermel. A piachoz való visszatérés vagy annak szimulálása nem lehet megoldás, hiszen ekkor a bürokrataknak nem az állam ösztönzőinek engedelmeskedniük, hanem a piac igényeinek. Ez pedig az állam hatalmát csökkentené és az állampolgárokét növelné. Ezért tehát az emberek ízlését, életmódját és jellemét hozzáigazítja azokhoz a termékekhez, amelyeket megtermel. A jegyrendszer vagy a természetbeni juttatások rendszere leszoktatja az embereket a választásról, akik passzívan elfogadják, amit az állam ad nekik. Viszont ha az állam gondoskodik az állampolgáraitól (mindenkinek a szükséglete szerint juttat a marxista tézis szerint, hiszen a szükségleteket már az állam alakította ki), cserébe elvárja, hogy az emberek a munkavégző képességüket teljes egészében a rendelkezésére bocsássák. Már nem tulajdonosai saját munkaerejüknek, hiszen tartoznak az államnak a munkájukkal, ezért az állam akár erőszakkal is oda irányíthatja a munkájukat, ahol szüksé-

gesnek véli. Az állam a legvégső fázisban birtokolni fogja az állampolgárait (377.).

Az elmélet szerint ezzel az állam eljutott logikai fejlődésének végpontjába: a totalitarizmusba. Nincs több olyan tényező, amely kibillentené az egyensúlyi állapotból, ezért a továbbiakban zavartalanul követheti célját, a szabadon érvényesíthető döntési hatalma maximalizálását. A társadalomban minden jószág az ő tulajdonában van, csakúgy, mint a területén élő emberek, akik munkájukkal őt szolgálják.

Jasay könyve napjaink politikaelméletének figyelemre méltó színfoltja. A háború utáni libertárius politikaelmélet érveinek bemutatásán túl Jasay az elméletalkotás szándékával végigviszi saját eredeti gondolatmenetét is. Az elmélet megkülönböztető jegye az állam mint önérdékkövető entitás feltételezése. Bár tisztán leíró szándékú mű, belőle világosan kiolvasható szerzője ítélete a rivális politikai berendezkedésekről. Jasay leginkább egy állam nélküli világban érezné jól magát, de ha már mindenáron államban kell élnie, akkor a kapitalista állam az ideálja. Nem demokrata, hiszen a demokrácia csak bajt hoz a szerződéskötés szabadságára. A kapitalista állam viszont rejtélyes, „politikán kívüli” célokkal rendelkezik, amelyeknek köszönhetően az emberek szabadon élhetnek a tulajdonukkal és adottságaikkal. Ez a fajta szabadság, a szerződések szabadsága az, amely Jasay szemében az emberek legfőbb igénye. Jasay nem folyadhat tézisének erkölcsi alapú védelméhez, hiszen retorikájában macacsul ragaszkodik a tényérték megkülönböztetés fenntartásához és ahhoz a szándékához, hogy elmélete szigorúan értékmentes, leíró jellegű legyen. Saját elvárásának műve, nem túl meglepő módon, nem mindig tud megfelelni.

Egyrészt Jasay elemzéseit esetenként értékítéletek tartkítják, bár ő kínosan igyekszik kerülni minden ilyen elemet. A szerző értékítélete legerősebben a kapitalista állam védelme során jelentkezik, hiszen ezt a szerződéskötések szabadságának talaján állva védelmezi „a tulajdon azé, aki találta” elv alapján. Az érv mögött rejtett erkölcsi megfontolás húzódik meg: az egyéni szabadság alapvető fontossága és elsődlegessége minden hasznossági és egyéb erkölcsi megfontolással szemben. Az elv, hogy a tulajdon azé, aki találta, magában

foglalja azt az előírást, hogy másoknak tartózkodniuk kell megsértésétől. Számomra úgy tűnik, ezt csak az emberi szabadságra való, tehát erkölcsi hivatkozással lehet alátámasztani. Ez az érv nem értékmentes módon védi a kapitalista államot a jóléti állam ellenében.

A tény-érték spektrum másik oldala is problematikus bizonyos esetekben, tényállításai nem mindig képezik le hűen a valóságot. Ez a hiányosság jellemzi például a modern alkotmányos demokráciák leírása során az alkotmányos korlátok és az alkotmánybíróságok szerepének kisebbitését. Jasay jellemzése szerint ezek a korlátok nem jelentenek valódi akadályt a többség uralmának érvényesítéséhez. Ez a leírás biztosan nem felel meg a valóságnak. Az alkotmánybíróságok történetében számtalan példát találunk arra, hogy ezek a testületek meggátolták a többségi elv alapján meghozott törvények alkalmazását, ha azokat alkotmányellenesnek találták, vagy éppen új törvények meghozatalára bírták rá a törvényhozást. Példák sora mutatja, hogy a társadalomban bizonyos fontos kérdésekről korábban uralkodó vélemény éppen az alkotmánybírósági döntés következtében változott meg, és így a törvényhozó és végrehajtó hatalmi ágak az alkotmánybíróság értelmezését voltak kénytelenek követni. Az alkotmánybíróságok tehát gyakran független hatalmi ágként viselkednek, amelyek ellen tudnak állni a többi hatalmi ág törekvéseinek. Úgy tűnik, ebben az esetben Jasay inkább a valóságot igazította az elméletéhez, mint fordítva. Nem védekezhet azzal, hogy csak egy modellt vázol fel, amelynek nem kell minden apró elemében leírnia a valóságot, mivel az alkotmányos korlátok rendszere és az alkotmánybíróságok működése a modern demokráciák többségének alapvető jellemzője, ezért egy leíró modellnek is komolyan számot kellene vetnie vele.

Túlzott leegyszerűsítés jellemzi Jasay demokráciafelfogásának egy másik aspektusát is. Nem volna realiztikus, ha a demokráciát kizárólag a pénzért folytatott küzdelemnek tekintenénk, melynek során a többség a kisebbség javait követeli magának. A demokratikus rendszerektől megkövetelt jogok között számos olyan alapvető fontosságú van, amely nem írható le a pénzért folytatott küzdelem terminusaival. Ilyenek tipikusan a politikai részvétellel összefüggő jogok (például egyenlő választójog vagy a kifejezés szabadsága): ezek

sokkal inkább szimbolikus természetűek, amelyek nem a nagyobb nyereség elérését szolgálják. A modern tömegdemokráciákban senki nem gondolhatja a legcsekélyebb mértékben sem valószínűnek, hogy az ő szavazata vagy véleménye jelentősen hozzájárulhat a saját érdekeinek kedvező döntés meghozásához. Milliiónyi közül egyetlen szavazat nem befolyásolja az eredményt döntően. Itt inkább arról van szó, hogy az egyenlőség követelményével érzéknél ellentétesnek azt, ha valakitől önkényesen megtagadnák ezeket a jogokat. A demokrácia szükséges feltételei a Jasay által bemutatott modellnél jóval sokrétűbbek.

Jasay a könyv egyéb részeiben széles körű áttekintést nyújtja a legújabb kori politikaelmélet egyes áramlatainak, de az áttekintések időnként elnagyoltak (bevallottan), vagy esetenként nem hitelesen adják vissza a bírált elméletet.

Az időnkénti túlzott leegyszerűsítések talán abból fakadhatnak, hogy Jasay nagyon kiterjedt gondolatmenetet vezet a könyvben, és ennek a leírások pontossága, valamint az elmélet magyarázóereje látja kárát. Például a könyv egészen végigfutó motívum, amely az államérdek és ideológia kölcsönhatását hangsúlyozza (a marxi alap-felépítmény dichotómia módosítása), nem tudja magyarázni azokat az eseteket, amikor az uralkodó ideológia még közvetve sem az éppen hatalmon lévők érdekeit szolgálja. Ennek kiterjesztése az a probléma, hogy az elmélet – amely szerint az állam a szabadon gyakorolható hatalmát maximalizáló lény – magyarázóerejét jelentősen csökkentti, hogy nem tűnik képesnek a totalitarizmusból a demokráciába történő átmenet magyarázatára, és Jasay erre nem is tesz kísérletet. Ez pedig túlságosan gyakori jelenség a legújabb kori történelemben ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyjuk.

A könyv egyes szakaszai viszont kifejezetten eredeti tárgyalását nyújtják bizonyos problémáknak. Például a többségi demokrácia határos kritikáját nyújtja a redisztribúciónak az az egyensúlyi elmélete, amely megmutatja, hogy a hatalomra kerülés érdekében a győztes ajánlat az lesz, amely a legkisebb különbséggel megállapított többségnek juttatja a kisebbség javait. Jasay a rawlsi elmélet kritikáját is számos eredeti meglátással színesíti (például az egyéni élettervek és elsődleges javak viszonyának tárgyalásakor). Hibáival együtt Az ÁLLAM

tanulságos olvasmány a politikaelmélet iránt érdeklődőknek, szellemesen megírt és ambiciózus mű. A részletezetlenség hiányosságából erényt kovácsol, hogy a laikusok számára is könnyen követhető, élvezetesen megírt olvasmány.

Miklós András

MINDENHOL JÓ, DE LEGJOBB KÖZBÜL

Bán Zsófia: *Amerikáner*
Magvető, 2000. 195 oldal, 1490 Ft

Bán Zsófia Robert Pirsigről szóló írásában az amerikai író *A ZEN MEG A MOTORKERÉKPÁR-ÁPOLÁS MŰVÉSZETE* című könyvét „*kultúrahordozó könyvnek*” titulálja. A kifejezés a könyv megjelenésének 10. évfordulóját ünneplő 1984-es különkiadás szerző által írt előszavából származik, mely a regény óriási népszerűségére keresi a magyarázatot. Bán összefoglalása szerint „*A kultúrahordozó könyvek, írja [Pirsig], olyan könyvek, melyek megkérdőjelezik egy kultúra értékrendjét, mégpedig gyakran olyan pillanatban, amikor maga a kultúra már éppen kimozdulóban van új értékítéletek irányába. Ezek a könyvek nem részei a kultúrának, hanem viszik azt valamerre. Tehát a változást, váltást megelőző pillanatban születnek, és pontosan azt fejezik ki, azt hordják magukban, ami iránt egy társadalom még csak ösztönösen tapogatózik. És ami a legfontosabb: nemcsak tagadnak, de választási lehetőséget, új irányt is kínálnak, Pirsig könyve ilyen, és hatalmas sikerének ez a magyarázata.*” Bán Zsófia *AMERIKÁNER* című tanulmánykötete a maga műfajában úgyszintén ilyen, de az eltérő műfajból s a hazai közegből adódóan ebből még nem következett hatalmas siker. Tartok tőle, hogy nálunk ez magára a típusra, a köztes jellegre is érvényes.

Nem hálás feladat mifelénk „*kultúrahordozóknak*” lenni, különösen nem, ha az a centrum és periféria összefüggésében jelenik meg, s egyfajta „*kulturális fordítás*” formáját ölti, s ha az még egy átpolitizált országban némi politikai színezetet is kap. A „*kultúrahordozás*” jelen esetben a kiközvetítésben rejlik; az egyik kultúra már kimozdult, a másik erősen ellenáll, az

összekötő szerepet pedig ez utóbbi képtelenségének hite motiválja. Az ellenállás nemcsak a körülmények folytán ebben a régióban kényszerűen megmerevedett korábbi paradigma, a modernizmus heroikus védelméből fakad, hanem az amerikai kultúra elutasításából is. A megosztott hazai kultúra mindkét oldalról fanyalog. Az egyik a nemzeti hagyományokat, kulturális különállásunkat félti a globalizációt meghatározó expanzív kultúrától, a másik a művészet tisztaságát és magasrendűségét óvna a populáris kultúrától. Akár így, akár úgy, a lesajnált, lenézett amerikai kultúra fennakad a sűrű hálón. Ha valaki mégis rajta felejtene a tekintetét, büntetlenül csak addig teheti, amíg a kívülállását fenntartja, különben rögtön rá-sütik annak bélyegét, hogy idegen Istent (teóriát, művészetszemléletet) szolgál. Bán ugye- sen fenntartja a látszatot (hiszen ő az amerikai kultúráról ír!), miközben könyvének végigvonul egy másik olvasat is, amely kifejezetten a magyar (régiónbeli) közönségnek szól. Az egyes, másuttán már evidens jelenségek az ő kedvéért kerülnek terítékre, a hazai értékekkel, alapkategóriákkal való egybevetés az ő számára szolgáltat fogódzókat. Szó sincs ezenközben elfogultságról, kritikátlan trendkövetésről. A közbullevés, a kultúrák közötti közvetítés ezt nem is tenné lehetővé, minthogy folyton változtatni kell a fókusz-távolságot s állítani az élességet, lévén hogy nem egyetlen kényelmes beállításból készülnek a képek.

„*Amerikánernek* nevezzük azt a szerszámot, amellyel – testünk súlyával ránehezedve – lyukat fúrhatunk az anyagba. Az itt szereplő írók célja is éppen ez: kisebb-nagyobb lyukak fúrása az anyagba, ami nem más, mint Amerika, illetve az amerikai kultúra” – hangzik el a címmagyarázat a fülszövegben. A megfogalmazás igen pontos; nem valamely középpont (esszencia) felé törekvő mélyfúrásról (mikrofilológiai alászállásról) van itt szó, hanem a felszín felszaggatásáról, mely látni engedi az összefüggő materiát. Bán ebben boszorkányos, szélvészékként cikázik az eleddig zárt kis furatok között, rémületet keltve a mogorva és elzárkózó furatlakókban, akik jószerével a szomszédról sem vettek tudomást, most meg egyszer csak oldalirányban is szelőlőznek a járataik. Az együttállások, az átfolyások válnak nála fontossá, és nem az izolált „*részgazságok*”, melyek létében ő nem is nagyon hisz. Még ha valamely, mégoly nagyra értékelt jelenség kerül is szóba – például a P. C.,

politikai korrektség, a másság kategóriája –, azt sem hozsanna övezi, hanem rögvést a kapcsolatos anomáliák felmutatása, miközben azt is elemzi, hogy történelmünkben, kulturális örökségünkben fakadóan miből tapadnak össze az ellenállási gócek. Ez nem azt jelenti, hogy filológiailag ne lenne a könyv látványosan megtámogatva friss és szerteágazó irodalommal, csak éppen nem mikrofilológiát s mikroalékokat érdemes e könyvben keresni, hanem az egyes, látszólag tökéletesen különálló területek közötti átjárásokat.

A tizenegy tanulmányt, esszét tartalmazó kötetből négy új, első közlés (A FORGÓTÁRCSÁS MŰVÉSZ – LAURIE ANDERSONRÓL; EMLÉKEK HŰSRÓL ÉS VÉRRŐL – A CYBERPUNK BEFEJEZETLEN JÖVŐKÉPEI; MOZGÁSBAN – AZ ÖREG WILLIAMS ESETE AZ IFJÚ POSZTMODERNNEL; A HALLGATÓLAGOSSÁG REJTÉLYE – JOSEPH KOSUTH KAPCSÁN), a többi korábban már megjelent a *Holmiban*, *Nappali házban*, *Café Babelben*, *Élet és Irodalomban*, illetve könyvek elő- és utószavaként, mely információ a megjelenések évszámával együtt sajnálatos módon kimaradt a kötetből. Ez annál is inkább hiba, mivel a „*kultúrahordozó könyv*” számos eleme, újdonsága jellegénél fogva – szerencsés esetben legalábbis – rövid időn belül közkinccsé válik. De nem is valamely elsőség hajhászása miatt fontos a dátum, hanem a mindenkor történelmi konstelláció értelmezéséhez lenne rá szükség abban a bizonyos fókuszálási műveletben, amelybe az író folytonos izgaságával, szellemi készenléti állapotával az olvasót is belevágatja.

A spektrum irigylésre méltóan tág, történelmi elmélkedéstől (Amerika felfedezése) irodalmi (Bret Easton Ellis, Robert Pirsig, Gertrude Stein, William Carlos Williams) és képzőművészeti (Frida Kahlo, Georgia O' Keefee, Joseph Kosuth) elemzéseken át ível olyan „outsider” területekig, intellektuális senki földjéig, mint a divatbemutatók, a cyberpunk, a populáris zenei performansz és a multimédia világa. Ami a mélységeket illeti, a szerző a hagyományos értelemben vett, jól körülhatárolt szakterületeken tud legkevésbé kibontakozni, „idegen” terepen, a festők, képzőművészek taglalásánál kissé feszeng. Minél szűkebb, intaktabb a furat, annál klauszrofóbiásabb a lakója, s minden törekvése arra irányul, hogy ezt a kellemetlen bezártságot megszüntesse. Az olvasót is magával rántja, aki azon kapja ma-

gát, hogy egyre csak azt lesi, mikor jön elő Bán a farbával. Kisebb szellőzőnyílásokat rögvést a művelet kezdetén elhelyez, mikor például imagemakernek, őspopsztárnak nevezi Frida Kahlo mexikói festőnőt. Nem elemzi az ecsetjárást, a stílust és egyebeket, ellenben jó érzékel kipécézi azokat a kategóriákat, amelyek miatt a szaktudomány fanyalog (marginalizálja a művészt), s közben magyarázatot keres az arisztokratikus elutasításra vagy az alsóbbrendű kategóriába való beszorításra. Szigorúan a mi számunkra, mert másutt, ahol már nem szorítanak annyira e kategóriaabroncsok, nem feltétlenül szükséges a védőbeszéd sem. Pontosan mutat rá a direkt fogalmazásmódra, mely egy szublimált, indirekt nyelvhez szokott közegben csakis ellenérzést válthat ki, amihez helyi adalékul még azt is hozzátehetjük, hogy nálunk a direkt fogalmazásmód a hivatalos művészettel tapadt össze, tehát a távolság s ellenérzés megkétszereződik. Sőt a szublimált-ságot a tartalmi vonatkozásokra is rávetíthetjük, amennyiben a modernizmuson szocializálódott hazai művészeti közeg számára riasztó a saját élettörténet és a művészet összemosása is, hiszen szentül hiszi, hogy annál jobb az utóbbi, minél inkább kiszűri az előbbi. A Kahlo által vállalt és közvetített személyességnél, vallomások jellegénél mi sem áll távolabb a hazai művészeti közgondolkodástól. Saját portréjának ikonként való rituális megismétlésében a mágikus jelleget hangsúlyozza, minek funkciója az ördögűzés avagy gyógyítás, mint oly sok kortárs művész (elsősorban a szintén latin-amerikai Doris Salcedo) tevékenységében. Én magam nem mernék olyan túlzó általánosításokba bocsátkozni, hogy O' Keefee „*esszenciálisan vizuális művész, bizalmatlan a nyelv iránt, képeinek is ritkán adott címet*”, inkább arra hajlok, hogy kénytelen volt ellensúlyozni a domináló modernizmustól való félrelépéseit, az érintettséget, az érzékiséget, az asszociálhatóságot a cím nélküliséggel. Úgy tartom, a művész saját interpretációját sem szabad készpénznek venni, mert azok is inkább az imbolygások kiigazítására szolgálnak, semmint kulcsot adnak művészetéhez. Így aztán azokat a kitételeket, hogy O' Keefee magánügynek tartotta a festést, az önkifejezés eszközének, s irtózott a közszemléltől, én inkább csak afféle retorikai fordulatoknak tartom, melyek egy kiállító művész esetében azt jelzik, hogy milyen

rosszul viseli, ha a műtárgy leválik róla (holott annak az a természete), s hogy nem tudja a továbbiakban kontrollálni az interpretációt. Kosuth jóval közelebb áll Bánhoz, lévén hogy nyelv és vizualitás kapcsolatával foglalkozik. Miközben árnyaltan elemzi a koncept art szerepét a modernista művészeti kánon megkérdőjelezésében, azt a nézetét magam már nem osztom, miszerint abban gyökerezne a paradigmaváltás. A koncept kétségtelenül sok építőkövet lebontott a kánonépítményből, de a mából nézve már világosan látható, hogy a kilencvenes évek ízig-vérig posztmodern attitűdű ún. posztkonceptuális művészetének lényegesen kevesebb köze van az elődként kikiáltott „hard core concept”-hez, mint bármely más kortárs irányzathoz, míg amaz inkább a korabeli kánon finoman s csak egyes elemeiben fricskázó olyan irányzatokkal egyívású, mint a land art, a performansz művészet vagy akár a pop-art, melyek egyként kikezdték a modernizmus – Clement Greenberg révén Amerikában különösen zárt és ezoterikus – kánonikus művészetfogalmát, de nem azon kívül, hanem azon belül keresték a maguk helyét.

Az irodalmi életművek pásztázását otthonos magabiztossággal végzi Bán. Posztmodern alapállásából a „preposterous” jelenségektől sem riad vissza. Ezek az írások nem is maradnak meg a szűken vett irodalomkritika kategóriájában, hanem átkalandoznak a kulturális antropológia, a kultúrában, máskor az amerikanisztika területeire, miközben a posztstrukturális látásmódját és módszereit éppoly könnyedén használják, mint a modern pszichoanalízis téziseit, módszereit. Ma már nem számít szentségtörésnek vagy „tudománytalannak”, ha valaki nem elleplezni akarja saját preferenciáit, elkötelezettségeit, illetve nem akarja a szent objektívitas nevében neutralizálni tárgyát, hanem megnevezi, hogy milyen pozícióból beszél. Nem is véletlen, hogy Bán Williams késői munkásságát vizsgálja, s a korai művek alapján kialakult s kanonizálódott kép ellenében munkálkodik, minthogy ő éppúgy nyitott és rugalmas elme, mint az általa vizsgálatra érdemesített „*öreg Williams*”. Nem az egyik vagy másik kánon érdekli, hanem a paradigmaváltás pillanata, módozatai. Egy percig sem akad fenn azon, hogy embere nem „főállású” irodalmár, s azt a biologizáló alapállást sem vallja, miszerint az érett korszakot feltét-

len a hanyatlás követi. Tesz viszont egy lényeges distinkciót, hogy csak akkor képes az ember ettől a szemlélettől elrugaszkodni, ha a saját jogukon, a saját társadalmi-kulturális kontextusukon belül vizsgáljuk e műveket és nem a korai művek folytatásaként. Milyen kézenfekvő is, mégis milyen gyakran hullik ki a hazai teoretikus rostán a kortárs képzőművészet épp azért, mert a szűrő egy korábbi, másfajta értékekre érzékeny készülék, s nem azokra, melyekre az anyag maga van hitelesítve. Miközben Williamsnél ezeket a félreértett vagy félreinterpretált jegyeket elemzi, ügyesen vezeti az olvasót az új fogalomrendszer útvesztőiben. Ahogy tágul a furat szélessége, avagy a vertikális horizontálisba vált, úgy lesz egyre virtuózabb az író. Ellisről, Pirsigről és a cyberpunkról írott írásai árnyalt társadalomrajzzá szélesednek finom és pontos meglátásokkal, meghökkentő gondolatátársításokkal és okos analízisekkel. Az egy percig sem zavarja, hogy ingoványos talajra téved, s térdig jár a „populáris szennyben”, ellenkezőleg, mintha itt lenne csak igazán elemében. (Hiszen sejtettük volna már a kultuszfilmeket parafrázáló címekből is!) Nem ismeretlen kategóriákkal dobálózik, hanem gyengéden vezetget a már ismert, sőt axiómának tartott kategóriáktól annak megkérdőjelezésén át a kimozdulásokig (magas kontra alsóbbrendű kultúra, hierarchia kontra decentralizáltság, tér-idő páros megbolygatása, organikus teljesség hitének szertefoszlása, határok felbomlása) szinte észrevétlen adva eszközt az olvasó kezébe az ezekkel a művekkel való kapcsolatteremtéshez, lett légyen az a „*techno-urbánus gerilla-kultúra*” megnyilvánulása, egy végletekig kiélezett, népszerű thriller/horror (*AMERIKAI PSZICHO*), vagy legyen szó a „*könyvtárosok zavaráról*” (Pirsig esetében) vagyis afféle csúszkáló kategóriájú, köztes könyvekről.

Az igazi bravúr a szinte érintetlen, megműveletlen szízföldek feltörések következik be. Bán Zsófiába nagy adag szorult abból a fajta reflektivitásból, ami mintha hiánycikk lenne mifelénk. A mítosz, a fétis, a tabuképzés oly idegen tőle, avagy olyan jól detektálja ezeket már formálódásuk pillanatában is, hogy nincsenek is számára szent és sérthetetlen témák. Jól mozog az új elméletek között, de azokat sem szakralizálja, mintegy megtámogatva ezáltal saját súlyát, hanem például felvázolja az

amerikai kultúra piaci működésének dimenzióit, az egyes kutatási és művészeti témák konjunkturális voltát, a piacra dobott elméletek áruként való funkcionálását. Ezenközben azokra a félreértésekre, túlkapásokra is rámutat, ahogy az amerikai kultúra egyes helyspecifikus elemei széles körben „globalizálódnak”, azok eredetének, jelentésének ismerete nélkül. Ő lényegében a válogatatlanul bezúduló információáradatból szétválasztja az ocsút a javától. Fellépése nem harcos – mint hogy őt nem az ígéhirdetők kérlelhetetlensége vezérli –, inkább eszméltető, elgondolkodtató. Szípköz, fanyar (helyenként kicsit már sok) humora, üdítő ironiája, laza játékosága révén belopódik azok tudatába is, akik magát az általa képviselt gondolkodási rendszert más összefüggésben elutasítanák. Oдавissza cikázik múlt és jelen, történeti vonatkozások és a mai Amerika működése között, finoman értésünkre adva, hogy a ma problémái a múltat is átszínezik, s nincsenek lezárt, örök igazságok. Nem áttolja lépten-nyomon becsempészni a populáris kultúra olyan elemeit sem, mint a hollywoodi filmipar sikertermékei, a popkoncertek, a divat és divatbemutatók világa, sőt a figyelmen kívül hagyott ifjúsági alternatív kultúra megnyilvánulásai vagy akár a szubkulturális „fertő”, a transzvesztita szépségverseny füledt miliője. S mindezt annak alátámasztására, hogy csupán illúzió izolált, steril kategóriákban (furatokban) gondolkodni, ezek sokkal jobban átjárják egymást, mint valaha is gondoltuk volna; ahogy a magánélet, a szubjektív tapasztalás a „tényszerű”, „objektív” történelmet, a hatalmi viszonyok, a legitímációs igény a történelemírást (Amerika felfedezése), a biopolitika a társadalmi szférát, a fogyasztás szelleme és logikája, sőt a show-biznisz az egykor elérhetetlen magasságokban lebegő magas művészetet, a mozgás és az idő a hagyományt (amerikai divatvilág, Anderson).

Bán Zsófia nem leckét mond az új kritikai teóriából, hanem művekből bontja ki, teszi megfoghatóvá, érzékletessé. Stílusa nem száraz, deklaratív, hanem aszerint alakul, hogy milyen terepen mozog. Van, hogy kritikát ír, van, hogy értekező prózát, máskor a naplóírás személyességét használja, s még attól sem riad vissza, hogy a széppróza területére merészkedjen, s például a gyermeki nézőpontot hívja segítségül egy attitűd, egy világkép érzékel-

tetéséhez (Stein). Minthogy destabilizációról, dekonstrukcióról, ambivalenciákról beszél, ő maga sem tudja megőrizni a higgadt kívülálló szerepet, hanem csúszkál a műtész, a narrátor, a társasági értelmiségi és a szereplő funkciói között. Nem kulcsot ad az amerikai kultúrához (kétli, hogy csak egy bejárat lenne) vagy ahhoz a művészetszemlélethez, melynek megtestesülését benne látja, hanem kémlelőnyílásokat tár fel, melyeken keresztül egy-egy szegmens láthatóvá válik. Azokat vezetgeti, akik ösztönösen tapogatóznak a változás felé, akik nyitottak az új és idegen hangok meghallására, és toleránsak a másfajta igazságokkal, de maguk ezt nem tudják artikulálni. Teszi ezt a saját kontextus körbejárásával, nem pedig az európai gőg elzárkózó pozíciójából, hiszen azt is pontosan tudja, hogy az óceánon túlról nézve az abszolútnak tekintett európai értékek avított és elaggott, leginkább kiközösítésre alkalmas „kutyabőrnek” minősülnek csupán, s a lenézett amerikai populáris kultúra újvilágbeli pandanjaként „eurotrash”-sé zsugorodnak. Bán könyve, ha tetszik, arról szól, hogy ő zsigerből ellenez mindenfajta megbélyegzést, kliséit; innen a folytonos csúszkálás, ki-be mozgás, irányváltztatás, hogy ne adjon módot ezek összetapadásához. Akik ezt értékelik, azok nagyon tudják szeretni az írásait, de persze olyanok is lehetnek, akiket ez irritál, akik ezt zsigerből elutasítják. Bán Zsófia alapállásába ez is belefér.

András Edit

SPLEEN DE BERLIN

Die Dreigroschenoper – Berlin, 1930

Részletek Bertolt Brecht–Kurt Weill: DIE DREIGROSCHENOPER és AUFSTIEG UND FALL DER STADT MAHAGONNY című színpadi műveiből. Előadja: Bertolt Brecht, Lotte Lenya, Kurt Gerron, Erika Helmke, Willi Trenk-Trebitsch, Erich Ponto, Carola Neher, a Lewis Ruth Band, vezényel: Theo Mackeben.

Rudolf Nelson: DAS NACHTGESPENST.

Előadja: Kurt Gerron, zongorán közreműködik:

Rudolf Nelson.

Rudolf Nelson: PETER. Előadja: Marlene Dietrich, kísér: Peter Kreuder és zenekara.

Friedrich Hollaender: GUCK DOCH NICHT IMMER NACH DEM TANGOGEIGER HIN. Előadja: Curt Bois, kísér: Theo Mackeben és zenekara.

Friedrich Hollaender: JONNY. Marlene Dietrich.

Kísér: Peter Kreuder és zenekara.

Wilhelm Grosz: VOM SEEMANN KUTTEL DADDELDU. Kurt Gerron.

(Teldec–Telefunken, Legacy, 0927 42663 2)

A remek műsorfüzettel ellátott, nagyszerű CD főszereplője Kurt Weill (1900–1950), a zeneszerző. Legfontosabb, Bertolt Brechtrel közösen írt színpadi műveinek (KOLDUSOPERA, MAHAGONNY VÁROSÁNAK TÜNDOKLÉSE ÉS BUKÁSA) legnépszerűbb számai szerepelnek a lemezen; köztük néhány különlegesség, például az, melyen maga Brecht énekl a nevezetes Bicska Maxi-dalt – szenzációsan, tegyük hozzá rögvest. Mellettük helyet kapott Rudolf Nelson (1878–1960), Friedrich Hollaender (1896–1976) és Wilhelm Grosz (1894–1939) néhány a korra jellemző slágere. Ám a lemez valódi főhőse Berlin.

Hogy hangulatba hozzuk magunkat, hogy továbbá hozzájussunk az elemzésünkhöz elengedhetetlen kulcsfogalmak némelyikéhez, kezdjük egy idézettel. Az EGY POLGÁR VALLOMÁSAI lapjain Márai halhatatlan leírását adja a harmincas évek eleji Berlin erotikus légkörének: „A nemek zavara elhatalmasodott a nyugtalan városban. Nőket ismertem meg, akik titokban porosz katonaisztek voltak, négy fal között monoklit viseltek, szivaroztak, és odáig vitték az átváltozást, hogy éjjeliszekrényükön katonai szakkönyvek hevertek. És férfiakat, akik nappal gyárakat vezettek, s éjjel kígyóbívvölőnek öltöztek. Egyetlen permanens álarcosbál volt ez a berlini tél. A párok néha ijesztő álarcokat viseltek. [...] Berlin, a kétségbeesett és megtébolyodott Berlin megszépült e kegyetlen télen. Az éjszakai bálók villanyfűzérei szikráztak. Hordákba verődve kalandoztuk végig minden éjszaka a berlini műsort. Mindenki »mulatott«, mint ha vesztét érezné, a német fiatalság állandó szerelmi ünnepet csapott az utcán, a szülők megbuktak, úgy buktak meg, oly szégyenletesen és értetlenül, hogy védekezni sem mertek. Minden éjszaka új kedvessel tértem haza a tábormoközvegyek lakásaiba, s a hajnali bemutatkozásnál és búcsúzásnál az elsodort középosztály leányai adták ide a telefonszámukat; de ki törődött komolyan az éjszakákkal és szerelmekkel? [...] A dögvész halálfélelmében tombolhat így egy város. [...] Megszépült Berlin a dögvész

rettegésében, az eszelős vigalomban, a vészjósló farsangban. [...] Szép volt Berlin ezen a télen, titokzatos, kiismerhetetlen. A séta délelőtt a Tiergartenben, az Unter den Linden benzinpárás nyugtalansága, az átmenet egy délvidéki kikötőváros gyanúsága s egy porosz nagyváros fegyelmzettsége között, az a kegyetlen lendület és éhség, mellyel a város az egyensúlyt és a kielégülést kereste, a szokimondás és a gondolkodás feltétlen szabadsága, az áhítat és a jóindulat, mellyel a város minden új művészi kísérletet fogadott, mindez együtt Berlint, rövid időre, a háború utáni Európa legérdekesebb s talán legreményteljesebb városának mutatta.” E várost a művészet és élet együttesen formálta ilyenné, az élet utánozta a művészeit, és manapság persze Berlint is leginkább e művészek szemszögéből látjuk. Mert ki ne emlékezne George Grosz, Otto Dix vagy Max Beckmann harsány berlini vásznaira, apokaliptikus-groteszk életképeire, rajtuk a vízhullaszerű vagy a nagy Brehmből valami különös ok miatt kimaradt túlságosan tollas, túlságosan csőrös madarakra emlékeztető kurvákra, víziló nagyságúra hízott cilinderes tőkésekre – a szájukból kiálló roppant szivar fároszként világít a nagyvárosi dzsungelben. Maszkos, kétértelmű hangulat. Színházi hangulat, kétségtelen. Vagy zenés színházi, ha így jobban tetszik. (És nyilván nem véletlen, hogy az újabb kor egyik legjobb musicalje, a KABARÉ is egy a harmincas években játszódo berlini regény – Christopher Isherwood: ISTEN VELED, BERLIN! – alapján készült.) A város utolsó ítélet előtti kétségbeesetten vidám hangulata, a Spleen de Berlin szinte talán kínálta magát a megzenésítésre, annál inkább, mivel ekkori tömegkultúráját nagyrészt a kabaré műfaja határozta meg. E preformált anyag csaknem változtatás nélkül került be Weill és Brecht közös műveibe. Ez a felhevült érzület élteti e lemezt, és biztosítja a dalok halhatatlanságát. Igen, még a remekműveknek legkevésbé sem nevezhető dalok is részesülnek ebben az esztétikailag kegyelmnek nevezhető állapotban.

Mielőtt rátérnénk Weill egyedülálló művészetének taglalására, nézzük a lemezen található többi számot, éppen azokat, melyek a legkevésbé sem nevezhető remekműnek. E dalok a harmincas évek slágerének, kabaréjának köznyelvét beszélik; zeneileg és költőileg tisztas szakmai tudással megírt tömegtermékek. Talán innen kiindulva érthető meg a leg-

jobban Weill (és persze Brecht) teljesítményének nagysága. Az egyik zeneszerzőt, Hollaender-t a közönség legkivált a KÉK ANGYAL című Marlene Dietrich-film alapszáma révén ismerheti: „*Ich bin von Kopf bis Fuß auf Liebe eingestellt.*” A CD-n szereplő egyik száma (JONNY) a maga korában ugyancsak népszerű volt. Egyszerű, szerelmes vagy inkább erotikus numero, melyet Marlene Dietrich a maga megszokott modorában ad elő, bűgva, sűgva, turbékolva. A dolog egyértelmű, a szexuális célzat világos. Jonny-nak születésnapja van, a slágerhölgy megígéri, hogy meglátogatja erre az egy éjszakára. Aztán az „esemény utáni”, a kielégültségtől elfúló hangú slusszpoén: „*Jonny, dann denk' ich noch zuletzt: / Wenn Du doch jeden Tag Geburtstag hätte'st!*” Dietrich-től, a kor szexidoljától mi sem állhatna távolabb, mint az eltávolító önirónia, az elidegenítés, hogy most már Brecht híres fogalmát is belekeverjük a játékba. Hollaender lassú tangótempója ringató-andalító, a hangszerezés buján füstös, igen, ez színtiszta kulináris élvezet, hogy ismét Brechtet idézzük. És a lemez többi száma (Wilhelm Grosz, Rudolf Nelson munkái) sem különbek. (Már-már megfekszi a gyomrot a PETER nevezetű Hollaender-sláger elemjén hallható klarinétglisszandó, nem is beszélve a számot záró vibrafon-arpeggióról.) Weill azonban meg akarja haladni a tiszta kulináris elemet, ám úgy, hogy mintegy érintetlenül hagyja, és ezzel egyidejűleg a végletekig fokozza.

A tárgyalt berlini korszak és Hollaender legnagyobb sztárja kétségkívül Marlene Dietrich volt, míg Weill darabjaiban Lotte Lenya (egyébként Weill felesége) tündökölt. Már a két zeneszerző vezető sztárjának fizikai különbségében is megragadható a művészi eszményeik közti különbség. Marlene Dietrich szöke tincsei huncutkásan a homlokába hullnak; e nő csábos, fényképein többnyire alulról néz felfelé, macskásan, párducosan. Hogy ízig-vérig nőstény, hogy minden porcikájával ágy után liheg, az kétségtelen. Lotte Lenya ellenben kétértelmű. Voltaképpen nem szép, arca hosszúkás, szinte lószerű, orra nagy, kissé formátlan, szája elrajzolt, ajka túlzottan duzzadt. Megfelelően maszkírozva akár férfinak is nézhetné az ember. Hangja nem bűgő, burukkoló, hanem inkább fémes – Ernst Bloch jellemzését idézve: „*édes, magas, könnyű, veszélyes, hűvös.*” Lotte Lenya nem szextárgy, nem lepedőre való cicababa. Arca, alakja rokon a Neue

Sachlichkeit festőinek modelljeivel: e nőt mint-ha Max Beckmann tervezte volna. Röviden: Marlene Dietrich egész lénye kulináris, teste-hangja fogyasztásra szánt, míg Lotte Lenya éppen a kulináris elem túlhangsúlyozásával érzékelteti, hogy nem azonosul a dalokban megjelenő nőekkel. Lotte Lenya tökéletesen követi Weill intencióját, aki látszólag érintetlenül hagyja az operett és a sláger kulináris érzületét. Marlene Dietrich legkivált az erotikájával, Lotte Lenya a fejével énekel és játszik.

Weill és Brecht legfőbb törekvése éppen ez volt, hogy a néző mindenekelőtt a fejét, ne pedig egyéb, mindamellett persze fontos szereveit használja a darab befogadásakor. Ezért az elidegenítés effektusa, ezért az úgynevezett song-világítás, mely aláhúzza, hogy az ének felszendülésekor más síkba kerül a színpjáték. A szereplők kilépnek a darabból, saját figurájuk mellé állnak, és külön színpadi fényben, mintegy önmagukat és szerepüket kommentálva éneklék dalaikat. Weill zseniális utat talált művészi törekvései megvalósítására. Nem parodizált, nem gúnyolta ki a művészi hullaházba került egykori operai eszközöket; meghagyta őket a maguk esztétikai hullamerevségében. Adorno a KOLDUSOPERA zenéjét elemezve (in: ÜBER KURT WEILL, Suhrkamp Taschenbücher, Frankfurt, 1975) éppen ezt a vonást emeli ki. Szerinte a darab sikere félreértésen alapszik, mivel a közönség számára úgy tűnik, Weill hozzá sem nyúlt a régi operettforma elemeihez. „*Mindenki képes rá, hogy a színészeknek irt dallamokat velük együtt dúdolja; a szekvenciákban kikalapált ritmika jóval egyszerűbb a jazzénél, melyből a színeket veszi; a homofon szövetet a laikusok is azonnal átlatják; a harmonizálás a tonális rendszerből építkezik. Mindez első hallásra azt jelenthetné, mintha az érthetőség paradicsomába vezető út az újkor vívmányaival lenne kikövezeve [...]* Röviden: úgy látszik, mintha Weill remek alkalmat kínálna a kellemesen művelt embernek, hogy most nyilvánosan is szépen találja azt, amit eddig csak a gramofon előtt ült, titokban élvezett.” Ám Adorno szerint másként áll a dolog: jóllehet a KOLDUSOPERA megőrzi az operett és az opera eszközeit, ám ezzel egyidejűleg el is torzíttja azokat, éppen annak révén, hogy szinte teljesen érintetlenül hagyja az 1890 körüli sláger kifejezőeszközeit. Weill is, akár Stravinsky, visszanyúl valami régebbihez, de nem a stabilizálás kedvéért, hanem azért, hogy a levitézlett hangzás démonikus vonásait használja és leleplezze.

A hármashangzatok oly hamissá váltak, hogy egyenesen hamisan kell felraknunk őket, hogy ezáltal lelepleződjenek.

Nincs tér most annak értelmezésére, hogy Adorno a maga balos kultúrkritikája kedvéért miként érti félre a darabot. Annyi viszont bizonyos, hogy a Weill-féle hármashangzat valóban az egyik kitüntetett eleme a KOLDUSOPERA stílusának. Amikor az úgynevezett *six ajoutée* eszközével él (a hármashangzathoz hozzábiggyeszi a szextet), a harmonizálást mintegy hímnős vonásokkal látja el, a maszkírozás, a kettősség, a duplafenekűség lesz ekként a formálás egyik alapja. Ez a legfőbb eljárás a híres MORITAT-ban a darab elején, érzékeltetve Bicska Maxi alakjának megfoghatatlanságát. (És mivel Brecht meglehetősen hamiskásan énekel, az ő gyarló előadásában a hatás, noha nyilván szándékolatlanul, még elementárisabb.) Hans Heinz Stuckenschmidt a partitúra előszavában megint a mű kétértelműségét hangsúlyozta: „*e jazzel átítatott zene vonzereje abban áll, hogy két szék között ül. (Am mégsem kerül a pad alá.) A koncertbérleteseknek túl könnyű, a limonádészlágerek rajongóinak viszont túl nehéz. Noha az ember képes a zenével együtt dúdolni a dallamokat, bizonyos helyeken eltéved. Noha a harmonizálás megszokott, bizonyos helyeken torzít a kép. Más zenei helyzetekből vannak kivágvva a dallamok, hogy aztán kollázszerűen legyenek összeragasztva. Opera és operett misztikus nászban egyesül e Singspielben. Mindketten megtartják vér szerinti eredetüket, és éppen ez teszi lehetővé valami új létrejöttét*”.

Fontos hangsúlyozni, hogy Weill songokat írt, nem pedig áriákat vagy slágereket. Vagyis nem arról van szó, hogy a szereplő egy hatalmas zenei formában összefoglalja az aktuális állást a darabban, vagy, miként a slágerben, bemutat egy élethelyzetet, melynek főszereplőjével teljes mértékben azonosul. E songok inkább intellektuális rezümék, olyan szövegekkel, melyeket a darab belső logikája alapján voltaképpen nem is énekelhetnének az egyes szereplők, megvilágító jellegű elbeszélések, példázatok, netán széljegyzetek. Gyakran szerepjátékok, például Kalóz Jenny, ahol Polly csak prezentálja az anyagot, ő maga nem azonosul Jennyvel. A songban nincs pszichológia, a song nem nő össze a szereplő életével, mint az operában. A songnak nincs a cselekményt előrevivő vagy hátráltató eleme, ebben a tekintetben semmiféle szerepe nincs. A song nem a cselekmény része, bizonyos értelemben

nem is a darab tartozéka. Éppen ezért hallgatható önállóan is. Am ekkor lepleződik le kulináris jellege, éppen az, ami ellen Brecht és Weill küzdött. Ha önállóan, nem a színházban, hanem a lemezjátszó előtt ülve hallgatjuk, akkor a darabtól függetlenül élvezzük őket, és bebizonyosodik, Brecht kudarcot vallott, a kulinaritás hangsúlyozásával nem sikerült leküzdenie az opera kulináris jellegét – amit többek közt darabja roppant sikere is mutat.

A kísérlet már azért sem sikerülhetett, mivel Brecht, anélkül, hogy tudatában lett volna, színházi gondolkodásának számos elemét éppen a régi operafogalomból kölcsönözte. Erre Carl Dahlhaus mutatott rá egyik tanulmányában: *TRADITIONELLE DRAMATURGIE IN DER MODERNEN OPER.* (In: *VOM MUSIKDRAMA BIS LITERATUROPER.* Piper, Schott, München, 1989.) Ilyen nem arisztotelészi elem az ábrázolás nyelve (*Darstellungssprache*) és az ábrázolt nyelv (*dargestellte Sprache*) közti differencia. Az operában ez evidens annál az egyszerű oknál fogva, hogy a színdarabban normális nyelven elmondott szövegeket itt eléneklik. De az elidegenítő effektus is gyakran megfogható. Vegyük például a már említett Kalóz Jenny-songot. Mivel Polly éneklí, ez nem Kalóz Jenny intonációja. De nem is Pollyé, természetesen, hiszen ő most a társaság szórakoztatására dalol Kalóz Jenny maszkját magára öltve. Akkor hát kié e hang? A szerzőké, nyilvánvalóan; Brechté és Kurt Weillé. A szerző határozott jelenléte az operában mindig is a műfaj konstitutív elemei közé tartozott, mondja Dahlhaus. Az efféle elidegenítő szerepjáték a folyást álrühákkal, álarcokkal, átöltözésekkel operáló operában a műfaj kezdete óta közismert. A számtalan közül az egyik legkézenfekvőbb példa a DON GIOVANNI-ból hozható: amikor a lovag Leporello maszkjában ad szerenádot Donna Elvira komornájának. A zene semmiképpen sem Don Giovanni „saját” hangja (ha ugyan létezik ilyen egyáltalán, de ennek taglalása most messzire vezetne); „hamisan”, konvencionális szerenádhangon szól. Az elidegenítő effektus elvitathatatlan.

A berlini Theater am Schiffbauerdamm színpadán 1928. augusztus 31-én megtartott bemutató példátlan sikert hozott a KOLDUSOPERA szerzőinek. Brecht új kocsit vett, Weill és Lotte Lenya módosabb környékre költözött. 1928 és 1930 közt Németországban nyolc különféle lemezécég több mint húsz lemezt do-

bott a piacra. Az autentikus bejátszások a legkülönfélébb átdolgozásokkal keveredtek. (Ekkor keletkezett az a felvétel is, amelyen maga Brecht énekl a MORITAT-ot). A mindmáig legautentikusabb anyag a most tárgyalt CD-n hallható. Brecht külön e lemez számára írt összekötő szöveget, melyet Kurt Gerron ad elő – kongeniálisan. Már utaltunk rá, milyen furcsa és voltaképpen a szerzők szándékai ellen való a lemezjátszón hallgatni e songokat, kiemelve őket a színpad eleven életéből. Különösen igaz ez az ALABAMA SONG-ra a MAHAGONNY-ból. Furcsa, de a legkevésbé sem zavaró. Manapság kevésbé vitatott, hogy a KOLDUSOPERA nem tartozik Brecht legjobb darabjai közé, mindmáig a zene tartja a színpadon. (Ennyiben is rokona

a régi operának, melynek szövegei többnyire silányak vagy életképtelenek a zene nélkül.) És ez a zene most is frenetikus, vitalitása, humora legyűrhetetlen, életerejé töretlen és valamiképpen vigasztaló. Olykor egyenesen felkorbácsoló a hatás. Persze azért jóval több e lemez, mint kulinária avagy rendkívül becses kordokumentum. E technikailag eléggé megkopott felvételek melléközejei mintegy a történelem szelének süvítését imitálják, noha természetesen akaratlanul. Valahogy megérezzük, mit jelentett Berlinben élni 1930 táján. Berlin történelmi spleenje nem hervatag virág. Esztétikai robbanóanyag inkább még manapság is.

Csont András

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg

KÖLTŐ KERESTETIK

Valamelyik könyvhéten a Vörösmarty téren felállították az Ismeretlen Szponzor emlékművét. Ez is mutatja, hogy irodalmunk mecénáshiányban szenved, s ez sokszor nem csupán az anyagi, de az erkölcsi megbecsülésre, az esztétikai visszajelzésre is vonatkozik. Alábbi kezdeményezésünk az irodalmi mecénatúra vadonatúj formájának megeremtését is célozza.

Aki időnként költészeti vonatkozású internetes oldalakon barangol, tapasztalhatja, hogy azok többsége hol hemzseg az önjelölt poétáktól, hol pedig rangos, de halott adat- és szöveghalmaz csupán. Szükség volt tehát egy olyan fórumra, amely a net demokratikus jellegét bizonyos korlátok közt megőrizve igényes, élő szövegválogatást nyit meg az olvasó előtt. Az e célból több mint két éve létrejött DOKK több irányba nyitott irodalmi kikötő: jelenleg mintegy 100 költő 400 verse kötött ki a <http://www.dokk.hu> oldalon. A szövegeket részben az irodalmi folyóiratokban és verseskötetekben tallózó szerkesztők, részben az alkotók maguk helyezik el az oldalon. Bármely olvasó, akinek tetszését egy, az oldalon olvasható vers elnyeri, emelt díjús SMS küldésével jutalmazhatja az alkotót. Az ily módon nyert nem nagy összegű, de erkölcsi visszajelzést is jelentő támogatásokat a szerkesztők eljuttatják a költőkhöz.

Mit várunk tehát a kortárs költészet jeleseitől? Küldjék el néhány versüket e-mail címünkre (szerkesztoseg@dokk.hu), megadva a megjelenés helyét (kötet, antológia, folyóirat) és évszámát is. Örölnénk, ha minden szerző fényképet és pár soros önéletrajzot is csatolna.

Mínt hogy a fennmaradásukért küzdő irodalmi lapok szerkesztői (tisztület a kivételnek) sokszor nem érnek rá bővebb véleményt nyilvánítani a kezdő, fiatal, ezért a kritikára leginkább rászoruló alkotók munkáiról, oldalunkon megindítottuk a *Gyors és gyilkos* című „kritikai szolgáltatást”. Épp ezért erős lelkű debütánsok verseit várjuk és elemezzük – gyorsan és gyilkosan.

Várjuk tehát minél több kortárs alkotó közreműködését!

A szerkesztők:
Jónás Tamás és Lackfi János

A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, *V., Piarista köz 1.*
Bartók Béla Könyvesbolt, *XI., Bartók Béla út 25.*
Cartafilus Kft., *XIII., Visegrádi utca 5/B*
ELTE Filozófia Tanszék, *V., Piarista köz 1.*
Írók Boltja, *VI., Andrásy út 45.*
Láng Téka, *XIII., Pozsonyi út 5.*
Magyar Rádió – Pagoda, *VIII., Bródy Sándor utca 5–7.*
Magyar Televízió – Aula, *V., Szabadság tér 17.*
Múzeum Könyvesbolt, *V., Múzeum körút 39.*
Múcsarnok, *XIV., Dózsa György út 37.*
ODEON ART VIDEO, *XIII., Hollán Ernő utca 7.*
Osiris Könyvesbolt, *V., Veres Pálné utca 4–6.*
Pont Könyvesbolt, *V., Mérleg utca 6–8.*
Stúdium Könyvesbolt, *V., Váci utca 22.*
Sziget-bolt, *V., Váci utca 76.*
Sziget Rehabilitációs Szövetkezet, *VII., Murányi utca 21.*
Universum, Kossuth Klub, *VIII., Múzeum utca 7.*

Vidéken:

- Corvina Kiadó, Licium Könyvesbolt, *Debrecen, Kálvin tér 2/C*
JATE könyvtár, *Szeged, Petőfi sugárút 30–34.*
Sík Sándor Könyvesbolt, *Szeged, Oskola utca 27.*
Sziget Egyetemi Könyvesbolt, *Debrecen, Egyetem tér 1.*